

Araşdırmaların məcrası

Yetmişinci illərdən bəri ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmaların bir məcraya gətirilməsi, iki cilddə nəşr olunması, bizcə, araşdırıcılar, ali məktəb tələbələri və başqa aşiq sənəti maraqlıları üçün çox faydalı olacaqdır.

«Dədə Qorqud» boylarının, «Arzu-Qəmbər» dastanlarının, «Əsli-Kərəm» dastanı, «Mirzə Səməd və Sarıtel» kimi hələ təkamül dövrünü yaşayan dastanların Azərbaycan folklorundakı yeri çox şey deyir.

«Dədə Qorqud» və «Koroğlu» epos-dastanlarının əfsanə qaynaqları və s. problemləri haqqındakı yazılar araşdırıcıların əlindən tutacaq, bir sıra qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirəcəkdir.

Ustad sənətkarlardan Miskin Abdal, Yetim Aydın, Ağqızıoğlu Piri, Uğurluoğlu Cəfər, Güvəndikli Əhməd, Tifil Əsəd və başqaları haqqında ilk sözü də respublikamızın mərkəzi qəzet və jurnallarında biz demişik. Bu, ikicildlik «Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar» kitabına daxil edilmiş ustad aşıqların haqqında olan araşdırmalar gələcəkdə «Aşıq yaradıcılığı tarixi» haqqında yazılacaq kitabların tamamlanmasında bolluca material verəcəkdir. Bu məqalələr toplusu tarixilik baxımından bizim ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında dediyimiz elmi mülahizələri göz önünə gətirməkdən əlavə, bundan sonra yaranan əsərlərdəki istiqamətlərdə öz qiymətini alacaqdır. Araşdırıcılar son dövrlərdə ayrı-ayrı ustad sənətkarlar haqqında deyilən fikirlərin təzə olmadığını və 20-30 il bundan əvvəl deyildiyinin şahidi olacaqdır.

Bu ikicildlik «Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar» türk dünyasında aşiq sənəti araşdırıcıları və ali məktəb tələbələri üçün ən dəyərli elmi vəsait kimi diqqəti cəlb edəcəkdir. Biz bunları onların ixtiyarına veririk.

Bu kitabların dəyərini oxucular və istifadə edənlər biləcəklər.

Sədnik Paşa Pirsultanlı
Filologiya elmləri doktoru, professor

«Kitabi-Dədə Qorqud»da islamdan əvvəlki görüşlər

«Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileyini qeyd etməyə əsas verən, bu möhtəşəm abidənin dərin mündəricəli müqəddiməsini tarixə şahidlik edən onun ilk sətridir. Müqəddimə aşağıdakı sözlərlə başlayır: «Rəsul əleyhüssəlam zamanına yaxın Boyat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olardı, qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haqq-təala onun könlünə ilham edərdi»¹.

Mənim doktorluq işimin bir fəslə «Azərbaycan eposu və xalq əfsanələri»dir. Həmin fəsildə «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» epos-dastanları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Orada bizim epos-dastan haqqında, onun yaranma tarixi haqqında elmi mülahizəmiz belədir ki, hər bir qədim epos və dastanda bir yox, iki tarix var. Birincisi, qədim epos və dastanda ilk qaynaq kimi istifadə olunan əsətir və əfsanələrin tarixi, ikincisi, real gerçəklik şəraitində epos və dastanın bir abidə kimi formalaşmış meydana çıxdığı tarix.

Heç şübhəsiz, dünya xalqlarının qədim eposları kimi tarixi gerçəkliklə yanaşı, «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları da əsətir və əfsanə çeşməsindən su içmiş və ondan əzəmi dərəcədə bəhrələnmişdir. Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı çoxsaylı toponimik adlarla yanaşı, eposda iştirak edən oğuz qəhrəmanları haqqında rəngarəng əsətir və əfsanələr də mövcuddur. Bu, epos-dastanın doğmalığını, lokallığını – yurdumuzun coğrafi ərazisinə bağlılığını təsdiq edən amillərdir. Epos-dastanın dili, onun dastandakı psixoloji ifadə tərzləri, ailə-məişət məsələləri bu epos-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. – Bakı, Gənclik, 1978. – S. 14.

dastanın xalqımızın bağrından qopduğunu tarixi gerçəklik kimi təsdiqləyir.

Dədə Qorqudla, Dəli Domrulla, Basatla, Təpəgözlə bağlı elə əsətir və əfsanələr mövcuddur ki, hətta onlar islamdan əvvəlki görüşlərlə səsləşirlər. «Kitabi-Dədə Qorqud»u qələmə alan şəxsiyyət də öz qələmi ilə islami boyları nə qədər tündləşdirsə də, epos-dastanda qədim inam və görüşlərin izini itirə bilməmişdir.

Təpəgöz qeyri-bəni insan olan Pəri qızından doğulmuşdur. Aruz qocanın oğlu Basat aslan südü ilə bəslənmişdir. İslam dini «ölüm haqdır», «ölümdən qaçmaq olmaz» dediyi halda, Dəli Domrul Əzrailə döyüşə girir. «Dədə Qorqud» mənqəbəsi hətta bunlardan da qədimdir. O, ölümü heç özünə yaxın buraxmır, Əzrail qovduqca o, dünyanın dörd səmtinə qaçır, qopuz çala-çala yüz illərlə Amudəryada, Xəzərdə xalça üzərində sağ qalır, bircə anlıq ikinci ölüm adlanan yuxu Əzrailə imkan verir ki, ilan cildində Dədə Qorqudu çalıb öldürsün. Dədə Qorqudun mənşəyi də çox mürəkkəbdir. Professor M. H. Təhmasib yazır: «Qorqud» mənqəbəsi o qədər uzaq keçmişin etiqad və görüşləri ilə bağlıdır ki, onun nə zaman yaranmış olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətin, bəlkə də heç mümkün deyildir»¹.

V. M. Jirmunski bir atalar sözüə əsaslanaraq qeyd edir ki, Dədə Qorqudun atası Qarışmış bəy, anası isə alagözlü div qızı imiş.

Türkmən alimi prof. B. A. Kərriyev Türkmənistanı Qorqud Atanın yağış məbudu kimi tanıdığını qeyd edir. Ç. Valıxanovun verdiyi məlumata görə, Xorxut Qazax şamanıdır. Məhz V.V. Bartold da onu şamanizmlə

¹ M. H. Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı, Elm, 1970. –S. 39.

əlaqələndirir. Bəzi mənbələrdə hətta «su ayaqlı yer Korkud» da deyilir.

Bütün bunlarla yanaşı, Dədə Qorqud əsəti və əfsanələrdə qədim görüşlərlə səsleşsə də, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ölməz abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da o, daha çox real gerçəkliklərlə bağlıdır, boyların sonunda söy söyləyən, boy boylayan, oğuznamələr düzüb qoşan da odur, hətta qopuzun icadı da onun adı ilə bağlıdır. «Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu»nda düşmən tərəfindən tanımadığı qardaşının üstünə göndərilən Əkrək «Dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə çəlmədim – dedi. Əgər əlində qopuz olmasaydı, ağam başıçün səni iki para qılırdım - dedi»¹.

Göründüyü kimi, əsəti və əfsanələrdə necə varsa, real gerçəkliklə bağlı «Kitabi-Dədə Qorqud»un ayrı-ayrı boylarında da qopuz çalğı aləti, ozan söyləri, oğuznamələri də Dədə Qorqudun adı ilə bağlanır.

Dədə Qorqudun Ceyhunla Seyhunun arasında Qazaxıstanda, Dərbənddə qəbri olduğu bir çox mənbələrdə, səyyahların, tarixçilərin əsərlərində qeyd olunur: «Qurbani» dastanında Gəncədə Ozan məhəlləsi olan ərəzidə ozanların son nümayəndəsi Dədə Yediyarla Qurbani, «Yetim Aydın» dastanında Dədə Qürbətə, Dədə Gügü və Dədə Heykəlli ilə Yetim Aydın deyişir. Gəncədə bir məscid Ozan məscidi kimi qalmaqdadır, Dərbənddə Qırqlar qəbristanlığında Dədə Qorqudun məzarı nişan verilir. Bir daş da, kərpic də tarixdir. Əsəti və əfsanələrdə bizi uzaq keçmişlərə aparən, real tarixi gerçəkliklə bağlı dastanımızda isə böyük Rəsulumuza qovuşan ozanlar ozanı, adını ölməz və möhtəşəm abidəmizin üstə yazmış Dədə Qorqudun Dərbənddə məqbərəsini tikmək, Gəncədə isə heykəlini ucaltmaq tarixi bir iş olardı.

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud». – BAKI, Gənclik, 1978. - S. 140.

Adını ölməz epos-dastanımızda əbədiləşdirmiş olan Dədə Qorqudun öz doğma coğrafi məkanında məqbərəsini, heykəlini görüb, böyük qürür hissi duyardıq.

«Kitabi-Dədə Qorqud» yalnız bədii bir əsər deyildir. O, dilimizi, tariximizi, etnoqrafiyamızı, yurdumuzun coğrafiyasını özündə yaşadan əsrlərin yadigarı olan möhtəşəm bir abidədir.

*«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının tədqiqi və təbliği,
Elmi-nəzəri konfransın materialları,
Bakı, «Mütərcim», 1999-cu il.*

"Dədə Qorqud" dastanı və xalq əfsanələri

"Dədə Qorqud" eposu ilə əlaqədar xalqda yaşamaqda olan əsətir və əfsanələr, rəvayətlər, xalq söyləmələri göstərir ki, dastan qəhrəmanları, xüsusilə Qazan xan, Dondar, Qaraca Çoban, Qorqud Ata özü və başqaları bütün varlıqları ilə Azərbaycan torpağına və folkloruna bağlıdırlar.

Bununçün bir sıra xalq əfsanələrinə diqqət yetirək.

Yardımlı rayonunun qocalarından toplanmış "Hornaçı" adlı əfsanə bu baxımdan maraqlıdır. Qəribədir ki, Yardımlı rayonu ilə Masallı rayonu sərhəddində böyük bir ərazi "Qazan köşkü" adlanır. Bu ərazidə yaşayan adamların yaddaşında "Dədə Qorqud" eposu ilə səsleşən maraqlı bir əfsanə vardır. Əfsanənin məzmunu belədir:

«Çox-çox keçmişlərdə Hornaçı adlı nəhəng bir adam olub. Onun da Qazan köşkü adlanan mahalda özü kimi nəhəng bacısı yaşayırmış. Hornaçı Mil düzündə (təxminən keçmiş Jdanov, indiki Beyləqan rayonunda) öz gücünə torpaq təpələr düzəldir. Bacısı isə Qazan köşkündə qardaşı üçün hər gün isti xörəklər hazırlayır. O, bu xörəkləri Qazan köşkündən Mil düzünə qədər sıra ilə düzülmiş adamlar vasitəsilə qardaşına isti-isti, qazandakı xörək buğlana-buğlana çatdırır.

Hornaçı isə öz qolunun qüvvətindən istifadə edib, eldən-obadan cavan oğlanları yığır, torpaq təpələr düzəldir. Özü də adamları zornan işlədir.

Adı ona görə Hornaçıdır ki, o hər axşam yatanda elə xoruldayır ki, elə horna çəkir ki, səsi bacısına çatır, o da bilir ki, qardaşı salamatdır.

Beləcə illər keçir. Bir gün Hornaçı Qazan köşkündə təzəcə evlənmiş bir oğlanı sevgilisindən ayıraraq Mil düzünə

torpaq təpələr düzəltməyə aparır. G ncin hamilə qalmıř arvadı bir ođlan dođur. Uřaq böyüyüb on beř yařına çatır. Bir gün anasından soruřur:

- Mənim atam kimdir? Hardadır?

Anası deyir:

-Atanı Hornaçı aparıb on beř ildir ki, Mil d z nd  torpaq t p l rd  iřl dir.

Ođlan deyir:

-Mən atamı azad etməyə gedəcəyəm.

Anası deyir:

- Ođlum, sənin ona gücün  atmaz. Bu dünyada çoxları Hornaçının əlində z bun olub.  z  bacısından, bacısı da  z nd n güclüdür.

Ođlan sözündən d nm r. Yaraqlanıb atasını axtarmađa gedir. Görür ki, Mil d z nd  böyük insan yıđnađı var. Kimi arx qazır, kimi torba ilə torpaq dařıyır, kimi də torpaq təpələr düzəldir. Ođlan soraqlařa-soraqlařa atasını tapır. Görür ki,  z n  t k basmıř atası miskin vəziyyətdədir. Ođlan deyir:

- Ata, n    n bu on beř ildə bir dəfə də olsa evimizə g lm mis n?

Atası deyir:

- Ođlum, Hornaçının qorxusundan təkcə mən yox, bütün bu gördüyün saysız-hesabsız adam heç yana t rp n  bilmir, hamı  z canından qorxur. Hornaçı güclüdür, zalımdır.

Ođlan deyir:

- Hornaçı hanı?

Atası  li ilə göstərib deyir:

- Odu Hornaçı su arxının yanında yatıb. Eřitdiyin xorultu da onunkudu. Onun bircə zəif cəhəti var: yeddi gün yatır, yuxusunu yenə bilmir. İndi ikinci g nd r ki, yatır.

Ođlan ətrafdakı adamları yanına  ađırıb deyir:

-Hamınız əlinizdəki torbanı torpaqla doldurub yanına gəlin.

Hamı torbanı torpaqla doldurub hazır olur.

Oğlan deyir:

-Hamı birdən torbalardakı torpağı Hornaçının üstünə töksün. Elə də edirlər. Hornaçı altı torpaq tərəsi yaratmışdı, yeddincisi də Hornaçının üstündə yaranır.

Hamı dağılışıb, sevinə-sevinə öz evinə dönür. Ata ilə oğul da Qazan köşkünə qayıdır.

Hornaçının bacısı görür ki, qardaşının xorultusu kəsildi. Anlayır ki, onun başında qəza var. Dərhal Mil düzünə yola düşür. Gəlib görür ki, burada yeddi torpaq tərə var. Bilir ki, nə varsa, bu torpaq tərələrdədir. Qolları ilə torpaq tərələri qucaqlayır, əllərini iki tərəfdən salıb torpağı sovurur, bir tərənin altından qardaşının meyidini tapır.

Qız deyir:

-Yəqin ki, qardaşımı yeni dünyaya gəlmiş oğuz igidi öldürüb. Mən onu tapıb qardaşımın qanını almalyam».

Əfsanə burda qurtarır. Göründüyü kimi bir çox cəhətdən Basatla Təpəgözün mübarizəsini xatırladır. Hornaçıya qalib gəlmiş oğlan da məhz Basat kimi oğuz elindən, Qazan köşkündəndir. Hornaçının bacısı da, bəlkə Basatın qalib gəldiyi cəngavər qızıdır.

Bu tipli əsatir və əfsanələri nağılılar, yəni elin sinəsi sözlü ağsaqqalları, ağbirçək qarıları, dastanları isə əsasən, aşığılar söyləyir. Aşığılar da datanları bir-birindən fərqli şəkildə, yəni hər bir aşığı məktəbinin nümayəndəsi özünəməxsus bir şəkildə bilir, özünəməxsus bir tərzdə ifa edir.

"Bəkil oğlu İmran boyu"nda Bəkilin qəhrəmanlıqlarını, yəni onun ovçuluq məharətini Nizaminin "Yeddi gözəl"ində Bəhram Gur, "Ana maral" əfsanəsində isə Buğac

oğlu Həsən göstərir ki, hər üç əsərdə: dastanda, əfsanədə və poemada gür və maral ovlanır, damğalanıb, nişan vurulub düzə buraxılır və Bəkilə, Bəhram Gura, Buğac oğlu Həsənə məxsus olduqları üçün heç kəs onlara toxunmur. Bu hal eyni zamanda qədim ovçuluqla əlaqədar bir məsələdir ki, izləri xalq dastanlarında yaşayır.

Bu həqiqəti digər əfsanələr də təsdiq etməkdədir. Şamxor rayonunda, Kür qırağına yaxın ərazidə, Bayramlı adlı bir kənd var. Bu kənddə on bir nəsildən birinin adı Ovçulardır. Yaddaşlarda ovçular nəslinin əcdadı olan Ovçu Həsənlə bağlı maraqlı bir əfsanə qalmışdır.

Əfsanəyə görə, bu yerlər vaxtilə başdan-başa meşəlik imiş. Bu yurdun ilk sakini, ağsaqqalı olan Ovçu Həsənin alaçığı, yorğan-döşəyi, hətta geyimi belə maral dərisindən imiş. Həsən ovçu olsa da, maralları yad adamlardan qoruyarmış. Onun sahib olduğu meşəliyə "Ovçu Həsənin maral qoruğu" deyərmiş. Heç kəs cürət edib "Maral qoruğu"nda bir maral balasına belə ox ata bilməzmiş. Bəkilin, Bəhram Gurun, Buğac oğlu Həsənin nişan vurub çölə buraxdıqları keyik və maralları kənar adamlar ovlamağa cürət etmədikləri kimi, Ovçu Həsənin də "Maral qoruğu"na qorxusundan kimsə ayaq basa bilməzmiş.

Doğrudan da, bütün bunlar, xüsusilə "Buğac oğlu Həsənin maralları" və "Maral qoruğu" əfsanələri qədim ovçuluğun müəyyən əlamət və izlərini özündə qoruyub saxlamaqla bərabər, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Azərbaycan xalqının qədim tarixi ilə sıx bağlı olduğunu sübut edir.

*"Elm və həyat" jurnalı,
№ 12, 1982-ci il.*

«Dəli Domrul» boyu və xalq əfsanələri

Epik folklorumuzun mürəkkəb növü olan dastan nəsrinə nəzmin növbələşməsi nəticəsində yaranır, musiqi ilə

qovuşur və epik-lirik şəkildə yaşamağa başlayır. Xalqımızın ilk böyük folklor abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da da vəziyyət belədir.

«Kitabi Dədə Qorqud»dakı boyların hər birini ayrı-ayrılıqda dastan kimi yox, bütöv bir eposun ayrı-ayrı hissəsi, qolları kimi də başa düşmək olar. Boy konkret mənada, bir qəbilə, tayfa, nəsil və bunların igidliklərindən söz açır. Hər boyun sonunda Dədə Qorqud boy boylayır, söy söyləyir, düzüb qoşduqlarını vahid oğuznamə ətrafında birləşdirir. Beləliklə də, əsətir, əfsanə və rəvayətdən fərqli olaraq, irihəcmli, tam bir dövrü özündə yaşadan oğuznamə – ölməz abidə, epos-dastan yaranır.

Boyların sonunda deyilən məşhur «Gəlimli-gedimli dünya» misrası ilə başlayan cahannamə yeddi boyda azacıq fərqli şəkildə təkrar olunur. Fikrimizcə, «Hanı öydüyüm ərənlər?» müraciətli boylar orada igidlik göstərən oğuz qəhrəmanları dünyadan köçəndən sonra yaradılmışdır. Bunun əksinə olaraq, sonu cahannamələrlə bitməyən «Təpəgöz», «Yeynək», «Dəli Domrul», «Səgrək» və «Bəkil oğlu Əmran» boyları isə igidlərin öz dövrlərində yaranmışdır.

Məlumdur ki, hər bir xalqın vətəninin taleyini düşünən, azadlığı və gələcək xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan epos qəhrəmanları olur. Bu qəhrəmanların bəşəri arzuları zamana görə bəzən dəyişir, bir-birindən fərqli, bənzərsiz şəkildə eposlarda öz bədii əksini tapır. Məsələn, şumerlərin «Bilqamıs» dastanının qəhrəmanı Bilqamısın arzusu elə bir ot axtarır tapmaqdır ki, onun xalqı həmişə cavan qalsın, əbədi həyat sürsün, ölümsüz yaşasın. Öz məzmununa görə, Azərbaycan folkloru, xüsusilə nağıl və dastanları ilə kök yaxınlığına malik olan «Bilqamıs»da rast gəlinən «İrkallanın mülkü-zülmət evi» - cəhənnəm, gedərgəlməz dünya, tilsim və cadugərlik kimi süjetlər, dirilik suyu, yeraltı dünya, əbədi həyat və s. motivlər Azərbaycan

nağil və dastanlarında vardır. Bilqamis uzun əzablardan sonra dəryanın dibindən ölməzlik çiçəyini gətirir; lakin özü yemir, onu Uruk şəhərinin camaatına aparmağı qərara alır. O, yolda qayığını dayandırır suya baş vurur, sərinləmək istəyir. Bu zaman «ilan çiçək ətri duyub, yuvasından çıxıb çiçəyi oğurlayır», yeyir, qabığını dəyişərək cavanlaşır, əbədi həyat ona nəsib olur. Burada Bilqamisla Dədə Qorqudun taleyi yaxınlaşır. Ölməzlik qazanmış Dədə Qorqud da ilanın qurbanı olur.

Azərbaycan folklorunda və Nizami yaradıcılığında epos qəhrəmanı kimi tanıdığımız İsgəndər Zülqərneynin arzusu isə Bilqamisın istəyindən fərqlənir. İsgəndərdə xudbinlik, Bilqamisda xəlqilik yüksəkdir. İsgəndər dirilik çəsməsini ona görə axtarıb tapmaq istəyir ki, özü əbədi yaşasın. Bu hiss Bilqamısa yaddır. O özünü yox, xalqını düşünür.

«Kitabi Dədə Qorqud»dan tanıdığımız Qorqud Atanın niyyəti isə tamamilə başqadır. O, Əzraildən qaçmağa, ömrü boyu qopuz çalmağa və ölümü özünə yaxın buraxmamağa çalışır. Bilqamis da ölümdən qaçıb səhralara düşür. Lakin onun bu hərəkəti öz qorxusundan deyildir. O istəyir ki, əbədilik çiçəyini tapıb xalqına çatdırsın. Dəli Domrulun niyyəti də buna oxşayır. Göründüyü kimi, burada da «Dədə Qorqud»un kök qolundan biri bu hadisəyə gedib çatır. Epos qəhrəmanları kimi bunlar müxtəlif abidələrə bağlı olsalar da haradasa birləşirlər. Bilqamis, Dədə Qorqud, Dəli Domrul və Enkidin karakterlərində də bir yaxınlıq nəzərə çarpır. Bu qəhrəmanların həyat macərələri, onlarla bağlı boylar müxtəlif dövrlərdə yazıya alınsa da, bunlar tarixin başqa-başqa çağlarında (Bilqamis – eramızdan əvvəl VI-II minilliklərdə) yaşamış, fərqli inam və etiqadlara bağlı olmuşlar.

Domrul da Dədə Qorqud kimi ölümdən qaçmır, heç onun əleyhinə də çıxmır. Domrul ümumiyyətlə, ölümün yox, vaxtsız ölümün əleyhinədir. Domrulu «al qanadlı Əzrail»lə qarşılaşmağa, döyüşməyə vadar edən odur ki, Əzrail «yaxşı yigitlərin canını» alır. Yoxsa, özgəsinin cavan igidindən ötrü mübarizə aparın Domrul, öz qoca ata və anasından can əvəzinə can diləyərdimi?

Dəli Domrul yüksək insani keyfiyyətlərə malikdir. Əzrailə boyun əyməyən Domrul, öz ailəsi qarşısında həlimdən-həlimdir. Əzrailə göstərdiyi sərt sifəti biz onun ailəyə münasibətində görmürük.

Domrulun həyat fəlsəfəsi bu deyilənlərlə tamamlanmır. O, əvvəl insanın vaxtsız ölümünün əleyhinə çıxış edir və 140 illik ömürlə kifayətlənir. Xalqda yaşayan bir əfsanəyə görə, Domrul (Tomral) insanın xəbərsiz, birdən-birə dünyadan köçməsinə də etiraz edir.

«Əzrailin tora düşməsi» əfsanəsində deyilir: «Tomral Ağçaqalada yaşayırdı. Günü «Küsmüş çay»ın üstündə qurduğu körpünün həndəvərində əkdidi üzümlüklərdə, ya da Kəpəzdə, Murovda, Canbazda, Yeddiqardaş dağlarında qurduğu torların yanında keçərdi. Axır zamanlar üzümlüklərin becərilməsini Tomral arvadına, uşaqlarına tapşırırmışdı. Özü tor qurub bu yerlərdə yaşayan heyvanları tutmaqla məşğul idi. Tomral tora düşən quşu, heyvanı tutub baxar, ad qoyub yenidən dağlara buraxardı. Tora yırtıcı, əcaib quş, heyvan düşəndə onu ox ilə vurub ya ağır yaralardı, ya da öldürərdi. Bir səhər Tomralın toruna bir cüt qanadı olan insanabənzər canlı düşür. Məlum olur ki, bu Əzraildir. Sən demə o, uzun müddət Tomrala göz qoyur, nə üçün heyvanları tutub buraxması ilə maraqlanır və dözməyib tora əl vurarkən ilişib qalır. Əzrail yalvarıb onu buraxmasını xahiş edir. Tomral xahişə bir şərtlə əməl edir ki, ölümünə bir həftə qalmış Əzrail onu xəbərdar etsin.

Aylar, illər ötür. Bir gün Əzrail gəlib deyir: «ölümünə bir həftə qalıb». O, səhər görür ki, Tomral yenə ağac əkir. Dözməyib dillənir:

-Ey Tomral, bilirsən ki, ölürsən, bu ağacı niyə əkirən?

-Məndən əvvəl əkmişdilər yedik, mən də əkirəm ki, məndən sonra gələnlər dərib yesinlər, məni yad etsinlər. Mən yurdumda bağ qoyub gedirəm, sənin kimi dağ qoyub getmirəm.

Əzrail:

-İnsanı nə qədər qırsan da, doğrudan da yer üzündən onun nəslini, nişanəsini kəsmək olmaz. Onun sevən ürəyi, yaradan əli var».

«Əzrailin tora düşməsi» əfsanəsi müasirlik baxımından ibrətlidir. Özgəsinin ölümünə çalışan, axırda özü tora düşər. Əfsanədə Əzrailin Tomralın (Domrulun) toruna düşməsi mifik xarakter daşıyır. İnsan ağıllı və qüdrətlidir. O ölür, məğlub olmaz.

Bu, insanın həyat və ölüm haqqında düşüncəsinin bədii ifadəsidir ki, Tomralın – Domrulun timsalında bu şəkildə əfsanələşdirilmişdir.

Azərbaycan ərazisində qalıqları hələ də qalmaqda olan «Domrul körpüsü» («Küsmüş çayın körpüsü»), «Koroğlu körpüsü», «Kərəm körpüsü» adları da çox vacib mətləblərlə əlaqədardır. Göründüyü kimi, «Koroğlu körpüsü» birlik, qardaşlıq, bütövlük, qəhrəmanlıq rəmzidir. «Kərəm körpüsü» hər şeydən əvvəl, məhəbbət yadigarıdır. «Domrul körpüsü»ndə isə mətləb tamamilə başqadır. «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu»nda oxuyuruq: «Oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul derlərdi bir ər vardır. Bir quru çayın üzərində bu körpü yapırmışdı. Keçəndən otuz axça alırdı, keçməyəndən döyə-döyə qırx axça alırdı». Bizcə, burada körpü, tikili, hər şeydən qabaq, oturaq həyata keçməyin rəmzidir. Məhz oğuzları oturaq

həyata Dəli Domrul kimi möhkəm ailəsi olan, həm də özü demişkən, ərliyi, yigitliyi Ruma, Şama bəlli olan bir bahadır çağıra bilərdi.

«Küsmüş çayın körpüsü» əfsanəsində deyilir: «Oğuzlar Qara çayın o tayında «quş üzümü» becərirdilər. Tomral bu üzümdən şərab düzəldirdi. Nə fayda, Qara çay elə güclü idi ki, adamlar ondan keçməyə qorxurdular. Tomral məcbur olub Qara çayın üstündə bir körpü saldı. Lakin oğuzlar körpüdən də keçmirlər. Bunu belə görə Qara çay küsüb ayrı yerdən axmağa başlayır. O zaman camaat Qara çayın adını «Əyri çay», körpünün adını «Küsmüş çayın körpüsü», Tomralın adını isə Tanrıtanımaz Tomral qoyur. Tomral bundan çox qəzəblənir. Körpü olan yol el yolunun ağzı imiş. Tomral o gündən körpüdən keçəndən də, keçməyəndən də xərac alır».

Olduqca qədim sayılan «Küsmüş çayın körpüsü»nün altından doğrudan da su axmır, ondan bir qədər aralıda çay var. Aydınca görünür ki, çay öz məcrasını dəyişmişdir. Goranboy rayonundakı bu körpüyə yaxın ərazilərdə qala və yaşayış məskəninə qalıqları, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə səsləşən Ballıqaya, Erkəş kəndləri, Aşağı, Orta və Yuxarı Ağqala kəndləri vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan folklorunda, Azərbaycan torpağında «Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlarından Qorqud Atanın, Qazan xanın, Təpəgözün, Bəkilin, Buğac və Buğacoğlunun, Domrulun (Tomralın) adları geniş yayılmışdır. Bu adlar sal qayalar, köklü daşlar kimi müqəddəs torpağa çox bağlıdır.

*«Elm və həyat» jurnalı,
№5, 1986-cı il.*

"Dədə Qorqud" boylarının izləri

Epos və dastanlar xalqın mənəvi aləminə, doğma təbiətinə, yurduna və milli taleyinə bağlı bir şəkildə yaranır. Ona görə də "tarixə yoldaşlıq edən" (M. Qorki) bu əsərlərdə daima, bir qayda olaraq, mənəvi saflıq uğrunda mübarizə getmişdir.

Professor M. Seyidov bu xüsusda yazır: "...xalq mifik təsəvvürdən, anlayışdan get-gedə uzaqlaşdıqca, öz qədim, keçmiş inamlarına ya yeni dinin donunu geydirir, ya da həmin inamları tələsmədən mifik dondan çıxarıb reallaşdırır".

Bu mülahizəni Dədə Qorqudla əlaqədar xalqda gəzən bir əfsanə də təsdiq edir. Başqa əfsanə və rəvayətlərdə islam dininə qarşı çıxan, islamın "ölüm haqdır" kəlamını rədd edən, qopuz çalıb ölümdən qaçan Dədə Qorqud sonra yaranan əfsanələrdə barışdırıcı mövqedə dayanır. "Dədə Qorqud və Salmani-fars" əfsanəsində deyilir ki, Salmani-fars Məhəmmədin dostu idi. Ölkədə nə olsa Salmani-farsa, o da öz növbəsində mühüm xəbərləri Məhəmmədə çatdırardı. Bir gün Salmani-farsa xəbər verdilər ki, Qorqud adlı bir ozan camaat arasında Quranın ayələrini nəzmə çəkib qopuz çalıb oxuyur.

Salmani-fars öz adamlarına tapşırır ki, ozan xalq adamıdır, ona toxunmaq olmaz, araya narazılıq, şuluqluq düşər. Həmin ozanı sakitcə mənim yanıma gətirin, onu Məhəmmədin hüzuruna aparacağam.

Salmani-fars Qorqudu əlində qopuz Məhəmmədin yanına gətirir və Məhəmməd peyğəmbərə bildirir ki, bu ozan Quranı nəzmə çəkib qopuzda oxuyur. Məhəmməd deyir:

-Ona toxunmaq olmaz. O, Dədə ozandır. Xalq ona qulaq asırsa, qoy nə şəkildə, necə bacarırsa, islamın şərəfinə söz desin. O, ancaq alqışa layiqdir.

Bu tarixi əfsanənin bir əhəmiyyəti də budur ki, o Salmani-fars kimi, Dədə Qorqudun da Məhəmməd peyğəmbərin müasiri və yaxın dostu olduğunu bildirir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsində də bu barədə danışılır: "Rəsul Əleyhüssəlamın (yəni Məhəmməd peyğəmbərin) zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər - bir ər qopdu" - deyilir.

Dədə Qorqud ölüm səhnəsi ilə əlaqədar müxtəlif məzmunlu əfsanələr söylənilməkdədir. Şamxor rayonunun Seyfəli kəndindən toplanmış "Dədəm qorxdı" adlı əfsanə çox maraqlıdır. Əfsanənin məzmunu belədir:

"Dədə Qorqud"u Əzrail tutmaq üçün qovurmuş. Dədə Qorqud görür ki, uşaqlar bir gölün qırağında "pələnc atdı" oynayırlar. Dədə Qorqud gözdən yayınıb uşaqların arasına girir ki, gizlənsin. Bax ki, Əzrail onu uzaqdan görüb gəlir. Dədə Qorqud uşaqların arasından çıxıb qaçır. Uşaqlar gülüşüb deyirlər: "Dədəm qorxdı".

Əslində uşaqlar hadisədən xəbərsiz olduqları üçün elə başa düşürlər ki, Dədə pələnc oyunundan, üzünə, üstünə pələnc düşməsindən qorxub qaçdı. Ona görə də "Dədəm Qorxdı" deyirlər.

Ucarın Qazıqumlaq kəndindən toplanmış "Dədə Qorudu" adlı əfsanə bundan xeyli fərqli şəkildə qurulmuşdur. Əfsanədə deyilir: "Bir neçə cavan meşənin yaxınlığında oturub söhbət edirdi. Birdən Əzrail meşədən çıxıb hücum çəkdi ki, sizin canınızı alacam. Elə bu an Qorqud Ata qopuz çala-çala meşənin o biri tərəfindən çıxdı. Qopuzun səsinə eşidən kimi Əzrail dabanına tüpürüb qaçdı. Cavanlar çevincdən qışqıra-qışqıra dedilər: -Dədəm qorxutdu, dədəm qorudu".

Çox maraqlıdır ki, əfsanələrdə Qorqud Ata ölümdən qorxub qaçır, lakin əlində qopuz olduqda, qopuzun ecaskar səsinə eşitdikdə ölüm ondan qaçır. Bu isə, islamdan çox əvvəlki etiqadlara bağlı bir məsələdir. Eyni zamanda xalq həmin əfsanələrdə "Qorqud" sözünün etimologiyasını da verməyə çalışmışdır.

M. H. Təhmasib "Təpəgöz" boyundan danışarkən demişdir: "...Orijinal əsəri bəhadrılıq dastanıdır".

Bizcə, "Təpəgöz" bəhadrılıq eposudur. Əzəli əsəir olan bu qədim süjetin eposa və eposdan da dastana keçid mərhələlərinin izləri aydın görünməkdədir.

Şamxorun ayrı-ayrı kəndlərindən toplanmış "Təpəgöz" əfsanələrinin hərəsi bir tərzdə söylənilir.

Qocaların söylədiyinə görə "Yekə qala"da yaşayan insanların qənimi bir Təpəgöz imiş. Bu Təpəgözün yeygisi insanlar imiş. Təpəgöz insanları tutub bordaq yeri düzəltdiyi quyuya salar, alma-armud yedirdəmiş, insanlar kökəldikdən sonra yeyərmiş.

Günlərin bir günündə Təpəgözün əlinə bir çoban keçir. Çobanı da həmin quyuya salır. Ancaq çoban bütün yeməklərdən boyun qaçırır, yalnız qoyun əti yediyini söyləyir. Təpəgöz qoyun gətirib quyuya atır. Çoban qoyunun dərisindən qayıq düzəldib quyunun başına atır və çıxıb qaçır. Söylənildiyinə görə Təpəgözün quyusunun üstünə çıxıb ayağı yerə vuranda quyudan səs çıxır. Çoban Təpəgözdən qaçır və onu öldürməyi qarşısına məqsəd qoyur və Təpəgöz axırda çoban tərəfindən öldürülür.

Professor M. H. Təhmasib qeyd edir ki, "Dədə Qorqud"un "Top-qapı mətnində" Dömrülün, Rüstəmin, Qanturalının adları ilə yanaşı, Oxçunun da adı çəkilir. Hələlik "Göyərçin və Oxçunun əfsanəsi"ndən başqa bilavasitə Oxçunun həyatı ilə bağlı əsaslı bir boy, qol, əfsanə və rəvayət əldə edilməmişdir. Həmin əfsanənin məzmunu belədir:

Oxçu Oğuz qəhrəmanlarından olubdur. Onun ömrü döyüşdə keçibdir. Oxçunun oxundan heç nə yayınmazmış. Onun köməkçisi göyərçin imiş. Bu quş Koroğlunun Qıratı kimi, Oxçunun sədaqətli dostu və köməkçisi imiş. Hətta yeri düşdükdə göyərçin də onunla bərabər düşmənlə vuruşmuş.

Bu quş bir neçə dəfə Oxçunu öldürmək istəyənlərin dimdiyi ilə vurub gözünü çıxarmışdır.

Bunu görəndə düşmənlər quşun başçısı göyərçini gözündən vurur. Bu vaxt Oxçu əlini quşun gözünə tutur. Göyərçinin gözü kor olmasa da, əvvəlki kimi görmür, qızarıb qan çanağına dönür. Oxçunun başı quşa qarışır, özünü unudur. Düşmənlər fürsətdən istifadə edib Oxçunun özünü oxa tutur.

Bu vaxt Oxçunun ölüb ölmədiyini yoxlamaq məqsədilə göyərçin onun ətrafında fırlanır. Oxçu ağır yaralanmışdı, qanı ətrafa yayılıb göl əmələ gətirmişdi. Göyərçin gəzərkən ayağı Oxçunun qanına bulaşır. Göyərçin Oxçunun qanını gözlərinə də sürtür, gözləri görməyə başlayır. Lakin o gündən göyərçinin ayaqları və gözləri qırmızı rəngdə qalır".

Əlbəttə, bu əfsanə Oxçu haqqında tam təsəvvür yarada bilməz. Etiraf etmək lazımdır ki, xalq arasında Oxçudan çox, Oxçu oğlu haqqında əfsanə və rəvayətlər daha geniş yayılmışdır.

Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda azərbaycanlılar yaşayan Oxçuoğlu adlı kənd vardır. Oxçuoğlu və ona çox yaxın olan Ağbaba və Güllübulaq kəndlərində "Oxçu oğlu" adı ilə maraqlı əfsanələr söylənilir. Bunlardan biri - "Oxçu oğlu əfsanəsi" çap olunmuşdur.

"Hornaçı" əfsanəsinin davamı kimi səsləşən "Uzunqız" əfsanəsində də Oxçu oğlunun hünərindən danışılır. Əfsanənin məzmunu belədir: "Əsirlərin azad olması Qazan köşkünə sevinc gətirir. Hamı cavan Körpəşi

gələcəyin oğuz qəhrəmanı kimi alqışlayır. Lakin bu sevinclə bərabər, Qazan köşkündə bir qorxu da hiss olunur. El ağsaqqalı Rüstəm bildirir ki, Uzunqız Mil düzünə qardaşının arxasınca gedib, qayıdan kimi Qazan köşkünü bir-birinə qatacaq. Heç olmasa Mil düzündən təzə gəlmiş əsirləri, Körpəşi Qarabağa tərəf uzaqlaşdırın.

İnsan axını, içərilərində də Körpəş indiki Ağdamın Çullu kəndinə tərəf üz tuturlar. Bir də görürlər ki, Uzunqız torpağı əlləri ilə sovura-sovura gəlir. Körpəş deyir:

- Hərə yerdən bir daş götürüb Uzunqıza atsın.

Atası deyir:

- Oğul, ağlın Hornaçıya getməsin ki, yatmış ola, yuxulu-yuxulu torpaq dağı yaratdırsan. O azman oyaq olsa, yüz belə insan dəstəsi ona güc gələ bilməzdi. Mənim bircə arzum var. Nə ola, Oxçu oğlu bu həndəvərdə ola. Bu ağır vəziyyətdən xəbər tuta. Uzunqızı yalnız Oxçu oğlunun oxu yıxa bilər.

Birdən qarşı tərəfin başında Oxçu oğlu göründü. Ox dolu kimi yağırdı. Uzunqız yaralandı, bir dəli nəərə çəkib, özünü adamların axınına vurdu. Əli kimə çatırıdusa, əli ilə başını üzürdü. Lakin qanı axdığı üçün gücdən düşürdü. Bircə arzusu vardı, qardaşının qatili olan Körpəşi məhv etmək. Birdən Körpəş qışqırdı. Hərə bir daş götürüb Uzunqıza atsın. Oxçu oğlunun oxları onu karıxdırıbdır. Hərə bir daş atdı. Uzunqızın üstündə dağ yarandı.

O vaxtdan bəri həmin daşlıq hazırda "Uzunqız", yaxud "Uzunqızın qəbri" adlanır.

Hornaçı, Uzunqız, Körpəş və Oxçu oğlu obrazlarının ümumi səciyyəsi göstərir ki, bunlar əfsanə və rəvayətlərdən çox, qədim bir eposun və ya dastanın qəhrəmanları, hadisələr isə onlardan qalan epos-dastan parçaları təsirini bağışlayır. Bu o deməkdir ki, xalq arasında təkcə "Dədə Qorqud" eposu ilə əlaqədar əsəti, əfsanə və rəvayətlər deyil, müstəqil boylar da mövcud olmuşdur.

Vəzifə, bu qiymətli sənət incilərini qayğı ilə toplamaqdan ibarətdir.

Son araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan folklorunda və ərazisində "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarından Qorqud Ata, Qazan xan, Bəkil, Təpəgözün və Domrulun (Tomralın) adları geniş yayılmış və bunlar bitili qayalar, köklü daşlar kimi bu torpağa çox bağlıdırlar. Buradan belə anlaşılır ki, həmin obrazlar əsatir və əfsanələrdən başqa, epos qəhrəmanı kimi də bu el-obada çox məşhur olmuş, öz adlarını əbədiləşdirə bilmişlər. Deməli, "Bəkil oğlu İmran boyu", "Təpəgöz" və "Domrul" boyları "Dədə Qorqud" eposunun ən qədim nümunələri hesab olunmalıdır.

*"Azərbaycan müəllimi",
6 aprel, 1983-cü il.*

Bir əfsanənin izi ilə

Sara haqqındakı qədim əfsanə tədqiqatçıya çox şey deyir. Hətta həmin əfsanə çoxsaylı "Qız qala"larının da sirrini açmaq üçün bir vasitə ola bilər. Görünür, torpağımızda qədimlərdə su və od ilahələrinin məbədləri bir-birinə yaxın olmuş, əsasən dəniz və çay sahillərində tikilmişdir. Sonralar isə bu məbədlər "Oğlan qala", "Qız

qala" adı ilə şöhrət tapmışdır. Naxçıvanda Arpa çayının sahillərindəki «Oğlan qala», «Qız qala» buna misal ola bilər. Belə qalalardan Şamaxı ərazisində də vardır. Rəvayətə görə Şamaxı ərazisindəki "Qız qala"sının yaxınlığında "Oğlan qala"sı da varmış, sonralar dağılıb məhv olmuşdur. Bircə, Bakıdakı məşhur "Qız qalası"nın da ikinci yoldaşı "Səbayel qalası" imiş.

Ümumiyyətlə, Nahid və Atarla, yəni su və od ilahəsi ilə bağlı məbədlər, qalalar cüt olmuşdur. Həddindən artıq quraqlıq olduqda su ilahəsinə, yağmurlar ara vermədikdə isə od ilahəsinə müraciət etmişlər.

Bircə, "odla suyun arasında qalmışam", "bir yanım oddu, bir yanım su", "bir əlin od olanda, biri də su olsun", "biriniz od olanda, biriniz su olun" kimi ifadələr və kəlamlar da həmin etiqadlarla bağlı yaranmışdır.

Nəsir Rzayev "Əsrlərin səsi" adlı əsərində yazır: "Şərqdə quraqlıq ilə əlaqədar olaraq su həyatı əhəmiyyət daşıdığı üçün su ilahəsi Anahita (Nahid) hamıdan üstün hesab edilirdi".

Tədqiqatçılardan Ə. Ş. İsmizadə və H. Ə. Ciddi "Qız qalası" əsərində su ilahəsi Nahid haqqında daha maraqlı bir məlumat verirlər:

"Su ilahəsinə məxsus məbədlərin bir çoxunda, hətta Nahidin qızıldan düzəldilmiş heykəlləri də var imiş".

Nizami "Xosrov və Şirin" poemasının "Şirinin özünü öldürməsi" hissəsində maraqlı bir məsələyə toxunur.

Bir gövhər tənəsi sırğa yerində,
Saçının halqası çiynlərində.
Bir örtüyü vardı sarı nahid tək,
Əynində günəş tək qırmızı ipək.

Nizamidəki "sarı nahid" Saranı, daha doğrusu, Sarayı xatırladır. "Apardı sellər Saranı" misrası eyni zamanda:

Apardı sellər Sarayı,
Başında güllü darayı,-
şəklində də ifa olunur.

Saray - yəni sarı ay. Nahidin qızıldan düzəldilmiş heykəli görünür ki, sarı aya bənzəyirmiş.

Bu nəticəyə gəlmək olur ki, zərdüştlük dövründə çayların, suların sahilində məbədlər olmuş, bu məbədlərdə su və od ilahələrinin qızıldan heykəlləri qoyulmuşdur. İsgəndərin istilaları və ərəb hücumları dövründə zərdüştlər özləri, bəlkə də, müqəddəsliyini saxlamaq üçün su ilahəsinin - Nahidin qızıl heykəlini suya atmışlar.

Dilimizdəki "suyun mehri haqqı" kimi and da, bəlkə də, su ilahəsi sarı nahidi, onun suya atılmış qızıl heykəlini xatırlamaq nəticəsində yaranmışdır.

"Qız qala"larından qızların özlərini suya atmaları da bizcə, bu təsəvvürlərin qalığı kimi bəzən dumanlı, bəzən də təhrif olunmuş şəkildə əfsanələşmişdir.

Saray haqqında olub keçənlər, unudulmuş əlamətlər özünü qədim əsətir və əfsanələrdə qoruyub saxlamışdır. Arpa çayı haqqında qədim əsətir-əfsanə və bir mahnı parçası sanki tarixi bir həqiqəti açıb söyləmək istəyir:

Yad gözləri baxdı, deyin,
Arpaçayı aşdı-daşdı.
Çay qızına baxdı, deyin,
Saranı götürdü qaçdı.

Çay Saranı "yad gözləri baxdığı" baxdığı üçün qısqanır və ağuşuna alıb qaçırır, yad gözlərdən uzaqlaşdırır.

Məlumdur ki, Muğan düzündən Arpa çayı axmır, oradan Kür çayı axır. Bizcə, Sara əfsanəsi ilə bağlı adı çəkilən Muğan elə həmin Arpa çayının sahillərindədir. Şərur mahalında, Arpa çayına yaxın ərazilərdə Muğanlı, Muğancıq, Muğancıq-Müslüm, Muğancıq-Mehrab adlı kəndlərin indi də mövcud olması fikrimizi həqiqətə yaxınlaşdırır. Arpanın mehrab olması, Muğancıq kəndinin də Muğancıq-Mehrab adlanması Nizaminin bir beytini yada salır:

Biri on arpanı eyləyib mehrab,
Biri iki daşa deyir üstürlab.

Yurdumuzun qədim guşələrində vaxtı ilə od və su məbədlərinin olduğu və həmin məbədlərdə ayin və mərasimlərin icra edildiyi Azərbaycan tarixindən də məlumdur. Hətta həmin məbədlərdən birinin xarabalıqlarının bu gün də Naxçıvanda qaldığını tədqiqat-çılarımız qeyd edirlər.

İzaha ehtiyacı olan maraqlı məsələlərdən biri də "Apardı sellər Saranı", yaxud "Apardı sellər Sarayı" adlı mahnıda adı çəkilən Xaçoban obrazıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, hər hansı folklor əsərində adlar ikiləşirsə, o çox zaman əsatirə, əsatiri əlamətlərə bağlı olur.

Hələlik nəşr etdirmədiyimiz "Apardı sellər Sarayı" adlı əfsanədə Xaçobanın bir adı da Nurudur.

Hətta əfsanədən məlum olur ki, Nuru heç Sarayı görməmişdir:

Alça dəyib dərməmişəm,
Dərib cığa sərməmişəm.
Mən Sarayı görməmişəm,
Apardı sellər Sarayı,

Bir alagözlü balanı.

Məlumdur ki, su ilahəsi Nahid Hörmüzün və onun qadını torpaq ilahəsi Armatinin qızları olduğu kimi, od allahı Atar da onların oğlanlarıdır.

Saranın - Sarayın həyatı, obrazı tez-tez su ilə əlaqələndirildiyi kimi, Nurunun da adı beləcə nurla, işıqla, odla bağlanır.

Buradaca bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, Sara ilə əlaqədar olan rəvayəti XIX əsrin birinci yarısında yaşamış şairimiz Əbülqasım Nəbatinin həyatı ilə bağlayan, Saranı Nəbatinin sevgilisi kimi qələmə verən, hadisələri Azərbaycanda Arazın sərhəd olduğu dövrlərlə bağlayanlar da vardır. Sübut üçün onlar şairin Xançobanı ləqəbindən istifadə etdiyi sətirləri - misraları misal-dəlil gətirirlər. Lakin yuxarıda deyilənləri diqqətlə gözdən keçirib araşdırdıqdan sonra biz bu qənaətə gəlmişik ki, Sara- Sarayla əlaqədar olan əsatir, əfsanə və rəvayətlər qədim mərasimlərlə bağlıdır. Belə olmasaydı, XIX əsrdən bəri keçən qısa bir dövr ərzində Saranın - Sarayın obrazı birdən-birə əsatirləşə, əfsanələşə bilərdimi? Əlbəttə, yox.

Hər hansı rəvayət və hadisə, tarixi keçmiş o zaman əfsanəyə çevrilir ki, o, əsatirlə bağlanır. Bu əlaqəni dənizdə bitən zanbaq ilə müqayisə etmək olar. Şərti olaraq dənizdə görünən zanbağı əfsanə hesab etsək, onun gözəgörünməz kökü əsatirə bağlıdır, o, rəngini, gözəlliyini, hətta yaşamaq hüququnu da əsatirdən alır.

Sarı Nahid - su ilahəsi zaman keçdikcə gah Sara, gah da Saray olmuş, sonralar sevgi ilə, məhəbbətlə bağlanaraq, yeni həyatı qüvvə ilə birləşmiş və bununla da ömürlük qazanmışdır. Onun haqqında çoxvariantlı xalq mahnıları yaranmışdır.

"Elm və həyat" jurnalı,

8 avqust, 1976-cı il.

Nizami və Azərbaycan eposu

Hər bir ədəbiyyatın, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının da ilk qaynağı, zəmini, heç şübhəsiz onun özünəməxsus qədim əsətiri, əfsanə və nağılları, qəhrəmanlıq və məhəbbət eposları və s. olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq əsatirlərin epikləşməsi, miflərin şəxsiyyət üzərinə köçürülməsi Azərbaycan ədəbiyyatında və folklorunda özünəməxsus mürəkkəb və uzun yol keçmiş, nəticədə yazılı və şifahi ədəbiyyatda maraqlı eposlar, dastanlar və iri həcmli epik poemalar meydana çıxmışdır. Orta əsrlərdə xalqımızın qədim əsatirləri Zərdüşt kimi yarımtarixi, yarıməfsənəvi şəxsiyyətlər üzərinə köçürülür və bu yolla qədim bahadırlıq eposları yaranırdı. Biz "Dədə Günəş" və "Aldədə" əsatir və əfsanələrin də məhz həmin dövrlərin

məhsulu hesab edirik. Bu əsətir və əfsanələrin çoxsaylı nümunələri Azərbaycan folklorunda, "Dədə Qorqud" boylarında, "Koroglu" eposunda, eləcə də Nizami yaradıcılığında müəyyən izləri və əlamətləri mövcuddur.

Nizami yaradıcılığında nəinki adları çəkilən əsətir və əfsanələrlə, epos və dastanlarla, hətta konkret olaraq "Bamsı Beyrək" və "Qanturalı" boyları ilə, "Şah İsmayıl", "Aşıq Qərib", "Tahir və Zöhra" dastanları ilə səsləşən epizodlar, süjet və motivlər vardır. Bütün bunlar Nizami yaradıcılığı ilə qədim bahadırılıq eposlarımızı və məhəbbət dastanlarımızı müqayisə və təhlil etməyə geniş imkan yaradır. "Dədə Qorqud"dakı "Buğac boyu"nda Buğacın hamisi olan Xıız, "Aşıq Qərib" dastanında Qəribin, Nizaminin "Yeddi gözəl"indəki "Mahanın hekayəsi"ndə Mahanın da köməkçisi olur. "Yaşıl geyimli Xıız" darda qalan qəhrəmanların harayına çatır və onlara yenidən həyat bəxş edir.

Beyrəyin Banuçiçəyin ceyranının dalınca at salması, Şah İsmayılın ceyran paltarı geymiş Gülzarı qova-qova öz çadırına gətirməsi istər-istəməz Nizaminin təsvir etdiyi şahzadəni yada salır. Doğrudur, bu epizod Nizamidən sonrakı dövr ərzində daha yeni bədii boyalar almış, "Şah İsmayıl" dastanında xeyli zənginləşmişdir. Lakin "Rus qızının hekayəsi" ilə "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" eposları, habelə "Şah İsmayıl" dastanı arasındakı bənzər cəhətlər itməmişdir. Məsələn, atla maral qovan şahzadənin ("Rus qızının hekayəsi") rast gəldiyi qapısı-bacası, yolu-izi olmayan qala, yeddi qardaşı davaya getmiş Rəmdar Pərinin içərisində tək qaldığı, qapısı daşla hörülmüş qalanı xatırladır. Slavyan qızı ilə Ərəbzəngi arasında da oxşar cəhətlər çoxdur. Ərəbzəngiyə bənzər qəhrəman qız obrazına "Dədə Qorqud" eposunda və Nizami "Xəmsə"sinin başqa yerlərində də rast gəlirik. Əlbəttə, bu bənzərlik heç də bir-birini təkrardan ibarət deyil, əksinə, yaradıcıların tükənməz

şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etməsinə dəlildir. Qəsdən təkrar edirik ki, hər iki əsəri yaradan sənətkar şifahi ədəbiyyat çeşməsindən şərbət içmişdir.

Nizaminin "İsgəndərnamə"sində "İsgəndərin ruslarla vuruşması" hissəsində Çin xaqanının İsgəndərə bağışladığı Nistəndərcahan adlı kənz də üzü niqablı halda döyüşə girir, qəhrəmanlıqlar göstərir. İsgəndərin əvvəlcə tanımadığı bu naməlum pəhləvan döyüşdüyü yerdə dəbilqə başından düşür və onun qız olduğu bilinir. İsgəndər onu tanıyır. "Soltanbud" əfsanəsində də belədir. Üzü niqablı şəxs Soltanın köməyinə gəlir, döyüşdə ağır yaralanır və dəbilqə başından düşərkən onun Pəri olduğu bilinir.

Pəri və Ərəbzənginin təsvirində eyni üsuldan istifadə olunub. Hər üç əsərdə qəhrəmanın təsviri, demək olar ki, eynidir. İgid qızlar niqab altında qanlı düşmənlə çarpışır, məğlubiyyət vaxtı papaq düşür, saç dağılır, igidin qız olduğu anlaşılır.

Biz bu qənaətdəyik ki, Nizami ya həmin əfsanələrdən (indi hansının əvvəl, hansının sonra yarandığını qəti təsdiq etmək mümkün deyil, bəlkə elə Nizamiyə qədər də Ərəbzəngi macərəsini xatırladan bir nağıl və ya dastan mövcud imiş və Nizami ondan xəbərdarmış), bunların başqa variantlarından faydalanmışdır. Bəlkə də elə həmin əfsanələrdəki igid qız daha sonralar yaranmış "Şah İsmayıl" dastanındakı uzun saçlarını dəbilqə altında gizlətməmiş cəngavər Ərəbzəngiyə çevrilmişdir.

Nizaminin "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl" və "İsgəndərnamə" poemalarında qədim bahadırılıq eposlarına xas əlamətlər çox güclüdür.

Maraqlıdır ki, "Fərhad və Şirin" dastanı Nizami tərəfindən və ondan sonra bir sıra sənətkarlar tərəfindən qələmə alınsa da, yazılı ədəbiyyat xaricində, folklorumuzda pərakəndə şəkildə, eyni yaradıcılıq prosesi davam etmiş və hər biri müstəqil əsər təsiri bağışlayan bir sıra "Fərhad və

Şirin" əfsanələri yaranmışdır. "Koroğlu" eposu ilə "Fərhad və Şirin" mövzusunun taleyi isə başqa-başqa olmuşdur. Biri aşırıq yaradıcılığına, o biri isə yazılı ədəbiyyata və yazılı ədəbiyyat xaricində folklorla bağlanmışdır.

Demək olar ki, ozan-aşırıq yaradıcılığı ənənələrini, qədim epos və dastanın forma xüsusiyyətlərini, məcliskeçirmə qaydalarını, deyişmələri, vücudnamə və cahannamələri, qədim qopuz və saz havalarının adlarını Nizaminin qələmə aldığı "Xosrov və Şirin" poeması ilə "Koroğlu" eposu eyni dərəcədə qoruyub yaşatmaqdadır. "Dədə Qorqud" boyları haqqında da eyni sözləri demək olar. Bu baxımdan Azərbaycan eposunun inkişaf mərhələlərini öyrənməkdə "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" eposları ilə yanaşı, Nizami "Xəmsə"si ən etibarlı, birinci dərəcəli mənbə, məxəz olmaqla bərabər, Azərbaycan eposunun yazıya alınmış ilk nümunələrindən biri kimi də qiymətlidir. Nizaminin "Xəmsə"sində, xüsusilə "Yeddi gözəl", "Xosrov və Şirin" və "İsgəndərnamə"də Azərbaycan eposunun qədim nümunələri, izləri və əlamətləri özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir.

"Yeddi gözəl" və "İsgəndərnamə" əsərlərində Azərbaycan eposunun bəzi xüsusiyyətləri, epizodlar, parçalar, izlər və əlamətlər olduğu halda, "Xosrov və Şirin"də Azərbaycan eposunun bütün xüsusiyyətləri yaşamaqdadır.

Nizami "Xəmsə"si ilə "Koroğlu" eposu arasında oxşar nöqtələr çoxdur. Bunların bir qismini Nizami mövzularının təsiri kimi, bir qismini isə hər iki abidənin eyni qaynaqdan bəhrələnməsi və ya eyni folklor mühitində dünyaya gəlməsi kimi başa düşmək olar.

"Dədə Qorqud" və "Koroğlu" eposunda öz qəhrəmanlıqlarını sübut etmiş, igidlər hansı el gözəlini alacaqlarsa, onun arxasınca özləri gedirlər. Telli xanım üçün Dəmirçioğlu, Hürü xanım üçün Eyvaz igidlik

meydanına gedirlər. Onlar çətin sınaqlardan sonra öz arzularına çatırlar. Çənlibel igidlərinin başçısı olan, ətrafında yüzlərlə dəli cəmləşən Koroğlu Nigar xanımı gətirməyə özü tək gedir. "Xosrov və Şirin"də çox yerdə Fərhadı əvəz edən Xosrov da hökmdar olduğu halda, Şirinin dalınca özü gəlir.

Epos qəhrəmanı olan Dədə Qorqud da, Fərhad da, Koroğlu da eyni kökə, eyni milli zəminə, eyni folklor qaynağına bağlıdır. Hər üç abidəyə aid bədii materiallar əsrlərdən bəri şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda daim yeniləşmə, təkmilləşmə, zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Hər üç abidə ilə bağlı əsatir və əfsanələrdə epos və dastanlarla yanaşı, atalar sözü, xalq məsəlləri, bayatılar və s. yaranmışdır.

Nağıl və dastanlarımızda gördüyümüz "sən hara, bura hara, quş gəlsə qanad salar, qatır gəlsə dırnaq" kimi "qorxuzmalara" həm "Dədə Qorqud" dastanlarında, həm də Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında rast gəlirik. "Bamsı Beyrək boyu"nda Dəli Qacar Dədə Qorquda: "Ayaqlılar buraya gəlidiyi yox. Ağızlılar bu suyumdan içdiyi yox. Sənə nə oldu? Əməlinmi azdı? Felinmi döndü? Əcəlinmi gəldi? Buralarda neylərsən? - deyirsə, Nizaminin "Xosrov və Şirin" dastanında yolda Şirinlə qarşılaşan Şapur soruşur:

Dedi: "Kimsən burda, ey pəri, səslən!
Pəri deyilsənsə, de, nə gəzirsən?
Şir bu yerə gəlsə, inan, tük salar,
Qarıncaya dönər burda ilanlar".

Ümumiyyətlə, Azərbaycan eposunun inkişaf mərhələlərinin keçdiyi yolu öyrənməkdə yazılı bir mənbə kimi Nizaminin əsərləri, xüsusilə "Xosrov və Şirin" poeması böyük əhəmiyyətə malikdir. "Xosrov və Şirin" poeması

prinsip etibarı ilə xalq dastanının ayrı-ayrı mərhələlərinə və şəkli xüsusiyyətlərinə uyğun bir tərzdə yaradılmışdır. Belə bir mülahizə yürütməyə əsas verən səbəb odur ki, Nizami həmin qədim abidədən istifadə edərkən, öz əsərinin əvvəlindən axırına qədər dastan yaradıcılığı prinsiplərinə yerli-yerində riayət etmişdir. Bizə elə gəlir ki, indi məlum olmayan, varlığını ehtimal etdiyimiz həmin dastan öz tipinə görə məhəbbətlə qəhrəmanlığın hədudlarında dayanan bir dastan imiş. Nizaminin istifadə etdiyi qədim dastanda, görünür ki, ustadnamə əvəzinə vücudnamə, qəhrəmanların həyatları faciə ilə tamamlandığına görə isə duvaqqapma yerində cahannamə var imiş. "Xosrov və Şirin" poemasının əvvəlində şairin yaratdığı vücudnamə, əsərin axırında cahannamə əvəzinə verdiyi "Nəsihət və son söz" də bu fikri təsdiq etməkdədir. Adətən, "Cahannamə"də deyilən sözlər həmin hissədə ifadə olunmuşdur. Vücudnamə hissəsində isə (dastanda olduğu kimi) qəhrəmanın dünyaya gəldiyi gündən yüz yaşına qədərki dövrü, onun əhval-ruhiyyəsi ilə bağlı şəkildə təsvir və tərənnüm edilmişdir. "Xosrov və Şirin"də müşahidə etdiyimiz vücudnamə tipli parçaya diqqət yetirək:

Ordan da yetirdin özünü yüzə,
Ölünsən, diri də görünsən gözə.

Dastanın sonunda verilən müxəmməs-duvaqqapmalar insanda xoş əhval-ruhiyyə yaratmaq məqsədi daşıyarsa, cahannamələr neçə-neçə yenilməz, əfsanəvi qəhrəmanın, məhəbbət aşiqinin dünyadan köçdüyünü sadalayıb yada salmaqla insanı dözümlü, səbirli olmağa çağırır, ona, bir növ təskinlik verir. Nizami "Xəmsə"sində cahannamə nümunəsi:

Ancaq bir şərbətdir bu ölüm gərək,

Qoca da, cavan da, - hamı içəcək.

Şair poemaların süjeti, hadisələrin inkişafı ilə əlaqədar folklor ənənələrindən əl bacarıqla istifadə edir, onları əsərinin ümumi ahənginə əl uyğunlaşdırır, əl əridir ki, ilk baxışda bunların mənbəyini müəyyənləşdirmək çətin olur. Burada da vəziyyət belədir.

Epos yaradıcılığının son mərhələsində qədim epos və dastanlarla yanaşı, yeni dastanların yaranmasında Nizaminin "Xəmsə"si tükənməz bir xəzinə, qida mənbəyi rolu oynamışdır. Ayrı-ayrı aşiq məktəbləri Nizami əsərlərinin təsiri ilə neçə-neçə yeni, dərin mündəricəli dastan yaratmışlar. Misal olaraq "Leyli və Məcnun", "Fərhad və Şirin", "Şahzadə Bəhram" və başqalarını göstərmək olar. Hətta ayrı-ayrı aşiq məktəbləri "Yeddi gözəl" poemasının təsiri ilə çoxvariantlı "Məmməd və Güləndam" dastanı yaratmışlar. Çox maraqlıdır ki, "Məmməd və Güləndam" dastanının Gəncə-Şəmkir aşiq məktəbinə məxsus variantı bir çox cəhətdən "Dastani- Əhməd hərami" ilə birləşir. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, qədim epos və dastanlarımız kimi Nizaminin "Xəmsə"si də xalqımızın mədəni varlığından doğmuşdur.

Çox maraqlıdır ki, yazıya alınmış "Kitabi Dədə Qorqud" və şifahi yolla yaşayan "Koroğlu" eposu kimi, Nizami qələmi ilə dəyişmiş "Fərhad və Şirin" dastanının da Azərbaycan folklorunda təkamülü və inkişafı son əsrlərə qədər davam etmiş, ozan yaradıcılığı mərhələsindən çıxaraq, aşiq yaradıcılığına daxil olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Nizaminin əsərləri bilavasitə şifahi xalq ədəbiyyatına bağlı şəkildə yaradılmış, bəşəri əsər olan "Xəmsə" mövcud olduğu dövrdən bəri xalq ədəbiyyatından ayrılmamış, ona həmişə xeyirxah təsir göstərmişdir. Nizaminin əsərləri təkcə yazılı ədəbiyyatımızı deyil, həm də folklorumuzu zənginləşdirmişdir. Nizami "Xəmsə"si Azərbaycan

eposunun saydığımız gözəl nümunələrini özündə mühafizə edib yaşatdığı kimi, eyni zamanda Azərbaycan folklorunda, xüsusilə aşığı yaradıcılığında neçə-neçə maraqlı məhəbbət dastanının yaranmasına da səbəb olmuşdur.

Nizami irsi bədii xalq təfəkkürünə bağlı bitib-tükənməyən bir xəzinədir. Ozan-aşığı ədəbiyyatında neçə-neçə cahannamə, ustadnamə və digər ölməz bədii nümunələr İsgəndərin, Leyli və Məcnunun sərgüzəştləri ilə bağlı şəkildə yaranmışdır. Nizami xalq yaradıcılığından özünün yaşayıb-yaratdığı əsrdə istifadə etmişdir. Lakin Nizaminin zəngin irsi neçə əsrdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatına və folkloruna öz xeyirli təsirini göstərir və bundan sonra da göstərəcəkdir.

"Azərbaycan müəllimi", 25 noyabr, 1981-ci il.
"Nizami irsi dünən və bu gün" mövzusunda respublika
elmi-nəzəri konfransının materialları
Gəncə, 1991-ci il.

Nizami və ozan-aşıq sənəti

Nizami əsərlərində yalnız ozan-aşıq sənətinin izləri, əlamətləri deyil, hətta bəlkə də, bu sənətin özünəməxsus ilk ənənələri bütövlükdə qalmaqdadır. Ona görə ozan-aşıq yaradıcılığı deyirik ki, əsl sənət birdən-birə dəyişə və ya məhv ola və yaxud da birdən-birə məğlub olub sənət meydanından çıxıb bilməzdi. Belə olduqda ozan və aşiq sənəti uzun illər rəqabətdə yanaşı yaşamış və birlikdə uzun bir yol keçmişdir. Bəlkə də qopuz, təmbür və saz çalğı alətləri də eyni vaxtda paralel şəkildə mövcud olmuşdur.

Biz bunu ona əsasən deyirik ki, Nizami öz əsərlərində ozan yaradıcılığı ilə yanaşı, aşiq şerindən, musiqisindən və dastanından da yaradıcı surətdə istifadə etmişdir.

Nizami özünün əsərlərində, xüsusilə «Xosrov və Şirin»də, «İsgəndərnamə»nin «İqbalnamə» hissəsində musiqi məsələlərinə tez-tez toxunur. O, burada eyni zamanda ud, təmbür, ney, saz, setar və başqa çalğı alətlərinin adını çəkir, haqqında söz açır. Aydın olur ki, Nizami bu çalğı alətlərinin zahiri əlamətlərini deyil, onların daxili qanunlarını, xüsusilə kök və pərdələrin rolunu çox düzgün bilirmiş, hətta, pərdənin quru bağırsaqdan bağlandığını, telin ipəkdən olduğunu da qeyd edir:

Quru bağırsaqdan bağladı pərdə.

Yaxud:

Sazın ipək teli xoş avaz almış.

Nizami sazın köklərini və köklənməsini də gözəl bilirmiş:

Hər pərdədə yalnız o adam çalar
Ki, ola pərdədən yaxşı xəbərdar.
«Əyri pərdədə çalğı çalınmaz»

deyən sənətkar, «Bu pozuq pərdədə oxuma nəğmə!»
deyərək, çalğıçıya məsləhət verir.

Klassik dastanlarımızda bir ənənə olaraq aşıq öz məşuqəsinin, daha doğrusu, butasının arxasınca getmək istərkən ilk növbədə ata-anasından, xüsusilə anasından icazə alıb yola düşürdü. Ən qədim dastanlarımızdan olan «Novruz və Qəndab»da da qəhrəman öz elindən-obasından ayrılarkən anasından icazə istəyir. «Ana, himmət eylə, himmət güncüdü», «Ana halal eylə, mən gedər oldum» - deyərək ona müraciət edir.

Nizami «Xosrov və Şirin» poemasının «Kitabın tərtibi və eşq haqqında bir neçə söz» hissəsində «ürəyin hatifi»; «hümmət eyvanından» səslənərək Nizamini bir növ yeni eşq və ilham səfərinə, yeni əsər yazmağa çağırır. Nizami isə sözlərinə yeni paltar geydirmək üçün aşıq kimi coşa gəlir, öz-özünə müraciətlə deyir:

Hümmət eylə, burda ələ al sazı,
Ucalt bu pərdədə şirin avazı.

Və yaxud başqa yerdə:

O atəş qızdırdı Xosrovu yaman,
Şəbdizin belinə mindi durmadan,
«Salamat qal – dedi, - mən gedər oldum...»

Qəhrəmanlıq dastanlarının, habelə sonu faciə ilə bitən «Əsli və Kərəm» kimi məhəbbət dastanlarının sonunda dünyəvi şər olan «Cahannamə»lər verilmişdir.

«Cahannamə»lər söyləmək ənənəsi «Dədə Qorqud dastanları»nda daha güclü olmuşdür. Dastanın bəzi boylarının sonunda aşağıdakı misralar cüzi dəyişikliklə təkrar olunur:

...Hanı dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya.

Bu bədii parça qədim «Cahannamə»lərin bizə gəlib çatmış ölməz nümunələrindəndir.

Ozanların düzüb-qoşduqları «vücutnamə»lər hələ vaxtı ilə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin də xoşuna gəlmiş və o, bu folklor nümunəsindən özünün «Xosrov və Şirin» poemasında yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir:

Doqquzda tərək etdi oyun yolunu.
Şir üstə sınağı güclü qolunu,
On yaşa girəndə bu nadir cavan
Otuz yaşlıları qoyurdu heyran.
...Qırx yaşa qədərdir həyat nəşəsi.
Qırxdə bitib gedir könlün həvəsi,
Əllidən aşdınmı, canın sağ olmaz.
Ayaqlarda taqət, gözdə nur qalmaz.
Altmışda salarsan bir yerdə məskən,
Yetmişdə hər üzvün düşər taqətdən.
Dünyada əziyyət çəkib boy atdın,
Elə ki, səksənə, doxsana çatdın,
Ordan da yetirdin özünü yüzə,
Ölüsən, diridə görünsən gözə.

Nizami əsərlərindəki bu «vücutnamə»lər xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsindən yaradıcı istifadənin gözəl nümunəsidir. Şair poemalarının süjeti, hadisələrin inkişafı ilə əlaqədar folklor ənənələrindən əl istifadə edir, onları əsərin ümumi ahənginə əl uyğunlaşdırır, əl əridir ki, ilk baxışda onların mənbəyini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Burada da vəziyyət belədir.

Müxəmməs-duvaqqapmalar insanda xoş əhval-ruhiyyə yaratmaq məqsədi daşıyarsa, «Cahannamə»lər dünyadan neçə-neçə yenilməz, əfsanəvi qəhrəmanın, məhəbbət aşiqinin köçdüyünü sadalamaqla, yada salmaqla insanı dözümlü, səbirli olmağa çağırır, ona bir növ təskinlik verir.

Bəlkə də, Nizami bu əsəri qələmə almazdan əvvəl yazılı mənbələrdən daha artıq, vaxtilə ehtimal ki, Azərbaycanda çox məşhur olan və geniş yayılmış «Fərhad və Şirin» adlı qədim bir dastanla tanış olub, ondan daha güclü təsir almışdır.

Belə bir ehtimal irəli sürməyə əsas verən səbəb odur ki, Nizami həmin qədim abidədən istifadə edərkən, hətta, ozan-aşıq yaradıcılığı prinsiplərinə öz əsərinin əvvəlindən axırına qədər yerli-yerində əməl etmişdir. Bizə əl gəlir ki, indi məlum olmayan, varlığını ehtimal etdiyimiz həmin dastan öz tipinə görə məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan bir dastan imiş. Nizaminin istifadə etdiyi həmin qədim dastanda görünür ki, ustadnamə yerində vücutnamə, qəhrəmanların həyatları faciə ilə tamamlandığı üçün isə duvaqqapma əvəzində cahannamə var imiş. «Xosrov və Şirin» poemasının əvvəlində şairin yaratdığı vücutnamə, əsərin axırında cahannamə əvəzinə verdiyi «Nəsihət və son söz» də bu fikri təsdiq etməkdir. «Cahannamə»də deyilən sözlər həmin hissədə ifadə olunmuşdur. Vücutnamə hissəsinə isə dastanda olduğu kimi qəhrəmanın dünyaya gəldiyi gündən yüz yaşına

qədərki dövrü onun əhval-ruhiyyəsi ilə bağlı şəkildə təsvir və tərənnüm edilir. «Xosrov və Şirin»də müşahidə etdiyimiz xalis vücudnamə ifadələri bunlardır:

Ordan da yetirdin özünü yüzə,
Ölüsən, diri də görünsən gözə.

Cahannamə ifadələri:

Ancaq bir şərbətdir bu ölüm gərək,
Qoca da, cavan da – hamı içəcəkdir!

Ümumiyyətlə, «Xosrov və Şirin» poeması prinsip etibarı ilə xalq dastanının ayrı-ayrı mərhələlərinə və şəkli xüsusiyyətlərinə uyğun bir tərzdə yaradılmışdır.

«Dədə Qorqud boyları» ilə Koroğlu eposu arasında müəyyən oxşarlıqlar, paralellər olduğu kimi, Nizami əsərləri ilə də bunlar arasında səsleşmələr müşahidə olunur.

Əgər ozan yaradıcılığının məhsulu olan Dədə Qorqud dastanlarında oğuz qəhrəmanları «ov ovlayıb», «quş quşlayır»sa, Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasının qəhrəmanı olan Xosrov da öz günlərini həmişə ovda keçirir, «ovlayır, quşlayır».

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu»nda rast gəldiyimiz bir mənzərəyə, fakta Nizaminin «Xosrov və Şirin»ində, «Koroğlu» dastanında da rast gəlirik.

Xosrov deyir:

Yırtıcı şirlərlə vuruşsam, yəqin
Yıxaram, yanımda olarsa Şirin.

Təkurun üç canivəri var idi. Qanturalı da həmin üç heyvanla – buğa, aslan və dəvə ilə vuruşmalı olur.

Qanturalını döyüşə ruhlandırان «qırx eşi, qırx yoldaşı» hər dəfə onu qolça qopuzla belə öyürlər:

Sarı donlu Selcan, Xatun köşkdən baxar,
Kimə baxsa eşqilə oda yaxar.

Bu sözlərdən ilham alan Qanturalı «sarı donlu qız eşqinə bir «hu» deyir və hər dəfə də qələbə qazanır.

«Koroğlunun Qars səfəri»ndə Ərəb Reyhanla Eyvaz cəngə girir. Əvvəlcə Ərəb Reyhan Eyvazı üstələyir. Bu zaman Koroğlu Eyvazın yadına salır ki, Hürü xanım meydanda sənə baxır:

Dayanıbdır o, xan kimi,
Baxır sənə sultan kimi.
Qalx alıcı tərflan kimi,
Təzədən gir bu meydana.

«...Qızmış nər kimi özünü atdı Ərəb Reyhanın üstünə. Elə birinci həmlədə Ərəb Reyhanı vurub sərdi yerə».

Koroğlu özü də Nigar xanım olan meydanda həmişə qeyzə gəlir və rəqibinin arxasını yerə vurur.

Eyni ifadənin təkrarı ilə şerdə musiqini, coşqunluğu artırmaq aşiq poeziyasına xas olan bir keyfiyyətdir.

Təxminən belə bir üsuldan Nizami də «Xosrov və Şirin» poemasında istifadə etmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» əsəri və Nizami «Xəmsə»si təkcə yarandıqları zamana görə bir-birlərinə yaxın deyillər. Bu ölməz abidələr o dövrün adət-ənənələrini özlərində yaşatmaq baxımından da çox yaxın və doğmadırlar.

Bu faktlar bir daha sübut edir ki, bütün bunlar el, aşiq dastanlarından Nizami yaradıcılığına gələn örnəklərdir. Eyni zamanda Nizaminin idrak, təxəyyül və istedadının gücü ilə yaranan bədii parçalar da öz

növbəsində xalqa, el sənətkarlarının yaradıcılığına təsir etmişdir.

*«Kirovabad kommunisti» qəzeti,
22 dekabr, 1979-cu il.*

"Koroğlu" eposunun əsətiri kökləri

Son zamanlar topladığımız əsətir və əfsanələr içərisində Aldədə və Dədə Günəş əfsanələri xüsusi yer tutur. Bu əsətir və əfsanələr respublikamızın qərb zonasında Aldədənin, şərq zonasında isə Dədə Günəşin adı ilə bağlı şəkildə yayılıb yaşamaqdadır.

Bizcə, Aldədə ilə Dədə Günəş eyni mənə daşıyan və məhz bir kökə bağlı olan adlardır. Elə Aldədə də Günəş dədə deməkdir. Aldədənin, eyni zamanda Dədə Günəşin odda yanmaması, bizcə, daha çox səma aləmi ilə - Aya və Günəşə, oda və suya sitayişlə, bir sözlə, qədim düşüncə və inanclarla bağlı bir məsələdir.

Əlbəttə, bu da inkaredilməzdir ki, həmin qədim görüşlərin özləri də müəyyən qədər zərdüştiliklə çarpazlaşmışdır. Məsələn, Aldədə və Dədə Günəş kimi Zərdüştdə odda yanmır. Lakin belə olsa da Aldədə ilə Zərdüştdə arasında fərqlər də mövcuddur. Aldədə nəinki odda yanmır. Hətta odun, alovun içərisində onun saqqalında buz donur. Dədə Günəş isə ocağın, odun üstündə oturub kitab oxuyur. Zərdüştdə isə möcüzə çıxarmaq üçün otlardan düzəltdiyi xüsusi maddəni bədəninə çəkməklə, odun içərisində dayanı bilər.

Zərdüştdə odda yanmağa qoymayan onun öz varlığındakı qeyri-adi qüvvə deyil, öz əli ilə hazırladığı xüsusi maddədir. Deməli, bir növ Zərdüştdən qələbəsi, müəyyən mənada əqlin, kamalın qələbəsidir. Aldədə ilə Dədə Günəş isə Zərdüştdən fərqli olaraq qeyri-adi sehrkar güc və qüdrətə malik əsətiri obrazlardır.

Eyni zamanda bunlar torpağa bağlı vətənpərvər obrazlardır. Dədə Günəşin adı Şamaxıda böyük bir dağa, Aldədənin adı isə Tovuz rayonundakı Ağdam kəndi

yaxınlığında çox qədim bir məbədə bağlı şəkildə bizim günlərə kimi yaşamaqdadır.

İslam dini təkcə beyinləri, şüurları dəyişməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda xalqımızın əsrlərdən bəri çağlayıb gələn, nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan mənəvi sərvətlərinə, canlı tarixinə, əsatir və əfsanələrinə də əl gəzdirmişdir. Din xadimləri islamdan çox-çox əvvəl yaranmış adət-ənənələri, mərasim və ayinləri unutdura bilmədikdə barışdırıcılıq mövqeyində dayanmış, əsatirin qəhrəmanlarını isə, "müqəddəslər" sırasına çəkmişlər. Onlar əsatiri

qəhrəmanların, o cümlədən Ay və Günəş, Od və Su məbudlarının üzünə dini pərdə çəkərək əsil həqiqəti uzun illərdən bəri xalqdan gizlətmişlər. Tovuz rayonunun Ağdam kəndi yaxınlığındakı "Aldədə məbədi" məhv edilərək yerində din xadimlərinin əli ilə yeni türbə tikilmiş və orada Yekə Alı və Kiçik Alı adı ilə iki şəxs dəfn edilmişdir. Din xadimləri öz mənfəətləri üçün Aldədəni "müqəddəslər" sırasına çəkərək, nəinki, əsl həqiqəti gizlətmişlər, hətta onlar uzun illərdən bəri tədqiqatçıların diqqətini bu sahədən yayındırmağa da müvəffəq ola bilmişlər.

Təxminən yüz il bundan əvvəl Göyçəli Aşıq Ələsgər şəmkiqli şair Nağıya yazdığı məşhur şeirində "Aldədə"nin adını çəkir. Aldədə məbədi üstündə tikilən türbə və onun içərisində üstləri düzəldilmiş qəbrlər Aşıq Ələsgərin həmin şeirindən də çox cavandır. Bu yeni türbə Böyük Vətən müharibəsindən bir az əvvəl tikilməyə başlanıb, müharibədən sonra tamamlanmışdır. Yerli əhali onu tikən ustanı tanıyır, adını bilir. Həmin usta yaxın illərə qədər sağ imiş. Halbuki, Aldədə məbədi, onun haqqında xalq arasında yaşamaqda olan əsatir və əfsanələr daha qədimlərə aiddir.

Dindarların "müqəddəslər" sırasına çəkdikləri türbələr diqqətlə öyrənilməlidir. Bilmək lazımdır ki, türbələr

altında kimlər yatır. Bəzən dindarlar öz mənfəətləri üçün tarixi şəxsiyyətlərin, xalq qəhrəmanlarının, şairlərin türbələrini belə "dini ocağa" çevirirlər.

Əslində islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmayan "Aldədə məbədi"ni dindarlar uzun illərdən bəri gəlir mənbəyinə çevirmişlər. Onların bu hərəkətləri Aldədə ideallarının tamamilə ziddinə olmuşdur. Aldədə əfsanələrində islam dünyasına qarşı çox kəskin nifrət və qəzəb vardır. Başdan-başa mübarizə və qəhrəmanlıqlarla dolu olan Aldədə və Dədə Günəş əfsanələri VII-IX əsrlərin tarixi hadisələri ilə çox yaxından səsləşməkdədir.

Hətta "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Oğuz ellərinin tamam bilicisi" olan Dədə Qorqud, "Koroğlu" eposundakı Alı kişi obrazları da, tarixin keşməkeşli günlərində Aldədənin və Dədə Günəşin çox əlamətdar xüsusiyyətlərini özlərində birləşdirmişlər.

Göründüyü kimi Qor-qud və Al-ı adlarının kökü olan "qor" və "al" da, Aldədənin və Dədə Günəşin adları kimi Od və Günəşi bildirən eyni qaynağa bağlı adlardır. Bircə, bu əlaqələr həmin epos və dastanların formalaşmış meydana çıxmasında müstəsna rol oynamış, eyni zamanda həmin əsatir və əfsanələr dastanlar üçün bir başlanğıc, zəmin və bünövrə olmuşdur.

K. Marks qeyd edir ki, əsatir birinci, epos ikincidir. Bu mövqedən yanaşdıqda öyrənirik ki, hər bir əsatirli epos və dastanda iki tarix olur. Bunlardan birincisi, əsatirin yarandığı tarix, ikincisi isə, epos və dastanın formalaşmış meydana çıxdığı tarixi dövrdür.

Aldədə və Dədə Günəş əsatir və əfsanələri içərisində elələri vardır ki, onlar Mahpeykər, Qurdoğlu və Qoroğlu ilə, hətta bəziləri Koroğlu ilə əlaqədardır.

F. Köçərli öz yazılarında Qurdoğlunun adını çəkir və onun sözlərinin xalq arasında yayıldığını qeyd edir. Əlbəttə, bu barədə xüsusi danışılacaqdır.

K. Marksın əsətir haqqındakı bir elmi mülahizəsini burada xatırlamaq, bizcə, yerinə düşər. K. Marks yazır: "Misir mifologiyası heç bir zaman yunan incəsənəti üçün bir zəmin və ya ana qucağı ola bilməzdi". Bax, biz bu mövqedən yanaşaraq ölməz sənət abidəmiz olan "Koroğlu" eposunun əsətiri köklərini öz milli zəmininə bağlı bir şəkildə, doğma folklorumuzda, onun əsətir və əfsanələrində axtarmalıyıq.

*"Azərbaycan müəllimi",
22 noyabr, 1978-ci il.*

«Koroğlu» eposu – xalq əfsanə və rəvayətləri

«Koroğlu» epos səviyyəsinə yüksəlməyə qədər özünə məxsus təkmilləşmə, formalaşma yolu keçmiş, bu keçid mərhələlərində onlarla əsətir, əfsanə, rəvayət və dastanla qovuşmuş, təmasda olmuşdur. Yayılma vüsətinə görə də «Koroğlu» seçilən eposlardandır.

Doğrudur, «Kitabi-Dədə Qorqud» obrazlarının, ayrı-ayrı xalq dastanlarımızın qəhrəmanlarının adları ilə bağlı abidələr, daşlar, qayalar, bulaqlar, arxlar, qalalar çoxdur. Lakin, bunlar «Koroğlu» eposu ilə bağlı yaşayan maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir.

Koroğlunun tarixi qəhrəmanlığı yazıya köçürülməmişdən çox-çox əvvəllər yurdun-vətənin daş səhifələrinə yazılmışdır. Rəvayətə görə, Koroğlu səhər-səhər iki qayalarla beşdaş oynadığı kimi, döyüsdən əvvəl Kür və Araz çayları boyunca at çapar, çiyinə ağır daş götürüb çayları gah o üzə, gah da bu üzə keçərmiş. O daşların çoxu Araz və Kür sahillərinə yaxın ərazilərdə bu gün də qalmaqdadır. Bu daşların hər biri haqqında xalq gözəl əfsanə və rəvayət yaratmış, qəhrəmanın adını bu abidələrdə əbədiləşdirmişdir. Koroğlunun yarasından axan qana boyanmış qayalar, Qıratın ayağını yaralayan daşlar bu gün «Qanlı daş», «Yaralı daş»lar adları ilə tanınırlar.

«Koroğlu» eposunun timsalında yüksək söz sənəti Azərbaycan xalq dastanı zirvəsinə qalxmışdır. Dastanlarımızın keçdiyi yolu, hansı abidələrlə çarpazlaşdığını məhz «Koroğlu»nun köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

«Koroğlu» eposu, onun qəhrəmanlarının adları ilə bağlı qalalar, yerlər təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmır. Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da Koroğlunun adını daşıyan məntəqələr, keçidlər, dağlar vardır. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Koroğlu, onun igid dəliləri haqqında əfsanə və rəvayətlər daha geniş yayılmışdı. Elə Koroğlunun böyüklüyü də ondadır ki, doğma xalqı kimi, qonşu xalqlar da onu cyni məhəbbətlə sevmiş, hətta bu qəhrəmanın adı ilə bağlı eposa yaradıcı əlavələr edə-edə onun kamil sənət nümunəsinə çevrilməsində və yayılmasında fəal iştirak etmişlər. Amma bu da unudulmamalıdır ki, «Koroğlu» yalnız öz zəminində

mükəmməl inkişaf, formalaşma yolu keçəndən, əzəmətli bir abidəyə çevriləndən sonra bu qədər şöhrətli olmuşdur. Vaxtilə «Kafkaz» qəzetində qeyd edildiyi kimi, «Asiyada və ümumiyyətlə Şərqdə elə bir guşə tapmaq olmaz ki, bu ad (Koroğlu adı – S.P.) orada məşhur olmasın. Siz onu hətta Bessarabiyada, Moldaviyada belə eşidərsiniz. Bu, Koroğlunun yalnız yollar cəngavəri olmayıb, müəyyən tarixi rol oynadığını sübut etmirmi? Hər halda onun Asiyadakı şöhrəti Homerin Yunanıstandakı şöhrəti qədər böyükdür» (11).

Araşdırmalarda Koroğlunun adı, şöhrəti, ilk növbədə onun yurdu Azərbaycanla, həmçinin Zaqaf-qaziya ilə bağlanmışdır. /9, 185/ M.Hüseyn qeyd etmişdir ki, «Koroğlu» bütün dünyaya Azərbaycandan yayılmışdır» /17, 242-243/

Məlumdur ki, qəhrəmanlıq dastanları xalqın ictimai həyatının ən zəruri anlarında, onun varlığı uğrunda gedən mübarizələr dövründə yaranır. Həmin məsələ ilə bağlı V. P. Anikin yazmışdır: «... Qəhrəmanlıq eposu, patetik incəsənətin ən parlaq nümunəsidir və mədəniyyətlə tarixi həqiqəti xəyali (fantastik) uydur-malarla birləşdirir. Rusiyada qəhrəmanlıq əsərlərinə ehtiyac daxili və xarici çarpışmalar dövründə, Qara dəniz sahili köçərilərinin daimi təhdidləri şəraitində, torpaqların konsolidasiyası uğrunda gedən mübarizələrdə yarandı» /3,70/.

«Koroğlu» eposu Azərbaycan xalqının feodal əsarətinə, paşalara, bəylərə qarşı apardığı ölüm-dirim mübarizəsini özündə əks etdirir. Mövcud quruluşun doğurduğu ziddiyyətlərin ağırlığı şübhəsiz ki, yoxsul, əməkçi xalq kütlələrinin üzərinə düşürdü. Dava-dalaşın, vuruşun ağırlığını xalq çəkirdi. Döyüş dəstələrinə sursatı, döyüşçünü də xalq verir, quru yurdda da xalq qalırdı. Təsadüfi deyil ki, bütün bu ağır-acılara münasibət, azadlıq uğrunda gedən mübarizə əhval-ruhiyyəsi «Koroğlu»

eposunda öz bədii-poetik ifadəsini tapmışdır. Xalq döyüşlərdə şöhrət qazanan igid, şücaətli oğullarının adlarını bu eposda əbədiləşdirmişdir. «Koroğlu»nun hər qolunda cərəyan edən hadisələr tarix, xalqın düşməinə qarşı döyüşən oğulları isə əfsanələşdirilmiş real şəxsiyyətlərdir.

Bəşər tarixinin yazıdan əvvəlki mədəniyyətini həm də şifahi yaradıcılığı nümunələrindən öyrənmək müm-kündür. Bu mənada insanlıq öz ibtidai, yazıya qədərki tarixini yaradan və xüsusilə onu qoruyub mühafizə edən, yaddaşlarda saxlayan xalq sənətkarlarına minnətdardır. A.M. Qorki bu xüsusiyyəti belə səciyyələndirmişdir: «Zəhmətkeş kütlələrin yaratdığı xalqın tarixi və siyasi-ictimai təfəkkürü bilavasitə əks olunur» /5, 328/. Bu mənada epos daha əhəmiyyətli xarakter kəsb edir.

İlkin «Koroğlu» dastanı XVI əsrin axırı, XVII əsrin əvvəllərində yerli feodallara, yadelli müstəbidlərə qarşı Azərbaycanda alovlanan, az vaxt içərisində isə bütün Zaqafqaziyanı və Yaxın Şərqi ölkələrinin çoxunu əhatə edən məşhur kəndli üsyanlarına, xüsusilə Koroğlunun başçılıq etdiyi xalq azadlıq hərəkatına həsr olunmuş nəğmə, vaqisə və epizodların inkişafı, bunların bitkin bir epik süjetdə formalaşması ilə yaranmışdır. Akademik B.A.Karriyev «Koroğlu» eposunun yaranmasından və formalaşmasından bəhs edərək yazmışdır: «Koroğlu haqqında dastan XVI-XVII əsrlərin gerçək hadisələrini əks etdirdiyinə görə, şərti olaraq tarixi adlanır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu, tarixçilərin əsərlərində kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır. Lakin biz unutmamalıyıq ki, dastanın orta əsrlərin sonlarında yaradılmış nüvəsi (Cənubi Azərbaycanda) artıq mövcud olan epik folklor ənənələri zəminində formalaşmışdır» /10, 8/. Əlbəttə, B.Karriyev burada «epik folklor ənənələri» dedikdə şübhəsiz ki, eposun özülünü təşkil edən ilkin əsətləri, əfsanə və tarixi rəvayətləri nəzərdə tutmuşdur.

Prof. M.H.Təhmasibin qənaəti də bu baxımdan maraqlıdır: Bizcə, «Koroğlu»nun bünövrəsi XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindəki əzəmətli kəndli hərəkəti illərində qoyulmuşdur. Özü də ilk yarandığı zaman heç şübhəsiz ki, indikindən çox kiçik bir dastan imiş. Əlimizdə sənədlə təsbit ediləcək əsas olmasa da, biz bu fikirdəyik ki, həmin ilk «müəllif» – şair-aşıq- dastançının adı Rövşən, mənsub olduğu qəbilə ilə bağlı ləqəbi, ayaması isə Koroğlu imiş. Bizim ümumi dastan yaradıcılığı ənənəmizə sadıq qalaraq o da yüzlərcə başqaları kimi özünü öz dastanına qəhrəman etmişdir. Çox ehtimal ki, o, (Koroğlu – S.P.) 1610-1630-cu illər hərəkəti iştirakçılarından, bəlkə də hətta başçılarından imiş» /14, 150/.

Azərbaycan xalq dühasının yaratdığı «Koroğlu» eposu misilsiz sənət abidəsi kimi, eyni zamanda, zəhmətkeş kütlələrin ideal qəhrəman, ideal cəmiyyət, ədalət rəmzi haqqında təsəvvürlərini, arzu və xəyallarını əks etdirir.

Biz əvvəldə qeyd etmişdik ki, «Koroğlu» eposu əsatir, əfsanə, nağıl və dastan mərhələlərinin hamısını özündə ehtiva etmişdir. Bu həqiqət bizə imkan verir ki, Koroğlunu tarixi şəxsiyyət olmaqla bərabər, əfsanəvi qəhrəman da sayaq. Məsələnin bu cür qoyuluşunda prof. İ.P.Petruşevskinin mülahizəsi də bizə yaxından kömək edir. O yazır: «Ola bilər ki, Cəlali hərəkəti başçılarından biri daha qədim əfsanələrlə şöhrətlənmiş olan Koroğlu adını sonralar öz üstünə götürmüş olsun» /12, 238/.

Buradan həm də belə qənaət yaranır ki, özülündə əsatir və əfsanələr dayanan «Koroğlu» eposunun bir yox, iki tarixi vardır. Bunlardan birincisi, eposun əsatir və əfsanələrdən istifadə etmə yolu ilə yarandığı dövr, ikincisi dastanın real bir zəmində formalaşmış meydana çıxdığı dövr – tarixdir. Deməli, «Koroğlu» epos səviyyəsinə qalxana, bir abidə kimi formalaşana qədər əsatir, əfsanə və nağıl, nəhayət dastan mərhələlərindən keçmişdir. Eposun əsatir

mərhləsini öyrənməklə, həmçinin Koroğlunun mənşəyi, atası- Alı - Aldədə, anası Mahpeykər haqqında, Koroğlunun – Qurdoğlunun Beşikli dağda qurd südü ilə bəslənməsi, Qıratın və Düratın Göysu atları olması barədə zəngin məlumat əldə etmək mümkündür. Əlbəttə, bu deyilənlərlə bərabər, şübhəsiz, bizim üçün daha maraqlı olanı bilavasitə «Koroğlu» eposu ilə əlaqədar əfsanələrdir. M.H.Təhmasibə görə «müəllif («Koroğlu» eposunun ilk yaradıcısı – S.P) öz xalqının tarixini, bu tarixin qəhrəmanlıqlarla dolu mübarizə səhifələrini, rəvayətlərini, əfsanələrini çox yaxşı bilirmiş» /14, 150/. Bu fikri eyni zamanda, ümumiyyətlə, Azərbaycan epos və dastan yaradıcılığına şamil etmək mümkündür. Doğrudan da, əsətir və əfsanələrə müraciət edən sənətkarlar bu qaynaqda bir güc, inam, səmimiyyət, doğma kökə bağlılıq görmüşlər. Elə bu cəhətin özü epos və dastanlarımızın əsətir və əfsanələrlə tarixi əlaqəsini öyrənməyi folklorşünaslığımızın ən vacib, aktual problemi kimi ortaya çıxarır.

Rəvayətlərdə Koroğlu əvvəl olacağı yurdu öyrənir, çaylarına, bulaqlarına, dağlarına bələd olur. Özünə igidlər seçir, onları sınaqdan, imtahandan keçirir. Bundan sonra özünə məskən seçməyə başlayır. Rəvayətlərdə bu proses də uzun çəkir. Aldədə Koroğluya Qızılqayada, Göysu ətrafında məskən salmağı tapşırır. Lakin sonralar onun sədası yurdun müxtəlif guşələrindən gəlir. Nəhayət, Koroğlu eposda olduğu kimi, Çənlibeli özünə məskən seçir. Bundan sonra onun düşmən üstünə səfərləri başlayır. Yurdumuzun ən iri Çənlibeli, bizə görə, Göyçənin Ağyoxuşu üstündəki dağdır. Çox maraqlıdır ki, folklorşünas İ.Abbasovun tədqiqatında «Göyçəbeli çölü» meydanından söhbət açılır. Buradan bəlli olur ki, Koroğlu Göyçəbel çölündə məskən salıbmış /1, 61/. Göyçəbel, Göyçə gölün oğuz qəhrəmanlarının yurd yerləri olmasından az danışılmayıb. Odur ki, Koroğlunun bu yerləri özünə

məskən seçməsi təbiidir və bu fakt Koroğlunun aid olduğu soyu müəyyənləşdirməyə də çox kömək edir.

«Koroğlu» eposunda təsvir olunan coğrafi ərazilər konkret yox, rəmzi şəkildə, mifik fonda verilmişdir. Epos yaradıcıları ən vüqarlı, əzəmətli, sıldırım qayaları olan dağı Çənlibel, alınmaz qalaları isə Koroğlu qalaları adlandırmışlar.

Bəlli olduğuna görə, Koroğlunun bütün igidlikləri, göstərdiyi hünərlər, dəli nəresi, Qıratı, Misri qılıncı və Çənlibellə əlaqədardır. Xalq arasında bu sadalananlarla bağlı çoxlu maraqlı əfsanələr yaşamaqdadır. Bu cəhət F.Fərhadovun da nəzərindən yayınmamış və o yazmışdır: «Doğrudur, bu günə qədərki koroğluşunaslıqda başlıca tədqiqat obyektini «Koroğlu rəvayətləri» şifahi xalq yaradıcılığında daha geniş yer tutmaqla, çox müxtəlif janrlarda təzahür etmiş və ayrıca tədqiqəlayiq bu cür nümunələr Koroğlu şöhrətinin geniş surətdə yayılmasında dastandan heç də az rol oynamamışdır» /16,34/.

Bir rəvayətə görə, Koroğlu Kürün o tayında Eldarın Yellənquş adlanan dağında yaşayırmış. Koroğlunun Qıratı bütün arxları, çayları, gölləri, çətin keçid-ləri çox asan keçdiyi halda, təkcə bir çayı keçəndə çətinlik çəkirmiş. Qırat hər dəfə bu çayın üstündən atlanıb keçəndə dal ayağının biri suya düşürmüş. Bundan narahat olan Koroğlu ətrafa göz gəzdirir, bir nurani qoca görür və ondan soruşur:

- Əmi, bu dəli çayın adı nədir?

- Oğlum, bu çayın adı Dəli Kürdür.

Koroğlu bir çaya baxır, bir özünə. Sonra deyir:

-Yox dəli çay, mən burdan köçməliyəm. Sən Kür, mən kür, bizimki tutmaz /8,37/.

Digər bir rəvayətdə deyilir ki, düşmən Koroğlunu təkləyib, böyük bir dəstəylə ardınca düşübmiş. Koroğlu gəlib Kür çayına çatır. Ömründə qamçı görməyən Qırata bir qırmanç vurur. At Kürün o tayını gözaltı eləyib tullanır.

Qırat çayın o biri sahilinə düşəndə Koroğlu bir cingilti eşidir, həmin cingiltinin nədən gəldiyini bilmək üçün atından enir. O, atın nallarını yoxlayanda görür ki, Qıratın dörd hoqqa cılxa poladdan kəsilən nallarının biri atın dal ayağından qopub çaya düşüb. Elə bu vaxt buraya bir quzuçu gəlib çıxır. Koroğlu ondan soruşur:

-Oğlum, bu çayın adı nədi?

Quzuçu:

- Kürdü, dədəm, Kür!

Koroğlu bir çaya, bir də Qıratın nalsız qalmış ayağına baxıb deyir:

- Ay çay, sən Kür, mən kür biz bir yerdə yollaşarıq. Odur ki, o yerlərdən çıxıb Çənlibel sənşənmi deyib gedir.

Göründüyü kimi, hər iki rəvayətdə eyni məsələdən söhbət gedir. Burada bizi daha çox düşündürən odur ki, əgər Koroğlu uzun müddət Kürün yaxınlığında yaşamış olsaydı, daha nurani qocadan, quzuçudan bu çayın adını soruşmazdı. Deməli, hər iki rəvayət Koroğlunun hələ bu yerlərdə yurd, məskən salmadığı vaxtların məhsullarındandır.

Koroğlu xalq əfsanə və rəvayətlərində torpağımıza, daşımıza bağlı bir igid, el hünərvəri kimi təsvir və tərənnüm olunmuşdur. Belə nümunələrin birində deyilir ki, Kür çayı nəğməli, qara-qışqırıqlı bir çay imiş. Koroğlunun bacısı Nənəqız Kür çayının sahilində sac asıb yuxa bişirmiş. Bir də xəbər çatır ki, Koroğlunun köçü Kürü keçdi. Nənəqız ayağa qalxıb səhralara səs salan Kürə qarğış edir. O deyir:

-Səni lal ol, ay Kür. Səsin qoymadı ki, Koroğlunun köçündən xəbər tutam. O gündən sonra Kür lal olur /7, 45/.

Bu nümunə «Kitabi-Dədə Qorqud» ənənələri ilə səsleşdiyi kimi, buradakı Nənəqızın qarğıışı da «alqışı alqış, qarğıışı qarğış» olan oğuz tayfalarını yada salır. Bu həm də qədim əsatirlə, əski inamla, ibtidai dünyagörüşlə bağlı bir məsələdir. Maraqlıdır ki, M. Seyidov Nənəqızı əsatiri obraz,

hətta Uğurun arvadı kimi səciyyələndirmişdir. O qeyd edir ki, Uğur arvadı Nənə ilə uzun əsrlər boyu birgə yaşamışdır. Lakin ehtimal ki, sonralar, Nanə (azərbaycanca Nənə) hafizələrdən silinməyə başlayan vaxtda, onun bəzi sifətləri, o cümlədən «bərəkət» keyfiyyəti «Uğura» keçmişdir /13,243/.

Hətta, Nanə (nənə) «məhsuldarlıq, bərəkət, məhəbbət, ilahəsi, allahlar anası» kimi ad qazanmışdır /13, 240/.

Özgə bir rəvayətə görə Koroğlu Kürün sahilindən köçüb gedəndən sonra yenə başqa bir çay vadisində yurd salır. Gecə yuxuda Koroğluya deyirlər:

- Çay qırağı sel, düzəngahlar el yoludur Koroğlu!

İgidin arxası dağlardır. Yuxudan oyan, qulaq as. Qırat hansı dağda kişnəsə, həmin dağda daşdan qala tik.

Koroğlu yuxudan oyanır, kişnərti gələn dağa çıxıb gözlərinə inana bilmir, görür ki, Qırat dırnağı ilə qala üçün böyük him açır. Atın nalı daşa dəydikcə sanki ildırım çaxır, ətrafa od, qığılcım səpələnir. At qan-tərin içindədi. Koroğlu Qıratın belinə yapıncı atır. Onun alnından, alma gözlərindən öpür.

Səhər dəlilər yuxudan durub görürlər ki, Koroğlu yatağında yoxdur. Ürəklərinə çox şey gəlir. Min xəyala düşürlər. Onu axtarmağa başlayırlar. Bir də görürlər ki, Koroğluyun Qırat bir dağın başındadır. Dəlilər buraya gəlirlər. Koroğlu deyir:

- Bəli, möcüzədir. Daş qalanın himini Qırat bir gecədə dırnağı ilə qazıb.

Sonra Koroğlu yuxusunu dəlilərə danışır. Dəlilər çaydan dağın başına hər gün yetmiş yeddi daş qaldırırlar. Yetmiş yeddi günə daşdan böyük bir qala tikilir. Qalaya yeraltı yollar, tünklərlə su arxları və bulaqlar çəkilir. Qala «Koroğlunun daş qalası» adlanır /8,37/.

Bu əfsanə bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir. Yuxuda Koroğluya məsləhət görülür ki, Qıratın kişnərtisi eşidilən dağda bina salsın. Zənnimcə, əfsanədəki bu məsələ təsadüfi, ötəri səciyyə daşımır. Əvvəla deyək ki, «Yuxuda at görmək murada çatmaq kimi izah olunur. Hətta bu gün belə bəzi adamlar qapısına at nalı vurmaqla arzularına qovuşacaqlarını zənn edirlər» /2,55/. Bu da maraqlıdır ki, vaxtilə hətta padşah seçməkdə də at həlledici rol oynamışdır. Herodotun məlumatına görə farslardan yeddi zadəgan muğlarla vuruşda qalib çıxır. Deməli, İran taxtına bu yeddi nəfərdən biri oturmalıdır. Dara da bunlarla imiş. İran adətinə görə onlar atlara minib günəş doğmamış səhərdən kənara çıxmalı idilər. Günəşin ilk şüası görünən anda kimin atı kişnəsə imiş, o da taxta seçilmiş. Bu yeddi zadəgan sırasında birinci Daranın atı kişnədiyi üçün o da İran taxtına sahib olur /18; 2, 55/. Beləliklə, atın kişnərtisi ilə Dara taxta çıxır. Koroğlu isə harada bina salacağını, qala tikəcəyini öyrənir.

Yuxuda Koroğluya dağlara çəkilmək də tövsiyə olunur. Şübhəsiz ki, bu, bilavasitə dağ kultu ilə bağlı məsələdir. Eposda, ümumiyyətlə, folklorda qəhrəmanların dağları yüksək qiymətləndirməsi maraqlı bir faktdır. Akad. M. İbrahimov dağların xalq yaradıcılığındakı geniş şöhrətini çox dolğun mənalandırmışdır. O, qeyd edir ki, dağlar «xarici və daxili zülmkarlara qarşı mübarizədə əsrlər boyu xalqa və xalq qəhrəmanlarına təbii sığınacaq, təbii qala olub, IX əsrdə Babək, XVI-XVII əsrlərdə Koroğlu, XIX əsrdə Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm dağlara söykənərək, dağların qoynunda özlərinə istehkam düzəldib bəylərə, xanlara, şahlara, soltanlara və başqa xarici işğalçılara tov tutmuşlar» /6, 29-30/.

Professor M.H.Təhmasib dağların xalq yaradıcılığında bu qədər genişliyi ilə təsvir və tərənnüm olunmasının tarixi həqiqətlərə bağlılığını, ictimai xarakter daşmasının

köklü səbəblərini açıb göstərmişdir: «Adama elə gəlir ki, bu illərdə qumsal səhra övladı olan ərəb üçün «Dağ», «dağlıq», dağlar» kimi sözlər dəhşət sözündən də dəhşət olmuşlar. Bütün dünyaya meydan oxuyan ərəb xilafəti "bu dağlar" qarşısında aciz qalmışdır. Bu "dağlar Ərəbistan səhralarında dağ kimi yüksəlib hər tərəfə kölgə salan xilafətin ürəyinə dağ çəkmişdir. Yüz minlərlə ərəb bu dağlarda itmiş, batmış, donmuş, qırılıb dərələrə tökülmüşdür. Dördüdə bir əsr ərəb aləmində, ərəb şəhər, kənd və evlərində, ərəb meydan, bazar və çadırlarında, ərəbin matəm və yas məclislərində kişilərin qarğışı, bədduası, arvadların ağısı, din xadimlərinin lənətlərində ancaq dağ və dağlar sözü eşidilmişdir" /15, 225-226/.

Professor M. Seyidovun da dağlar haqqında fikirləri maraqlıdır. O yazır ki, qədim inamlara görə "Günəş və ümumiyyətlə tanrıların çoxu göydə olduqlarına görə, insan onlara tapınacağı yerin göyə yaxın olması üçün dağların zirvələrini, çay başlanğıclarını seçərmiş"lər /13, 150/. Elə buna görədir ki, yurdumuzda ən uca dağlar Ərgünəş, Dədə Günəş, Baba dağı adlarını almışlar.

Hətta qədim inamlara görə, dağ insanın hamisidir, yaxın köməkçisidir. Bu baxımdan "Qaraçənli, Dəlidağ" adlı "əsatiri təbiətli əfsanə" daha çox maraq doğurur.

Əfsanədə deyilir: "Varlı bir ailə Gözəl elçi gəlir, qızı oğluna istəyir. Qızın atası bundan çox xoşhal olub, razılığını verir.

İşi belə görən Gözəl sevdiyi Buta adlı çobana qoşulub dağlara qaçır.

Varlı oğlan dəstə bağlayıb, Gözəllə Butanı tutmağa gedir. Biri deyir:

- Onları tutan kimi çoban Butanı qızın gözünün qabağında qayadan atasıyam. O biri deyir:

- Onu qızın gözünün qabağında bu xəncərlə iki şaqqalayacam.

Onlar xeyli yol gedib, oğlanla qıza çatırlar. Bu dәм araya elә bir qara çән çökür ki, göz-gözü görmür. Onlar cavanları itirirlәр. Çән çәkilәndә görürlәр ki, Gözәllә Buta bir dağın başında oturub şirin-şirin söhbәt elәyir. Onlara yaxınlaşmaq istәyәndә dağ silkәlәnir, göy şaqıldayıb dolu tökür. Gözәllә Buta qayanın altına girib gizlәнirlәр. Onları izlәyән dәstәni isә dolu qırıb tәlәf edir. Ölән ölür, qalan qayıdıb geri qaçır.

Gözәlin atası soruşur:

- Onları tapdınız mı?

Sağ qayıdanlar cavab verirlәр:

- Tapdıq, amma Qaraçәnli tәpә, Dәlidadağ onların tәрәfindә oldular. Bizi gah çәнә basdırdılar, gah da doluya döydürdülәр". /8, 23/.

Әdalәtsizliyə, haqsızlığa qarşı nәinki xalqın qeyrәtini çәkән oğullar, hәtta yurdumuzun çәni dә, dumanı da, daşı da, suyu da, dolusu da, dağı da qәzәblәnir, tüğyana gәlir, amansız mübarizә aparır.

Vәtәnin, doğma yurdun әn çәtin keçidlәrindән, sıldırımlı qayalarından, uçurumlarından Koroğlu vә onun Qıratı keçә bilir. Yadların bu yerlәрә yaxın düşmәyә cәsarәtlәri çatmır.

Xalq öz qәhrәmanını sevmiş, ona inanmış vә ümid bәslәmişdir. Azərbaycanda elә kәnd, elә rayon, elә qәsәbә tapılmaz ki, orada Koroğlunun adı ilә bağılı yer olmasın, haqqında әfsanә, rәvayәt qoşulmasın, hekayәt danışılmasın. Koroğlunun misilsiz qәhrәmanlıqları barәdә bu cür bir-birindән maraqlı folklor nümunәləri çoxdur. Әfsanәlәрә görә, Koroğlunun qolundakı qüvvәt, onda olan cәsarәt heç kimdә yox imiş.

Gәdәbәy rayonundakı Dördlәр kәndinin yuxarı hissәsindә nәhәng qayalar görünür. Bunlardan biri daha ucadır. Guya Koroğlu bu qayanı özünә mәskән seçibmiş. O, hәmişә qayanın üstündә gәzib buradan düşmәnlәrinin gәlib-

gəlmədiyinə göz qoyarmış. Lazım olduqda bu qayadan sıçrayarmış. Qayanın qabaq tərəfində iri yarğan var. Guya bu yarğan Koroğlunun ayaq izlərindəndir. Koroğlu qayadan tullandıqda bir dəli nəre çəkərmiş ki, dağ-daş lərzəyə gələrmiş. Guya bu lərzədən yaxınlıqda olan qayalar uçub, daşları parça-parça olurmuş.

Laçın rayonunun Cağazur kəndi yaxınlığında bir daş var. Ona "Qıratın nal daşı" deyilir. Əfsanəyə görə, Koroğlu atını bu daşın arxa tərəfindəki dərənin o üzündən bu üzünə hoppandırarmış. Qırat sıçrayanda dal ayağı zərbə ilə daşa dəymiş və orada nalın izi qalmışdır. Qazax rayonundakı Əskipara kəndi yaxınlığında Koroğlu qalası və qalalar var. Bütün bu qaya və qalalarda gözətçi yerləri, bulaqlar, Koroğlunun məşq meydançaları vardır. Zəngilan rayonunun Ağoyuq düzənliyindəki "Koroğlunun ov daşı" da maraqlıdır. Koroğlu hər hansı bir dəlini itirdikdə bələdçi daşı qoyarmış ki, yəni buradan keçəndə məni gözlə. "Ov daşı" isə Koroğlunun həmin ərazidə ovda olduğunu, onun ov məkanı sayıldığını bildirərmiş. Bolnisdəki Qoçulu kəndindəki Koroğlu qalasının üstündə isə dava günü yeddi ocaq qalanarmış.

Ağdamın Şahbulaq kəndi yaxınlığında Koroğlu qalası, "Qıratın rəddi" adlı daş, Qıratın axuru vardır. Qubadlı rayonu ərazisində baş-başa söykənmiş üç daş var. Bu daşlar "Qıratın axuru" adlanır. Qara qulun qaçıb gizləndiyi zənn edilən "Dəlikli daş" Dimanisi rayonundakı Muşavera çayının sağ sahilindədir. Əfsanəyə görə Qasım İsmayılov rayonundakı Səfikürd kəndində Qıratın tövləsi olubdur. Hazırda yerli camaat həmin sahəyə "Qıratın tövlə yeri" deyir.

Koroğlu qayası Yağıflı adlanan yaylaqdadır. Qayanın içərisində mağara yerləşir. Mağarada tabağa oxşar iki daş var. Hər iki daşın içərisinə su axır. Bunlardan birinə

çox, o birisinə isə az su axır. Belə deyirlər ki, çox su olandan Qırat, az su olandan Dürat içirmiş.

Ümumiyyətlə, xalq əfsanə və rəvayətlərində Qırat güclü, Dürat isə nisbətən zəif təsvir edilir. Elə bu cəhətin özü də istər-istəməz "Kitabi-Dədə Qorqud"un "Bamsı Beyrək boyu"ndakı keçi başlı Keçər aygırı və toğlu başlı Dür aygırı yada salır. Doğrudan da, Dəli Qacar tərəfindən qovulan Dədə Qorqudun mindiyi toğlu başlı Dür aygır tez yorulur. Ona görə də, Dədə Qorqud əlbəəl keçi başlı Keçər aygırın belinə sıçrayır.

Xalq rəvayətlərinə görə, təhlükə olanda Qırat dərhal bunu duyub ayağını daşa döyərək kişnər və bu zaman Koroğlu qayanın başına çıxıb öz dəli nərəsi ilə dəliləri davaya hazır olmağa çağırarmış. Koroğlu ilə bağlı folklor nümunələrinin çoxunda Qırat el qəhrəmanının bütün igidliklərinin iştirakçısı, onun ən yaxşı köməkçisi kimi təsvir edilmişdir. Prof. V. Vəliyev çox haqlı olaraq yazır ki: "Qıratsız "Koroğlu" dastanını düşünmək qeyri - mümkündür" /4, 350/. O, öz fikrini əsaslandırmaq üçün A. Xodzko variantındakı bir yeri də xatırladır: "Xodzko variantında isə Koroğlunun mübarizəsinin sonu təsvir edilir. Açıq döyüşdə Koroğlunu məğlub edə bilməyən bəylər ona yatdığı yerdə hücum edirlər. Lakin onun ayıla biləcəyindən qorxaraq, əvvəlcə tövləyə girib. Qıratın ayaqlarının damarlarını kəsib onu şikəst edirlər. Bundan sonra yatmış Koroğluya hücum edib onu bir neçə yerdən yaralayrlar. Koroğlu yaralı-yaralı özünü tövləyə verir. Qıratı al-qan içində çabalayan görəndə təslim olub deyir: "Məni də öldürün. Qıratsız bu dünyada mən heç şeyəm", ondan sonra yaşamaq istəmirəm" /4, 352/.

Bütün bu deyilənlərdən həm də o qənaət doğur ki, Azərbaycan folklorunun əsatir, əfsanə, rəvayət və hekayət kimi qədim janrlarında qorunan nümunələr «Koroğlu» dastanının ayrı-ayrı epizodları ilə yaxından səsleşməklə

yanaşı, onun təkmilləşib formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Mənbələr

1. Abbasov İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının erməni dilinə tərcümə, təbdil, nəşri tarixi və tədqiqi məsələləri. - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 1981, VI kitab.
2. Abdullayev B. Yusif Vəzir Cəmənəzəminli və folklor. - Bakı: Elm, 1981.
3. Anikin V. P. Folklor kak kollektivnoe tvorçestvo naroda. - M., 1969.
4. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. - Bakı: ADU nəşriyyatı, 1970.
5. Qorkiy M. O literature. - M., 1958.
6. İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. - Bakı: Azərb SSR EA Nəşriyyatı, 1966.
7. Yanardağ əfsanələri /Toplayıb işləyəni S. Paşayev/. - Bakı: Gənclik, 1978.
8. Yaşayan əfsanələr /Toplayıb işləyəni S. Paşayev/. - Bakı: Gənclik, 1973.
9. Yerevanlı Ə. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. Yerevan, 1968.
10. Karriyev B. A. Epiçeskiye skazaniya o Ker-oqlı türkoyazıçnıx narodov. - M., 1968.
11. Kafkaz, 1856, № 21.
12. Petruşevskiy İ. P. Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy Azerbaydjana i Armenii v XVI-XIX vv. - L., 1949.
13. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. - Bakı: Yazıçı, 1983.
14. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, Elm, 1972.

15. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) : filol. elm. dokt. dis: - Bakı, Azərb: SSR EA Əsaslı kitabxanası, 1965.

16. Fərhadov F. "Koroğlu" dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 1968, III kitab.

17. Hüseyn M. Ölkəm. - Bakı, 1947.

18. Çəmənzəminli Y. V. Xalq ədəbiyyatının təhlili (vəsfihal). - Ədəbiyyat qəz., 1935, № 23.

*"Azərbaycan şifahi xalq
ədəbiyyatına dair tədqiqlər"
Bakı-1987-ci il, VII kitab.*

"Arzu-Qəmbər" dastanı haqqında

Kərkük xalq dastanı "Arzu-Qəmbər" dastanını 1971-ci ildə "Gənclik" nəşriyyatı çap etmişdir.

Həmin dastanın Azərbaycan variantları hələlik çap olunmamışdır. Oxuculara təqdim etdiyimiz bu dastanı 1972-ci ildə 71 yaşlı şamaxılı Böyükxanım Əliheydər qızının dilindən maqnitafon lentinə yazmışıq.

"Arzu-Qəmbər"in Azərbaycan variantını Kərkük xalq dastanından ayıran bir sıra cəhətlər vardır. Dastanın Azərbaycan variantı sadə və yığcamdır, dini təsirdən uzaqdır.

Kərkük dastanında Qəmbərlə Arzu əmi oğlu və əmi qızıdır. Onlar bir-birinə qovuşurlar. Azərbaycan dastanında isə onlar qohum deyildirlər. Dastan xoşbəxt sonluqla qurtarır. Aşıqlər toy edib evlənilər.

Kərkük dastanında Qəmbərlə Arzunun haralı olduqları bilinmir. Dastanın Şamaxı variantında aşıqlərin Sarovdan və ya Sarov dağından, təzə əldə etdiyimiz Gəncə və Qarayazı variantlarında isə Sarabdan və ya Sarab dağından olduqları göstərilir. Bir sıra faktlar bizə "Arzu-Qəmbər"in daha qədim olduğunu söyləməyə haqq verir.

"Arzu-Qəmbər" dastanının özü, istərsə də onun variantları nağıl sinəli nənələrimiz arasında yayılmışdır. El aşıqları bu dastanın yalnız adını eşitmişlər.

Dastanın Şamaxı variantı daha məqbul sayıldığı üçün aşağıda onu kiçik ixtisarla veririk.

Arzu-Qəmbər

Deyirlər: keçmişdə bir qarı vardı. Qarının bir nəvəsi vardı, adı Qəmbər. Qara olduğundan ona "Qara Qəmbər" deyərtilər.

Bir gecə yuxuda ona deyirlər:

-Ay Qəmbər, niyə yatmısan. Bir dəmir çarıq gey, bir əsa götür. Çörək götür get. Haçan gördün, çarığının altı yırtılıb, əsanın burnu gedib, çörək də kiflənib, onda bir qız tapacaqsan.

Qəmbər səhər durur ayağa deyir:

- Nənə, mənə yol üçün çörək bişirginən.

- Hara gedirsən, ay oğul?

- Gedirəm qız tapmağa.

Qəmbər bir dəmir çarıq alır, bir dənə əsa götürür, çörəkləri də vurur qoltuğuna, düzəlir yola.

Bəli, az gedir, çox gedir. Asta gedir, usta gedir, yel üstə gedir... Görür çarığın altı yırtılıb, əsanın da burnu gedib, çörək də kiflənib. Deyir:

-Hə, bu bulağın başında oturum. - Başlayır çörəkdən yavaş-yavaş yeməyə. Birdən görür bir dəstə qız bulağa gəlir. Bir-bir su doldurub gedirlər. Ancaq qızın biri ona çox baxır.

Qızlar gedəndə Arzu adlı bu qız qolbağını çıxarıb qoyur bulağın başında. Qəmbər bilərziyi götürüb qoyur cibinə. Qız evə çatanda deyir:

- Ay ana, bilərziyim yadımdan çıxıb qalıb suyun qırağında. Gedim gətirim.

Anası deyir:

- Get, tez qayıt, gəl.

Arzu bulağın yanına gəlib oğlandan soruşur:

- Ay oğlan, adın nədi?

Qəmbər tez belə cavab verir:

Əmbərdi, ay əmbərdi,

Su üstə süsəmbərdi.

Özümü nişan verim,

Adım Qara Qəmbərdi.

Qız ondan soruşur:

- Bilərziyimi görməmişən?

- Görmüşəm, ala verim.

Qız öz-özünə deyir:

- Kim olardı, bu qızıl bilərziyi verərdi mənə? - sonra soruşur: nökər durarsan?

Qəmbər cavab verir:

- Gözəl qız, əcəb durram.

Qız oğlanı aparır evlərinə.

Onlar o qədər bir-birilərinə öyrəşirlər ki, axırda aşıq-məşuq olurlar.

Ev əhli bundan xəbər tutub oğlanı salırlar bir zirzəmiyə. Bir gün evdəkilər fikirləşirlər ki, bu Qəmbəri necə başdan eyləyək. Gəl xörəyin üstünə zəhər tökək, aparaq qoyaq qabağına, yesin ölsün, başımızdan olsun, qızı da köçürək.

Arzu bundan xəbər tutur. Tez evin döşəməsini deşib, ağzını dayayır yırtığa, oğlana xəbər verir:

Əmə, Qəmbərim, əmə,
Sırrın heç kimə demə.
Qabağında quzu-pilo,
Şəkərə də dönsə, yemə.

Oğlan başa düşür, deyir: - yaxşı!

Onun yanında bir pişik də vardı. Aşı gətirib qoyurlar Qəmbərin qabağına. Qəmbər də götürüb pişiyin qabağına qoyur. Pişik aşı yeyən kimi ölür.

Hamı deyir:

-Arzu bu sənin işindi. Sən xəbər vermisən.

Qız cavab verir ki, mən necə xəbər verərəm. Mən yuxarıda, o aşağıda.

Bir gün də gəlirlər Arzunu gəlin aparmağa. Qızı evdən çıxardırlar, dəstigahnan-cəlalınan.

Qəmbər zirzəmidə çal-çağırı eşidib, hönkürtü çəkib ağlayır. Deyir:

Yada, qoymuyun, yada,
Kimin var, çatsın dada?
Qəmbər, gözün kor olsun,
Arzun yetişsə yada.

Qız bayıra çıxanda Qəmbərin ağlamağın eşidib deyir:

Qara Qəmbər, xas Qəmbər.
Niyə tutduq yas, Qəmbər?
Arzun ata minibdi,
Üzəngisin bas, Qəmbər!

Qəmbər güc vurur, açır qapını, çıxır bayıra. Yapışır atın üzəngisindən, deyir:

Üzəngilər, ay üzəngilər,
Dost boynun üzəngilər.
Arzumun şümşad ayaqların,
Ağrıtmasın üzəngilər.

Camaat oğlana qışqırır:

- Öz evinə gəlin aparırsan ki, bu qədər yalvarırsan? İtələyirlər o yana, at onun ayağını basır, al qanı xırman olur. O, ağlaya-ağlaya gedəndə qız - bir qiymətli yaylığı varmış, atır bunun üstünə. Götürüb yaylığı basır gözünə, deyir:

Gözlərim, ay gözlərim,
Taqəti yox, gözlərim.
Arzumu apardılar,

Niyə çıxmır gözlərim?

Hərə bir yandan onu vurur, qovur. Qəmbər yaylıq gözündə çıxıb gedir meşəyə.

Sənə xəbər verim qızdan. Qızı aparırlar gəlin gedəcəyi evə. Hamı dağılandı sonra Arzu durur ayağa, qapıları daldan möhkəm bağlayır. Bəyi evə buraxmır, bəy ha çığırır, ha bağırır, olmur. Arzu qapını açmır ki, açmır. Axırda bəyin bağı çatlayır, ölür.

Arzu qalır evdə. Bir ay, üç ay, beş ay. Evdən bayıra çıxmır. Bir gün yaz qabağı olur. Qızlar gəlir:

- Ay Arzu, bədi evdə oturduğun. Dur gedək təzə ot səyahətinə. Gedək çəmənliyə baxaq.

Arzu durub qızlara qoşulur. Hərə dağılır bir yana gəzməyə, Arzu oturur qab-qasığın, süfrənin yanında.

Qızlar gedib görürlər ki, ayı kimi tük basmış bir şey var. Gəlib deyirlər:

- Ay Arzu, bir dənə şey var, bilmirik adamdı, ya ayıdı. Dur gedək, sən də tamaşa elə.

Arzu da qoşulur qızlara. Gəlir görür ki, adama oxşayan bir şeydi. Deyir:

- Adamsan, dillən, heyvansan mələ.

Cavab eşidir ki, adamam.

Arzu ondan soruşur:

- Haralısən?

- Sarovlu.

Arzu deyir:

Sarov dağı dağdımı?

Dörd tərəfi bağdımı?

Səndən bir xəbər alım,

Qəmbər ölüb, sağdımı?

Tüklü adam dillənir:

Sarov dağı dağ deyil,
Dörd tərəfi bağ deyil.
Sənə bir xəbər verim,
Qəmbər ölüb, sağ deyil.

Arzu deyir:

Sərim vay, Səmbərim vay,
Müşküm vay, əmbərim vay.
Aləmin mal, dövləti,
Mənim də Qəmbərim vay.

Tüklü adam Qəmbər imiş. O, Arzunu tanıyır, ancaq hələ bildirmir. Deyir:

Sərinə mən sər ollam,
Müşkünə əmbər ollam.
O sənə Qəmbər olmadı,
Mən sənə Qəmbər ollam.

Arzu deyir:

Sərim de, səri neynir,
Müşkü əmbəri neynir.
Arzuya öz Qəmbəri,
Özgə Qəmbəri neynir.

Qəmbər deyir:

- Qəmbəri nəyinnən tanıyırsan?

Arzu deyir:

Halınnan, ay halınnan,
Doymaq olmaz balınnan.

Nəyinnən tanıyaram?
Üzdə qoşa xalınnan.

Qəmbər xallarını göstərir.
Burada bunlar qucaqlaşirlar.
Qəmbəri götürüb gəlirlər evə. Üç gün, üç gecə toy
eləyirlər. Xoşbəxt olurlar.

*"Azərbaycan qadını" jurnalı,
№ 12, 1974-cü il.*

Çoxvariantlı «Arzu-Qəmbər» dastanı və xalq əfsanələri

Bayatılı dastanlar içərisində xüsusi yeri olan «Arzu-Qəmbər»in Azərbaycanda iki bütöv və iki natamam variantı mövcuddur. Bizcə bunların içərisində Şamaxı variantı daha qədimdir, o özündə ən arxaik elementləri belə qoruyub saxlaya bilmişdir. Həmin variant bu sətirələrin müəllifi tərəfindən 1972-ci ildə 71 yaşlı şamaxılı Böyükxanım Əliheydər qızının dilindən yerli şivədə yazıya alınmış, bir qədər sonra «Azərbaycan qadını» jurnalında nəşr olunmuşdur.

Elm aləminə dastanın Kərkük variantı da məlumdur. Onu Kərkük folklorunun bilicisi, tanınmış alim Əta Tərzibaşı olduğu kimi canlı danışiq dilindən toplayıb. Əsəri Azərbaycanda çapa hazırlayan («Gənclik», 1971) Azərbaycan Kərkük ədəbi əlaqələrinin yorulmaz tədqiqatçısı Qəzənfər Paşayev doğru olaraq bayatılı dastanların qadın yaradıcılığına daxil olduğunu qeyd edir.

Maraqlıdır, nəinki Kərkük və Şamaxı variantları bir-birindən seçilir, hətta bizdə mövcud olan bütöv və natamam variantlar da bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Belə ki, Kərkük və Gəncə variantlarında Arzu ilə Qəmbər əmioğlu, əmiqızıdır. Şamaxı variantında isə onların heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Kərkük dastanında Arzu ilə Qəmbər bir-birinə qovuşmur. Şamaxı və Gəncə variantlarında dastan xoşbəxt sonluqla qurtarır.

Kərkük dastanında Qəmbərin və ya Arzunun haralı olduqları bilinmir. Azərbaycan dastanının Şamaxı variantına görə Qəmbər Sarovdan və ya Sarov dağındandır. Həmin variantda Arzu üzünü, bədənini tük basmış Qəmbərdən bayatı ilə soruşur:

Sarov dağı dağdımı?
Dörd tərəfdən bağdımı?
Səndən bir xəbər alım,
Qəmbər ölüb, sağdımı?

Qəmbər qəsdən özünü danıb cavab verir:

Sarov dağı dağ deyil,
Dörd tərəfi bağ deyil,
Sənə bir xəbər verim,
Qəmbər ölüb, sağ deyil.

Bu bayatılar, buna bənzər başqa bayatılar Kərkük variantında, eləcə də Kərkük dastanında olan bayatıların bir çoxu Azərbaycan dastanlarında yoxdur.

Dastanın Şamaxı variantı Kərkük dastanı kimi nağıl pişrovu ilə başlanır. Sadəcə olaraq belə söylənir: «Deyirlər, keçmişdə bir qarı vardı. Qarının bir nəvəsi vardı, adı Qəmbərdi, qara olduğundan ona Qara Qəmbər deyərkdilər.» «Arzu-Qəmbər»in məlum olan başqa variantlarında ona Qara Qəmbər deyilmir.

Gəncə variantında Qəmbər Hüseyn tacirin, Arzu isə Həsən tacirin qızıdır. Onlar əmiuşağıdırlar və özləri də dərvişin verdiyi almada əmələ gəlmişlər.

«Arzu-Qəmbər»in Kərkük və Gəncə variantlarında «Tahir və Zöhrə», «Leyli və Məcnun» dastanlarında olduğu kimi aşıqlər məktəbdə sevişirlər.

Gəncə variantının sonluğu Kərkük və Şamaxı variantlarından kəskin şəkildə fərqlənir və qeyri-adi bir şəkildə tamamlanır. Dastanın Xızr İlyasla bağlı hissəsi daha çox məşhur «Vərqa və Gülşə» dastanı ilə birləşir.

«Arzu-Qəmbər»in Qarayazı variantı isə natamamdır. Bu natamam variant maraqlı bir epizodu qoruyub özündə yaşadır. Arzu meşədə yay-oxun gizlətməmiş, dərini

dağıtmaq üçün maral ovlamaq istəyir. Lakin hər dəfə ox marala yox, süzüb daşa dəyir. Kənardan seyr edən Fatma nənə bunun səbəbini bir bayatı ilə deyir:

Maral çıxdı, o yala,
Dərdə dərman, o yala,
Arzu gözdən uzaqdı,
Çətin Qəmbər oy ala.

«Arzu-Qəmbər»in Bakı variantı Kərkük variantına xeyli yaxındır. Burada da Qəmbərə aşda zəhər verməli olurlar. Bunu Arzu qabaqcadan Qəmbərə bildirir:

Yemərəm, ha yemərəm,
Keçi südü əmərəm.
Anam aş bişiribdi,
Onu mən heç yemərəm.

Bilərzik əhvalatı bu hissədə də var. Lakin bayatılar xeyli fərqli və daha məzmunludur.

Bu variantda Qəmbərin atın cilovunu tutması, Arzunun onun dabanını əzdirməsi səhnəsi də var.

Kərkük «Arzu-Qəmbər»ində Qəmbər şah oğluna şikayətə gedir, ondan köməyə qoşun alıb gətirir. Lakin bir qarı Arzunun yalandan ölüm xəbərini çatdırır, qoşun yarı yoldan qayıdır.

Bakı variantında isə Qəmbər xanın üstünə köməyə gedir. Məlum olur ki, burada da işləri qarı dolaşdırır.

Bakı variantı yeganə variantdır ki, orada qızı Qəmbərin əlindən alıb vermək istədikləri oğlanın – Güləboyun adı dastanda qalmışdır.

Kərkük «Arzu-Qəmbər»ində belə bir bayatı var:

Alma, əruk, haluça,

Qavın, qarpuz bu neçə.
Heyva yedim saraldım,
Nargilə mədəm aç.

Bakı variantında bu şerin son beyti daha məzmunludur:

Heyva yedim saraldım,
Nar gələr rəngim açar.

«Arzu-Qəmbər» dastanı ilə bağlı yurdlu və yurdsuz çoxsaylı bayatılar da mövcuddur.

Folklorşünas-alim Cəfər Bəkirov 1980-ci ildə Daşkənddə «Dastanlar» kitabı nəşr etdirmişdir. Həmin kitaba «Arzı və Qamber»in iki variantı daxil edilmişdir. Alimə görə, bu variantın birincisi 1974-cü ildə, ikincisi isə 1975-ci ildə toplanmışdır. Birinci variantda tək bir bayatı, ikinci variantda iyirmi bir bayatı və səkkiz, on iki misralı, hər misrası səkkiz hecalı şer parçaları, bir də bir qoşma-deyişmə vardır.

Kırım-tatar folkloruna aid edilən «Arzı-Qamber»in bu variantında Arzu padşah qızıdır, atası Teymurbəydir, anası Bəysultandır. Qəmbər isə onların çobanıdır. Qəmbər qoçaqdır, oynaq təbiətlidir, həm də məlahətli səsi var.

Kırım-tatar «Arzı-Qamber»inin ikinci variantı daha çox bizim «Alıxan və Pərixanım» dastanımızı yada salır. Bir bəzircan oğlu ilə Məkkəyə gedərkən yolda ölür. Yolnan keçən yolçu uşağı öz evinə gətirib böyüdür. Adını da Qamber qoyur. Kişinin tapdığı Qamberlə doğma qızı Arzı bir yerdə böyüyürlər. Qızın yaşı on dörd-on beş, oğlanın yaşı on səkkiz-on doqquz olanda Arzının qəlbində «sevgi gülləri» açılmağa başlayır. Qamber deyir:

-Axı, biz qardaş-bacıyıq.

Qızsa, Qamberin tapıldığını, yad uşaq olduğunu, doğma kimi böyüdüldüyünü bildirir.

Əsərdə yeni süjet və motivlərin əlavə edilməsi sübut edir ki, «Arzu-Qəmbər»in bu variantı sonralar yaranmış, eyni zamanda qadın yaradıcılığından çıxaraq, daha geniş miqyas almış, aşiq-baxşı yaradıcılığına daxil olmuşdur. Buradakı bayatı, qoşma, qıfılənd deyişmələr bir-birindən qiymətlidir.

Aydınca görünür ki, «Arzu-Qəmbər» dastanı vaxtı ilə türkdilli xalqlar, eləcə də azərbaycanlılar arasında geniş yayılmış, sonralar bir qədər unudulmuş, yalnız bəzi sinədəftər nənələrin yaddaşında qalmışdır.

Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan xalqı arasında «Arzu-Qəmbər» dastanının ayrı-ayrı variantlarından əlavə, onunla bağlı əfsanələr, rəvayətlər, xalq söyləmələri də yaşamaqdadır. Bu o deməkdir ki, «Arzu-Qəmbər» Azərbaycan xalqına, onun folkloruna çox doğmadır.

«Arzu-Qəmbər»in Bakı variantında dərin quyu qazırlar, içərisinə xəncər, bıçaq, almaz və başqa kəsərlər qoyurlar, üstünə də xalı salırlar ki, Qəmbər keçəndə içinə düşsün, doğram-doğram olsun. Bundan qabaqcadan xəbər tutan Arzu işarə ilə Qəmbəri xilas edir. Eyni motivə «Həsri basma, dolan gəl» əfsanəsində rast gəlirik. Heydər bəyin ağıllı qızına kasıb bir oğlan aşiq olur. Heydər bəy dərin bir quyu qazdırır, üstünə də həsir saldırır. Deyir:

-Oğlan quyuya düşsə, boynunu vurduracam, yox, çoxbilmiş olub salamat qalsa, qızı ona verəcəyəm.

Oğlan qızın «Dolayı gəl, dolayı, həsri basma, dolan gəl» mahnısının nəyə işarə olduğunu başa düşür və təhlükədən sovuşur.

Başqa bir yerli əfsanəyə görə, əmi arvadı razı deyilmiş ki, qızı qayını oğluna getsin. Ona görə də bir qarının məsləhəti ilə öz südünü keçə südünə qatıb qatıq calr. Məqsədi də bu olur ki, qatığı qayını oğlu yesin,

qızından əl götürsün. Əmisi oğlunu dərin məhəbbətlə sevən qız buna mane olur, oğlanı qatığı yeməyə qoymur. Görünür ki, nə vaxtsa qohumla evlənmə ciddi narazılıq doğurmuş, bu cür vasitələr bu işdə mühüm rol oynamışdır. İndinin özündə iki bacıdan ya biri öldükdə, yaxud döşündə süd olmadıqda, başqa bacı onun uşağını əmizdirir. Uşaqlar böyüdükdə onların evlənməsinə razı olurlar. Çünki o uşaqlar xala oğlu, xala qızı yox, bacı-qardaş sayılır. Hətta yad bir ana da hər hansı uşağı əmizdirdikdə, döş verdikdə həmin uşaq onun övladları ilə o gündən bacı-qardaş olur. Bir sözlə süd bu işdə həlledici rol oynayır.

«Arzu-Qəmbər»in Bakı variantında Qəmbərin hamisi, köməkçisi ilandır. «Yazılı qaya» əfsanəsində Benqanın-Qanıqın hökmdarı Qayanın nəinki hamisi, köməkçisi, hətta qoşunu da ilanlardan ibarətdir. Lazım gəldikdə ilanlar Samux tərəfdən borumla Kürdən keçib hər hansı düşmənlə döyüşə gedir, Qayanı, onun ölkəsini qoruyur.

«Arzu-Qəmbər» dastanı ilə səsləşən sonuncu əfsanə daha maraqlıdır. Bu əfsanə az qala dastanın bütün ruhuna hakimdir. Arzu ilə Qəmbərin, Əsli ilə Kərəmin səmimi, saf məhəbbətlərindən xəbər verir.

«Qız daşı» əfsanəsində deyilir: «Haramı dağlarının ətəklərində iki kənd var. Bir gün bu kəndin oğlanı, o biri kəndin qulac saçlı bir qızını sevir. Qız da oğlana vurulur. Onların görüş yeri meşə bulağı olur. Bulağın suyu, daşı iki cavanın sadə məhəbbətinin şahidinə çevrilir.

Cavanlar sözü bir yerə qoyub qoşulub qaçmaq fikrinə düşürlər. Qızın atası işi başa düşür. Çəkiddə yüngül, qiymətdə baha şeyləri yığışdırıb üç xurcuna doldurur. Birini qızının, birini arvadının, birini də öz çiyinə aşırır. Gecənin qaranlığında yola düşürlər. Qız bilir ki, oğlan sabah günorta meşədəki bulağın başına gələcək, onu intizarla

gözləyəcək. Qız başına gələn qəzavü-qədəri oğlana bildirmək istəyir.

Məşəyə çatanda hava işıqlaşır. Qız bulağa dönmək cəsarətinə gəlir. Tükdən nazik bir ümidə inanır, bəlkə oğlana hər şey agah olub, vədəsiz vədəyə gələ, bulaqda sevgilisinin yolunu gözləyə.

-Ay ata, indi yadıma düşür, üzüyüm məşə bulağında qalıb. Dünən barmağımdan çıxıb suya düşdü. Su bulandığından tapa bilmədim, indi durulmuş olar, izin ver gedim gətirim, - deyir.

Atası ağına özgə şey gətirmir, icazə verir. Qız bulağa yollanır.

Qız görür bulaq yalqızdır, dünya başına fırlanır. Hicran odu qəlbini dağlayır. Deməli, ayrılıq dəmi çatmışdır. Qız sevgilisini intizar içində necə qoyub getsin? İsti göz yaşları bulağın sərin suyuna qarışır. Yenə ümidini üzür. Oğlanın onu tapacağına inanır. Odur ki, hansı səmtə getdiyi barədə sevgilisinə iz qoymaq istəyir. Qız bulağın məhəbbətlərinə şahid daşlarından birini götürüb qulac saçlarının ucuna bağlayır.

Ata-ana qabaqda, qız da onların arxasınca yola düşürlər. Qızın arxasınca sürünən əhd-peymanə şahid daş yollara məhəbbətin izini salır. Çiyindəki xurcunun ağırlığı vecinə gəlmir, amma saçlarından asılan daş onu həmişə geri dartır. Doğma yurduna, doğma yurdun oğluna məhəbbət sanki daşdan asılıb onu yad torpaqlara getməyə qoymur. Atası qızının geri qalmağından şübhələnib, üstünə acıqlanır.

Qız bütün gücünü toplayıb irəli can atanda daş qulac hürüklərin bir parçasını qoparıb dağın yamacında qalır. Məhəbbət insana güc gəlir.

Oğlan vədə vaxtı özünü bulaq başına çatdırır. Şahid daşın izini görəndə ürəyinə damır ki, atası qızı uzaqlara aparıb, iz onu haraya çağırmaq üçün nişanədir. Oğlan izi tutub yol alır. İzin sonunda qızın saçları dolaşmış

məhəbbətin şahidi olan daşı görür. Qüssələnir. Bir bayatı çəkir:

Mən aşıqəm, halala,
Haram qatma, halala.
Qarğaram, dağlar, sizdə,
Nə gül bitər, nə lala.

Bu əfsanə, hətta «Əsli və Kərəm» dastanını «Arzu-Qəmbər» dastanına, daha çox Əslini Arzuya yaxınlaşdırır. Bu belə də olmalıdır. Çünki bu dastanlar eyni ağacın meyvələridir, bir-birinə yaxın və doğma olan əfsanə bulaqlarından su içmişlər.

*«Elm və həyat» jurnalı,
№12, 1987-ci il.*

"Əsli Kərəm" dastanı və xalq əfsanələri

Dastan yaradıcısı, hər şeydən əvvəl, xalqımızın əsəti və əfsanələrinə, musiqi folkloruna çox dərindən bələd olmuşdur. Ən əsaslısı odur ki, Azərbaycan mifologiyasında olan "Ay və Gün" əfsanələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. Əfsanəyə görə, Oğuz atanın iki arvaddan altı oğlu olmuşdur. Ayxan, Günxan, Ulduzxan, Dağxan, Dənizxan, Göyxan.

Bu "xan" sözləri adın əsəti əlamətlərini bildirir. "Əsli-Kərəm" dastanında Ziyadxan Oğuz xanın, - yəni, İşıq xanın rəmzi kimi verilir. Məlik keşiş - Qarakeşiş şəklində Qaraxanı təmsil edir. Kərəm Günxandır - Günəşi, Əsli isə Ayı təmsil edir. Məlumdur ki, Ayla Günəşi görüşməyə, bir-birinə qovuşmağa qoymayan gecədir. Dastan yaradıcısı bununla onu demək istəmişdir ki, dini təəssüb zülmət gecədən də qatı qaranlıqdır. Xalq arasında belə bir kiçik əfsanə yaşayır: "Deyir Ayla Gün bir-birini sevən iki aşıq-məşuqdurlar. Gecə də Günəşi sevir, amma Günəş ona məhəl qoymur. Odur ki, Gecə girir onların arasına. Günəş qaçır - Ay qovur, Günəş qaçır - Ay qovur, elə çathaçatda Gecə yenə girir araya. Haçan onlar bir-birinə yetişsə day gecə olmayacaq, Aynan da Gün bir-birinə qovuşmayacaqlar". Dastanda da belədir. Gecə Ayla Günəşi görüşməyə qoymadığı kimi, dini təəssüb də ömründə Əsli ilə Kərəmi qovuşmağa qoymaz. Ziyad xan hökmdardır. Qarakeşiş isə adi xəzinədarıdır. İstər "Əsli-Kərəm", istərsə də "Qurbani" dastanında iştirak edən Ziyadxan çox zəif adamdır. O, əlində hakimiyyət ola-ola öz oğlunu xoşbəxt edə bilmir. Qarakeşiş isə, mübarizdir, amansızdır. Kərəmin adaxlısı olan Əslini Tiflisdən, Bəyaziddən, Ərzurumdan, Qeysəriyyədən və başqa torpaqlardan keçirir. Ziyad xanın arvadı Qəmərbanu da zəif xarakterdir. Qarakeşişin arvadı

isə özü kimi qəddar və amansızdır. Bu baxımdan "Əsli-Kərəm" dastanı ilə Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərini müqayisə etmək olar. Orada da Leylinin ata və anası mübarizdir. Məcnunun ata-anası isə yazıq və miskindir. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, bəlkə də Nizami Gəncə torpağında "Leyli və Məcnun"u qələmə alan zaman "Əsli-Kərəm", yaxud da ona bənzər başqa dastan süjeti çox məşhur imiş və Nizami də ondan faydalanıbdı.

Dastanda "Dədə Qorqud" eposuna bağlılıq da aydın görünür. "Qazan xanın evinin yağmalanması" boyunda öz anasının arxasınca gedən Qazan xan yolda körpüdən, dağdan, meşədən, sudan, üzü mübarək qurddan öz anasını soruşur. Kərəm də Əslinin arxasınca gedərkən yolda qarşısına çıxan hər şeydən, məsələn, meşədən, sudan, körpüdən, qurddan Əslini soruşur.

"Əsli-Kərəm" dastanından fərqli olaraq, "Kərəm bulağı" əfsanəsinə görə, onların sevgi macərası başqa cür başlayır. Bu, Azərbaycan dastanlarında buta almanın ən orijinal formalarından biridir. Əfsanənin məzmunu belədir: "Kərəmi bir bulağın başında yuxu tutur. O, yuxuda Əslini görür. Ona deyirlər: "Kərəm, bu bulaq sənin bulağındır. Yuxuda gördüyün Əsli qız bu bulağa gələcək. O, bu sudan içən kimi sənin eşqinə düşəcək. Sudan sən də iç. Qız yandım-yandım deyəcək, əllərinlə onun üzünə su səp.

Kərəm yuxudan ayılır. Yuxuda gördüyü qız bulağa gəlir, sudan içir. Kərəm də sudan içir. O, əlləri ilə qızın üzünə su səpir.

Bulaq Əsli ilə Kərəmin eşqinə sanki nəğmələr qoşur, qaynayıb daşır. Bulağın suyu qat-qat artır".

Deyirlər ki, Əsli ilə Kərəm bu bulağın başında bir-birlərinə könül veriblər. O vaxtdan bu bulağın adı "Kərəm bulağı" qalır.

Əsli Kərəmlə əhdi-peyman bağladığı ilk gündən öz eşqinə sadıq qalır. "Qız daşı" əfsanəsində də belə bir

hadisədən danışılır. Bu əfsanə, hətta "Əsli-Kərəm" dastanını "Arzu-Qəmbər" dastanına, daha çox Əslini Arzuya yaxınlaşdırır. Əfsanənin məzmununa diqqət yetirmək yaxşı olar: "Haramı dağlarının ətəklərində iki kənd var. Bir gün bu kəndin oğlanı, o biri kəndin qulac saçlı bir qızını sevir. Qız da oğlana vurulur. Onların görüş yeri meşə bulağı olur. Bulaq iki cavanın sadə məhəbbətinin şahidinə çevrilir.

Cavanlar sözü bir yerə qoyub, qoşulub qaçmaq fikrinə düşürlər. Qızın atası işi başa düşür. Çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır şeylərini yığışdırıb, üç xurcuna doldurur. Birini qızının, birini arvadının, o birini də öz çiyinə aşırır. Gecənin qaranlığında yola düşürlər. Qız bilir ki, oğlan sabah günorta meşədəki bulağın başına gələcək, onu intizarla gözləyəcək. Amma çifayda. Oğlanın xəbəri olana kimi atası qızı diyarbədiyar aparacaq. Taleyin bu zülmünə dözmək olardımı? Yox. Necə olursa-olsun qız başına gələn qəzayi-qədəri oğlana bildirmək istəyir.

Meşəyə çatanda hava işıqlanır. Qız bulağa dönmək cəsarətinə gəlir. Tükdən nazik bir ümidə inanır. Bəlkə oğlana hər şey agah olub, vədəsiz vədəyə gəlib, bulaqda sevgilisinin yolunu gözləyir.

-Ay ata, indi yadıma düşür, üzüyüm meşə bulağında qalıb. Dünən barmağımdan çıxıb suya düşdü. Su bulandığından tapa bilmədim, indi durulmuş olar.

Ata ağına özgə şey gətirmir, icazə verir. Qız bulağa yollanır.

Qız görür bulaq yalqızdır, dünya başına fırlanır. Hicran odu qəlbini dağlayır. Deməli, ayrılıq dəmi çatmışdır. Qız sevgilisini intizar içində necə qoyub getsin? İsti göz yaşları bulağın sərin suyuna qarışır. Yenə ümidini üzür. Oğlanın onu tapacağına inanır. Odur ki, hansı səmtə getdiyi barədə sevgilisinə iz qoymaq istəyir. Qız bulağın məhəbbətlərinə şahid daşlarından birini götürüb qulac saçlarının ucuna bağlayır.

Ata-ana qabaqdan, qız da onların arxasınca yola düşürlər. Qızın arxasınca sürünən əhd-peymanə şahid daş yollara məhəbbətin izini salır. Çiyindəki xurcunun ağırlığı vecinə gəlmir, amma saçlarından asılan daş onu həmişə geri dartır. Doğma yurduna məhəbbət, doğma yurdun oğluna məhəbbət sanki daşdan asılır, onu irəliləməyə, yad torpaqlara getməyə qoymur. Atası qızının geri qalmaqından şübhələnir, üstünə acıqlanır:

- Cəld tərپən, geri qalma.

Qız bütün gücünü toplayıb irəli can atanda daş qulac hürüklərin bir parçasını qoparır. Həmin saç onların eşqindən yadigar kimi dağın yamacında qalır. Məhəbbət insana güc gəlir.

Oğlan vədə vaxtı özünü bulaq başına çatdırır. Şahid daşın izini görəndə ürəyinə damır ki, atası qızı uzaqlara aparıb, iz onu haraya çağırmaq üçün nişanədir. Oğlan izi tutub yol alır. İzin sonunda qızın saçları dolaşmış məhəbbətin şahid daşını görür. Qüssələnir. Bir bayatı çəkir:

Mən aşıqəm, halala,
Haram qatma halala.
Qarğaram, dağlar, sizdə,
Nə gül bitər, nə lələ.

Qara Məlik də çox çətin, qorxunc, təhlükəli keçidlərlə dolu olan uzaq dağ kəndlərindən birinə köç eləyirdi. Onun bu səfərindən Kərəm hardansa xəbər tutmuşdu. Lələsinə xəbər verməyən Kərəm tək-tənha Qara Məliyin köçü gəlib keçəcək bir dərin dərənin qırağında dayanır. Dərənin dibinə baxanda qorxudan adamın tükü ürpəşirdi. Kərəm bu qərara gəlir ki, dərənin dar keçidində bir körpü düzəlsin. Bu məqsədlə o, gedib iki uzun tir tapıb gətirir. Tirləri dərənin bu tərəfindən o biri tərəfinə uzadır.

Lakin tirin biri sıldırımın o biri tərəfinə gödək gəlir. Kərəm istəyir ki, gedib tir gətirsin. Elə bu zaman görür ki, Qara Məliyin köçü gəlib çatdı. Tez sıldırıma girib tirin çatmayan yerində özü dayanır. Köç arabaları gəlib Kərəmin çiyinin üstündən dayanan körpüdən keçəndə, Kərəm fikirləşir ki, bəs mən necə edim ki, Əsli mənim burada olduğumu bilsin. Bu fikirlə də o, körpünü bir azca silkələyir. Doğrudan da Əsli Kərəmin burada olduğunu və bu körpünü silkələyənin Kərəm olduğunu duyur. Ancaq köç arabaları körpüdən keçib gedir". O zamandan bu körpünün adı "Kərəm körpüsü" qalır.

"Əslinin yuxusu" əfsanəsi bir növ Kərəmin Əslini axtarmasını, onu bulaqdan, yoldan, meşədən soruşmasını yada salır. Əsli də eynilə Kərəmi bulaqdan, yoldan, meşədən, nəhayət qəbirdən soruşur. Bu əfsanədə qədim elementlər və ünsürlər qalmışdır.

Aşıqlərin məzarı üstə qızılgül bitməsi, aralarında qaratikan kolunun olması məsələsi Azərbaycan folklorunda çox qədim tarixə malikdir. "Kərəmin anası" adlı əfsanəyə görə Kərəmlə Əslinin qəbri Qeysəriyyə şəhərindədir.

Əfsanədə deyilir: "Ziyadxan ölmüşdür. Qəmərbanu tək qalmışdı. Gözləri yollarda, eşqdən Kərəm olmuş Mahmudunun yolunu gözləyirdi. Qəmərbanu hər dəfə oğlunun sorağını bir şəhərdən alırdı. Gah xəbər gəlirdi ki, Tiflisdən keçdi, nə bilim Ərzurumda qara-borana düşdü. Axırda Qəmərbanu xəbər tutdu ki, oğlu türk torpağında, Qeysəriyyədə yanib kül olub.

Qəmərbanu karvan düzəltdi, kəcavə bəzədi. Qeysəriyyəyə yola düşdü. İstədi ki, Kərəmin cəsədini öz yurduna - qədim Gəncəyə gətirsin.

Karvan uzaq-uzaq yollardan, dağlardan, daşlardan keçib, bir neçə aydan sonra Qeysəriyyə şəhərinə çatdı.

Süleyman paşaya xəbər çatdırdılar ki, Qeysəriyyəyə kəcavəli bir karvan gəlib, Kərəmin cəsədini istəyir.

Süleyman paşa karvanbaşını istədi. Qəmərbanu qabağa çıxdı.

Süleyman paşa:

- Bu ki, qadıdır.

Qəmərbanu:

- Kəcavə mənim oğlumundur.

Sən kimsən, ana?

Qəmərbanu sazla, sözlə, sonra da dil cavabı bildirdi ki, Ziyadxanın Qəmərbanusudur, Kərəmin anasıdır.

Xeyli təskinlikdən sonra Süleyman paşa dedi:

Əsli ilə Kərəm bir yerdə dəfn olunub, onları tərpətmək olmaz.

Qəmərbanu qəbristanlığa gəldi, hər iki qəbrin torpağını öpdü, gözünə sürtdü. Öz əlləri ilə qəbirlərin hərəsinin üstünə bir gül kolu əkd.

Əsatir və əfsanələr üzərində qurulan, yaranma tarixi zamanın ən uzaq dövrlərinə gedib çıxan "Əsli-Kərəm" dastanı ilə Leyli və Məcnun mövzusunun müqayisəsi bu sonuncunun doğma torpağa və xalqa bağlılığını bir daha təsdiq edir. Görünür ki, Nizami dövründə "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" dastanlarına məzmunca, mahiyyətə çox yaxın olan xeyli dastan və əfsanələr olmuş, bütün varlığı ilə doğma torpağa bağlı dahi şair də pərakəndə ərəb rəvayətlərini bütöv bir poema şəklində işləyərkən bunlardan sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Kərəm də Məcnun kimi doğma evlərindən didərgin düşür. Məcnun daha çox çölə, vəhşi heyvanlar arasında gəzməyə, onlarla ünsiyyətdə olmağa çalışır. Kərəmsə diyar-bədiyar gəzir. O da vəhşi heyvanlara meyillidir. Çölün maralı, ceyranı, cüyürü Məcnunun başına toplandığı kimi, bu canlılar Kərəmdən də qaçmırlar. Hətta Kərəmin oxuması ilə durnalar göydən yerə lələk salır, bağa tökülür. Onun sözünə, sazına vurulur, arzularına əməl edirlər. Kərəm bədahətən qoşmalar söyləyir, Məcnun da qəzəllər deyir.

Kərəmin Sofu Lələsi, Məcnunun isə Zeyd kimi dostu var. Məcnun eşqə düşdüyü ilk andan "Məcnun", "Dəli" olacağını söyləyir. Kərəm də yanacağını bildirir. "Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm" deyir, hər iki aşiq öz məşuqəsinə sadıq qalır, birinin torpağı torpağına, hətta o birinin də gülü gülünə qarışır. Hər iki əsər arasında doğmalığ və yaxınlıq inkar olunmaz dərəcədə qüvvətlidir.

"Əsli Kərəm"lə "Leyli və Məcnun" arasında bənzər cəhətlər nəzərə çox çarpır. Əksər məhəbbət dastanlarımız duvaqqapma ilə, toyla-düyünlə bitdiyi halda, hər iki dastan faciə ilə qurtarır.

Daha sonra "Leyli və Məcnun" haradasa (hətta adlarında belə) ərəb əfsanələrinə gedib çıxır, "Əsli-Kərəm" isə sırf Azərbaycan ərazisində yetişmiş, yaranmış, ciddi milli koloritə malik, yerli dastan mövzudur. "Leyli və Məcnun" Nizaminin ədəbi dühasından keçərək yenidən dastanlaşmışsa, "Əsli-Kərəm" əksinə məhz xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olub, ilkin əfsanə-nağıl versiyalarında bəlkə də Nizami yaradıcılığı üçün özü qaynaq olmuş və müstəqil inkişaf edib kamil məhəbbət dastanı şəklində aldığından, daha çox yayılmışdır.

"Leyli və Məcnun" bütün Yaxın Şərqdə farsdilli, türkdilli xalqlar arasında nə qədər geniş yayılmışsa, "Əsli-Kərəm" də türkdilli xalqlar arasında bir o qədər şöhrət qazanmış və həmin xalqların şifahi ədəbiyyatına yaradıcı təsir göstərmişdir.

*"Azərbaycan müəllimi",
2 mart, 1983-cü il.*

Lələnin məzarı və özü

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin beşinci sessiyası «Respublikanın ərazisində mədəniyyət abidələrinin vəziyyəti və onları qorumaq tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə edib, geniş qərar qəbul etmişdir. Sessiyanın materiallarında deyilir: "Yerli Sovetlər mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinə və abadlaşdırılmasına heç də həmişə qayğı göstərmirlər". Doğrudan da belədir. Füzuli rayonundakı Əhmədallar kəndi yaxınlığındakı "Arqalı qəbiristanlığı"nda Arqalı gümbəzi qeydiyyatata alınıb əsaslı surətdə təmir edildiyi halda, ondan heç də az əhəmiyyətli olmayan Lələnin daş-təknə, naxışlı və üstündə qədim yazıları olan məzarı baxımsızlıq üzündən dağıdılmışdır. Hansı bir mərdimazarın əli ilə məzarın baş daşı olan - qoçdaşı qırılmış, Qazaxlar kəndindən olan bir nəfər isə daş-təknə qəbri, bu gözəl memarlıq abidəsini tamamilə sındırmışdır. Üstü yazılı və naxışlı on bir daş parçası ətrafa səpələnmişdir. Vəziyyət bu cür davam etsə, Lələnin məzarı təcili bərpa olunmasa və qorunmasa, xeyli keçəndən sonra onun yeri də itib-batacaq və unudulacaqdır.

İndiki halda qəbir daşlarını təmizləyib bitişdirmək, daşların üzərindəki yazıları və maddeyi-tarixi oxuyub müəyyənləşdirmək mütəxəssislər üçün o qədər də çətin olmaz.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, qədim qəbirlərin bir çoxu da qiymətli tarixi abidədir. Xalqdan öyrənmək, bilmək lazımdır ki, bu qədim türbələr altında kimlər yatır. Xoşbəxtlikdən bayatı aşığımız Lələnin qəbrini yerli camaat, xüsusilə Füzuli rayonundakı Əhmədallar və Qazaxlar kəndinin həm yaşlı, həm də yeni nəsli yaxşı tanıyır. Lələnin bayatılarından əzbər bilən, onun həyatı ilə bağlı əfsanə və rəvayətlər danışan Əhmədallar kənd sakini 70 yaşlı Bayram

Musa oğlu, Qazaxlar kənd sakini 90 yaşlı Şahlıq Xınalı qızı kimi "sinədəftər" qocalar da az deyildir.

Xalqımızın yaddaşında Lələnin gözəl və özünəməxsus bayatıları, həyat macəraları və bayatıları əsasında yaranmış "Yaxşı-Yaman" adlı bir bayatı-dastanı da yaşamaqdadır.

Çox maraqlı bir haldır ki, Lələnin bir sıra bayatılarını, "Yaxşı-Yaman" dastanını Şamxor rayonundan, xüsusilə həmin rayonun Dağ İrmaşlı və Dağ İncilli kəndlərinin sakinlərindən toplamağımıza baxmayaraq, "Lələ dağı"nı (bir adı da Lələ yaylağıdır) Cəbrayıl rayonundakı Cocuq Mərcanlı kəndi yaxınlığında, üstündə qoçdaş fiqurlu abidə olan qəbrini isə Füzuli rayonunun Əhmədallar kəndində tapdıq. Yerli camaatın dediyinə görə, Lələ öz qəbrinə yaxın olan Arqalı gümbəzində, ondan xeyli aralı olan Babı gümbəzində yaşamış, yaz-yay aylarında isə "Lələ dağı", "Lələ yaylağı" deyilən yerdə çardaq qurmuşdur.

Bununla əlaqədar olaraq xalqın əzbərində bayatıya bənzər bir şer nümunəsi də yaşamaqdadır:

Arqalı haray, Babı haray,
Lələ haray.
Yoruldu yolda qaldım,
Bir yorğa yabı haray.

Arxeoloqlar Babı gümbəzini XIII əsrə aid edirlər.

Xalq içərisində yaşamaqda olan bəzi ifadə və məsəllər də Lələnin qədimlərdə yaşadığını və vaxtı ilə çox məşhur olduğunu sübut etməkdədir. Məsələn: "Lələ çardağı kimi qarala qalıb", "Qu desən qulaq tutular - Lələ "hu" çağırır", "Lələ kimi tək ha deyiləm", "Lələ dağıldı", "Lələ deyib yurd ağlar, bir görən bir də ağlar", "Lələ tək düzdə qalıb", "Lələ köçüb, yurd ağlayır", "Lələ kimi təkdi, kimi var", "Lələ kimi daşdan ha yaranmamışam", "Lələ deyib

yurd ağlayır, dönüb-dönüb bir də ağlayır", "Ya şələ Lələni, ya da Lələ şələni" və s.

Lələ öz bayatılarında da təklikdən, kimsəsizlikdən şikayət edir, ata-anası, başqa qohum-əqrabası olmadığı üçün özünü "daşdan" yaranmış hesab edir:

Lələyəm, başdan mən,
Kirpikdən mən, daşdan mən.
Nə atam var, nə anam,
Yaranmışam daşdan mən.

Lələnin təklikdən ümitsizləşərək söylədiyi bu bayatı onu əsatir və əfsanələr tülünə bürümüş, onun tarixi şəxsiyyət olduğunu unudturmuşdur.

Lələnin mənəvi anasının adı Yaxşıdır. Yaxşının özündən başqa Günəş və Liqa adlı bacıları da var. Başqaları öz sevgilisini Züleyxaya, Leyliyə, Şirinə, Əsliyə bənzətədiyi kimi Sarı Aşıq da öz sevgilisini Lələnin mənəvi anası Yaxşıya oxşatmışdır.

Hələlik Lələnin bir neçə bayatısını nümunə kimi verməklə kifayətlənirik:

Lələ bir kümə tikdi,
Ağzını günə tikdi.
İçinin sahibi yox,
Kim bilsin, kimə tikdi.

Lələyəm, həyanim yox,
Al-yaşıl geyənim yox.

Yüz il bir yana getsəm,
Gəlmədi deyənim yox.

Lələyəm, yaxşı Liqa,

Xub Liqa, yaxşı Liqa.
Yaxşı elə yaxşısı,
Hamıdan yaxşı Liqa.

Evləri gün aşanda,
Xalları gün nişanda.
A Yaxşı, sən də yaxşı,
Sən handa, Günəş handa?

Lələyəm, yaxşı yada,
Düşübdü Yaxşı yada.
Sənə də qurban olum,
A Günəş, Yaxşıya da.

Axtarışlar, müşahidələr göstərir ki, bu və ya digər memarlıq abidəsi uçulub-dağıldıqda, itib-batdıqda, izi qalmadıqda onun haqqında xalqın yaddaşında yaşayan az-çox məlumat və təsəvvürlər də zaman keçdikcə hafizələrdən silinərək unudulur. Tarixi abidələri qorumaq, eyni zamanda xalqın çoxəsrlik mədəniyyətini, bədii təfəkkürünü, mənəviyyatını və tarixini qorumaq deməkdir.

*"Azərbaycan gəncləri" qəzeti,
15 yanvar, 1976-cı il.*

Bir daha Lələ haqqında

Axtarışlar nəticəsində ara-sıra bayatılarına rast gəldiyimiz Lələ haqqında müəyyən məlumatlar da əldə edə bildik. Məlum oldu ki, Cəbrayıl raoyonundakı Əhmədallar kəndindəki Lələnin adını daşıyan qoçdaş fiqurlu bir qəbir vardır. Yerli camaata görə Lələ öz qəbrinin yaxınlığındakı Arqalı günbəzində yaşamış, yaz-yay aylarında isə "Lələ dağı", "Lələ yaylağı" adlanan yerdə "Lələ çardağı", "Lələ damı" tikib yaşamışdır.

Sonra məlum oldu ki, topladığımız "Yaxşı-Yaman" dastanı da Lələ adlı bayatı yaradıcısına məxsusdur. Axtarışlar davam etdikcə Lələnin həyat və yaradıcılığına aid yeni faktlar üzə çıxırdı. Öyrəndik ki, "Nəğmələr" (1721) kitabında toplanmış bayatılar içərisində Lələnin də bayatıları vardır. Bizə görə bu bayatılardan dördü, folklorşünas İsrail Abbasova görə isə üçü Lələyə məxsusdur.

İstedadlı folklorşünas İsrail Abbasov daha gözəl nəticələr əldə etdi. O, Matenadaranda erməni əlifbası ilə yazıya alınmış bir sənəddə Lələnin 60-a yaxın azərbaycanca bayatısını tapdı. Tədqiqatçı-alim İ. Abbasov Lələ haqqında "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində geniş məqalə ilə çıxış etdi. Bundan sonra nəşr olunan "Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində" adlı elmi monoqrafiyasında isə Lələyə xüsusi yer verdi. İ. Abbasovun Lələ haqqında bir sıra mülahizələri də yenidir. O, yazır: "Lələyə sonsuz məhəbbət onu "Əsli-Kərəm" dastanına da gətirib çıxarmış, bu xalq romanının aparıcı obrazlarından birinə çevrilmişdir".

Bu mülahizə həm də başqa bir fikir söyləməyə imkan yaradır. Lələ "Yaxşı-Yaman" dastanının yaradıcısı olmaqla bərabər, həm də əsərin baş qəhrəmanıdır. "Əsli-Kərəm"

dastanında isə Lələ köməkçi surətlərdən biridir. Lakin o, Kərəmin özü qədər dastana bağlı surətdir.

Kərəmin əsl adı Mahmuddur. Füzuli rayondakı Əhmədallar kəndinin qəbristanlığındakı məzar daşında Lələ Mahmud oğlu kimi qeyd olunmuşdur.

Məlumdur ki, əsatiri görüşlərə bağlı dastanlarımızda qəhrəmanların adları qoşulaşır. Məsələn, Rövşən - Koroğlu, Mahmud-Kərəm və sair.

Lələnin adı ilə bağlı "Yaxşı-Yaman" dastanı sırf əsatiri görüşlərlə bağlıdır. Tədqiqatçı-alim Xəlil Yusifova görə "Əsli-Kərəm" dastanının özülündə də "Ay və Gün" əfsanəsi dayanır. Əlbəttə, burada söhbət qədim əsatiri görüşlərə bağlı əfsanədən gedir.

Bütün bunlar ehtimal şəklində də olsa, haqq verir deyək ki, bəlkə də, Lələ "Əsli-Kərəm" dastanının da yaradıcısıdır. Bəlkə də bunu demək hələ tezdir. Lakin bizcə, tez olsa da, yerindədir. Qoy tədqiqatçı alimlərimiz bu barədə öz fikir və mülahizələrini söyləsinlər.

Respublika əlyazmaları fondunun elmi əməkdaşı Asya Məmmədovanın xeyirxah təşəbbüsü ilə əlyazmaları səhifələrində qeydə alınmış bayatılar əsasında xüsusi bir kitab tərtib edilmişdir. "Elm" nəşriyyatının çapdan buraxdığı həmin "Bayatılar" kitabında da (Bakı, 1977) Lələyə məxsus bayatılar vardır.

Bu bayatılardan biri "Nəğmələr" kitabındadır:

Lələ şah lələsidur,
Əcəl can bələsidur,
Lələnin qəbri üstə,
Gözəl şah gələsidur.

A. Məmmədovanın tərtib etdiyi "Bayatılar" kitabında bir cüngdən götürülmüş bayatı isə belədir:

Lələ şah lələsidir,
Əcəl can tələsidir.
Lələnin qəbri üstə,
Gözəl şah gələsidir.

Maraqlıdır ki, bu bayatı Əhmədallar kəndinin qocalarından toplayıb bundan əvvəl çap etdirdiyimiz bayatı ilə tamamilə eynidir.

Əhmədallar kəndinin qocalarının dediyinə əsasən vaxtı ilə biz yazmışdıq ki, Lələ Füzuli rayonu ərazisində olan Arqalı günbəzində yaşamış, yaz-yay aylarında isə "Lələ dağı"nda, "Lələ yaylağ"ında çardaq, dam tikib yaşamışdır. Həmin cümgün götürülmüş bir bayatı yuxarıdakı mülahizəni bir daha həqiqətə yaxınlaşdırır. Bayatı belədir:

Lələ, yerin Arqalı,
Mələməz ay arqalı.
Kəsəkəs meydanında,
Namərd qaçar, ər qalı.

Arqalı - vəhşi qoç, dağ keçisi deməkdir. Vaxtı ilə Şamaxor rayonundakı Keçili kəndinin ilk adı da Arqalı olmuş, bu ad inqilabdan sonra dəyişmişdir.

Başqa cümgün isə Lələnin yay damından danışılır:

Qarşımızda yay damı,
Lələ tikdi yay damı.
Payız cənnət, qış qurci,
Yaz sultandır, yay damı.

Bir cümgün götürülmüş bayatıda isə oxuyuruq:

Lələyəm mən lələndim,

Beşiyə mən bələndim.
Əkdim, biçdim, sovurdum,
Arxama şələləndim.

Lələ burada beşiyə bələnməmiş daşdan əmələ gəldiyinə işarə edir. Bu isə "Yaxşı-Yaman" dastanına bağlı bir məsələdir.

Lələnin mənəvi anası olan Yaxşının, başqa Günəş və Liqa adlı bacıları da vardır. Lələ Yaxşı ilə bərabər, onlara da bayatı qoşmuşdur. Dastandakı bayatı belədir:

Lələyəm, yaxşı Liqa,
Xub Liqa, yaxşı Liqa.
Yaxşı elə yaxşıdı,
Hamıdan yaxşı Liqa.

Bir cüngdən götürülmüş bayatıda isə:

Oxundur yaxşı lığa,
Nə yetər yaxşılığa?
Gəlmişdi Aşiq usta,
Gün aşdı yaxşılığa.

Bizcə, ilk misradakı "lığa" elə Liqadır. Həm də bu dastana məxsus bayatının ilk orijinal forması olmaqla bərabər, yazıya alınan zaman xeyli təhrif olunubmuş. Çox maraqlıdır ki, Lələ "Yaxşı-Yaman" dastanında mənəvi anası olan Yaxşının adını tez-tez çəkdiyi halda, başqa bayatlarında onun adını belə tutmur. Lələ həmin bayatlarında öz eşqindən söhbət açır:

Mən Lələ der düyündü,
SİNƏM DÜYÜN-DÜYÜNDÜ.
Nə gün səni sorarım,

O gün toydu, düyündü.

Hər şeydən əvvəl, bizcə, Lələ daha məşhur dastan yaradıcısı imiş.

Horadiz kənd sakini, H. Zərdabi adına KDPI-nin dosenti Cabrayıl Xələfovun deməsinə görə, vaxtı ilə onun atası Firudin Lələnin Bağdadda çıxmış bayatılar kitabını görübmüş. Hətta onun atasında Lələnin bayatılarına aid bir əlyazması da var imiş. Heyf ki, hələlik bunlar tapılmamışdır. Lakin bununla belə bir sıra xalq söyləmələri, ədəbi nümunələr Lələnin adının geniş yayıldığını, hətta Rumda, Şamda belə dillər əzbəri olduğunu göstərməkdir. Bir cüngdən götürülmüş bayatıda deyilir:

Bu Lələ handa mələr,
Ya Rumda, Şamda mələr.
Yaxasız köynək geymiş,
Bacasız damda mələr.

Məşhur bayatı yaradıcısı olan Lələ, bizcə, ən tezi XVI əsrin sonu ilə XVII əsrin lap əvəllərində yaşayıb-yaratmış, eyni zamanda sənət meydanına Sarı Aşıqdan xeyli əvvəl gəlmişdir. Sarı Aşıq Lələnin yaradıcılıq ənənələrini ondan sonra ustalıqla davam etdirmişdir.

İstər Lələyə, istərsə də Sarıya aşiq demək düz deyildir. Bunlar aşıqlardır, sənətə görə isə bayatı yaradıcılarıdır. Çünki aşığın sazı ilə qoşması ekiz doğulduğu kimi, bayatı yaradıcıları da öz bayatılarına tənbur çalğı aləti ilə əlaqədə yaratmışlar. Gözümüzün qabağında bu gün belə Balakən və Zaqatala rayonlarında bayatların yeni nümunələri tənbur çalğı aləti ilə əlaqəli şəkildə yaradılır. Ümumiyyətlə, Lələ və Sarı Aşıq kimi ustadlara bayatı yaradıcıları demək daha doğru olar.

*"Kirovabad kommunisti" qəzeti,
20 may, 1978-ci il.*

Sarı Aşıq

Bayatı yaradıcısı kimi tanınmış Sarı Aşıq XVII əsrdə yaşayıb yaratmış böyük sənətkarlardan biridir. Lakin onun həyatı indiyədək ətraflı öyrənilməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri Lələ adlı bayatı aşığı ilə Sarı Aşığın həyat macərələrinin, hekayət və rəvayətlərinin, hətta bayatılarının bir-birinə qarışması olmuşdur. Lələnin anasının adı, Sarı Aşığın isə sevgilisinin adı Yaxşıdır. Yaxşının da özündən başqa iki bacısı olub: Günəş və Liqa. Onların haqqında olan bayatılar bir-biri ilə çox əlaqədardır. Daha doğrusu, eyni bayatılı dastanda üç bacının üçü də iştirak edir.

Qəti müəyyənləşdirmək lazımdır ki, Günəş və Liqa Lələnin həyatı ilə bağlı "Yaxşı-Yaman" dastanını, yoxsa, Sarı Aşığın həyatı ilə bağlı "Aşıq və Yaxşı" dastanını bağlıdır? Günəş və Liqa Lələnin mənəvi anası Yaxşınınmı, yoxsa, Sarı Aşığın sevgilisi Yaxşınınmı bacılarıdır? Ona görə mənəvi anası deyirik ik, "Yaxşı-Yaman" dastanına görə Lələ daşdan yaranmışdır.

Lələ ilə bağlı "Yaxşı-Yaman" dastanı və Sarı Aşıqla əlaqədar "Aşıq və Yaxşı" dastanı çap olunubdur. "Yaxşı-Yaman" dastanında bədii obraz kimi Yaxşı və onun bacıları Günəş və Liqa iştirak edirlər. "Aşıq və Yaxşı" dastanında Günəş və Liqa yoxdur. Lakin ara-sıra Sarı Aşığın bayatılarında Günəşin də adına rast gəlirik.

Bu bir həqiqətdir ki, Yaxşı Lələnin mənəvi anasının adıdır. Yaxşının mənəvi yüksəkliyi Sarı Aşığın xoşuna gəlmiş və sevgilisini bu adla çağırmışdır. Bunun bir yox, bəlkə bir neçə səbəbi var. Əvvəla, Sarı Aşığın sevdiyi qızın ailəsi əzəldən bu sevgiyə etiraz etmiş, ikincisi, Yaxşı adlandırılan qız Sarı Aşıqdan çox uşaqdır. Hətta onu öləndə də uşaq qəbiristanlığında dəfn etmişlər. Molla Cüma

məcburiyyət qarşısında öz sevgilisini İsmipünhan adlandırdığı kimi, Sarı Aşıq da öz sevgilisini bayatılarında xalqa Yaxşı adı ilə, onun bacısını isə Günəş adı ilə təqdim etmişdir.

Bu, inkaredilməz həqiqətdir. Lələ Sarı Aşıqdan əvvəl yaradıcılığa başlamışdır. Folklorşünas-alim İsrail Abbasov yazır: "Lələ haqqında yazılı mənbə 1721-ci il, Elyas Muşəğyanın "Nəğmələr kitabı"na gedib çıxır". Bundan əlavə, İ. Abbasov Matenadarandan Lələnin 60-a yaxın bayatısını tapmışdır. Lələnin Füzuli rayonunun Əhmədallar kəndi yaxınlığındakı "Arqalı qəbiristan-lığı"nda üst daşının olduğu ilk dəfə bizim tərəfimizdən müəyyənləşdirilmiş və "Yaxşı-Yaman" dastanı toplanıb nəşr etdirilmişdir. Lələnin Arqalı günbəzi və Arqalı qəbiristanlığı ilə bağlılığını təsdiq edən bir bayatıya A. Məmmədovanın Respublika Əlyazmaları Fondunda saxlanılan bayatılar əsasında tərtib etdiyi "Bayatılar" kitabında da rast gəldik:

Lələ, yerin Arqalı,
Mələməz ay arqalı.
Kəsəkəs meydanında,
Namərd qaçar, ər qalı.

Lələ də Sarı Aşıq kimi Qarabağa Qaradağ mahalından köçüb gələnlərdəndir. Bircə fərqi ondadır ki, onlar gələn zaman Lələ yaşlı olub, Sarı Aşıq isə uşaq. Bu baxımdan yanaşdıqda İ. Abbasovun qənaətləri həqiqətə daha yaxın görünür. O, yazır: "Xalq içərisində bu günə dək dolaşan "Lələ köçüb, yurd ağlayır", "Lələ köçüb, yurdu qalıb" və s. bu qəbil məsələlər həm də o qənaəti doğrurur ki, Lələ Azərbaycan xalqının ağır istilalara, bəlkə də Arakel Təbrizlinin xatırladığı "Böyük sürgün"lərə məruz qaldığı bir zamanda yaşayıb-yaratmış, öz səsini xalqın səsinə qatmışdır". Bu məlumat XVII əsrin əvvəllərinə aiddir.

Arxeoloqlar Həkəri çayının sahilindəki qəbiristanlıqda olan Sarı Aşığa məxsus qəbri və onun yanındakı günbəzi 1927-ci ildə öyrənib, həmin abidələri XVII əsrə aid etmişlər.

Bir neçə mülahizəyə görə Sarı Aşığın qəbri yaxınlığındakı günbüz Lələyə aid olmalıdır. Birincisi, bütün bayatılarda Lələnin üstündə günbüz tikildiyi deyilir. İkincisi, Sarı Aşıq öləndə vəsiyyətdir ki, onu öz atının üstə sarıslar, at harada dayansa, orada dəfn etsinlər. Sarı Aşıq həmişə Lələnin günbüzünü ziyarət etdiyindən at o yerə bələddir. Ona görə də at otlaya-otlaya Sarı Aşığı günbüzün yanına gətirir və onu orada dəfn edirlər. Bū, xalq rəvayəti olsa da, həqiqətə yaxınlığı çoxdur. Üçüncüsü, Lələnin Füzuli rayonundakı Əhmədallar kəndi yaxınlığındakı "Arqalı qəbiristanlığındakı üstü yazılı daşının altında nə qəbir var, nə də üstündə günbüz. Bizə görə, Lələ ömrü boyu Füzuli, Cabrayıl və Laçın rayonu ərazilərində yaşasa da oturaq yeri "Arqalı günbüzü" olub.

"Arqalı qəbiristanlığı"ndakı daşın üstü tarix institutunun arxeoloqları tərəfindən oxunmuş və məlum olmuşdur ki, qəbir daşı Mahmud adlı şəxsə məxsusdur. Bu ad daha bir faktın açılmasına kömək edir. Lələ təkcə "Yaxşı-Yaman" dastanının yaradıcısı deyil, "Əsli və Kərəm", "Abdullah və Cahan" dastanları da müəyyən mənada onun adı ilə bağlıdır. Uzun illərdən bəri ədəbi əlaqələrlə məşğul olan İ. Abbasov yazır: "Kitabi-Dədə Qorqud"u Dədə Qorqudsuz, "Koroğlu"nu Aşıq Cünunsuz, "Qul Mahmud"u Qaracaoğlansız düşünmək mümkün olmadığı kimi, "Əsli və Kərəm"i də Lələsiz təsəvvür etmək çətindir. Maraqlıdır ki, Lələ əksər türkdilli xalqlar içərisində geniş yayılmış "Əsli və Kərəm" dastanlarının ancaq Azərbaycan variantına məxsus bir obrazdır".

Lələ özünün "Yaxşı-Yaman" dastanında əsasən əsəti və əfsanələrdən, Sarı Aşıq isə "Aşıq və Yaxşı"

dastanında xalq rəvayətlərindən istifadə etmişdir. Hər ikisində hadisələri qabaqcadan duymaq, bilmək qabiliyyəti vardır. Bu hadisələrə münasibətdə və onu poetik dillə söyləməkdə, güclü şerə - bayatıya çevirməkdə Sarı Aşıq bir qədər fəaldır. Lələnin yaşlı, aqıl bir qoca, Sarı Aşığın hələ cavan olduğunu, Sarı Aşığın öz bayatlarından da bilmək olur. Məsələn:

Mən aşığam, Lələ mən,
Qəflətdəyəm hələ mən.
Dərddən, qəmdən, hicrandan,
Bağlamışam şələ mən.

Sarı Aşıq haqqında hələlik ilk yazılı məlumat Qaradağının "Təzkireyi-Qaradaği" əsərindən qeydidir. XIX əsrin sənətkarı olan Qaradaği təzkirəsində "Aşıq Qurbanəli və ya Sarı Aşıq və haqq aşığı deyilən şəxsin seyrü-süluki" sərlövhəsi altında yazır: "Zahirən bu zati pak şifteyiruzigardır. Əslən Qaradağ mahalındandır. Çox qədim vaxtlarda gəlib Qarabağın Zəngəzur mahalında Həkəri çayının kənarında vaqə Güləbürd adlı qəryədə sükna edib". Bu məlumat içərisində ən dəyərli fakt, onun əslən Qaradağ mahalından olmasıdır. O, həqiqətən Azərbaycan xalqının varlığından doğmuşdur.

Yaxşının və bacısı Günəşin həqiqi adları müəyyənləşdirilmədiyi kimi, Sarı Aşığın özünün də adı dəqiqləşdirilməmişdir.

Qaradaği "Təzkireyi-Qaradaği" əsərində onun adının Qurbanəli, Salman Mumtaz Abdulla, Əmin Abid Qərib, B. Behcət isə Sarıca Nəbi olduğunu göstərirlər. Aşıq Ələsgərə görə onun adı Yetimdir. Aşıq Ələsgər məşhur bir təcnisində

Fərhad Şirin sevdi,
Yetim Yaxşı yar

-deyir.

Lələnin bayatılarından məlum olur ki, onun adı Budaqdır.

Lələ də lələləndi,
Göz yaşı səpələndi.
Lələ şah qapısından,
Budağı şələləndi.

Bu adların hər birinin özünə görə mənası vardır. Aşığa Nəbi adını hər bir hadisəni qabaqcadan bilməsinə görə vermişlər. Bizcə, ikinci ad Abdulla yox, Abdaldır. Aşıq abdal - dərviş kimi gəzəndir, obanı-oymağı dolaşandır.

Professor M. H. Təhmasibə görə onun adı elə Sarıdır. Əgər onun adı Sarı olsaydı, ona Aşıq Sarı deyərdilər. Sarı Aşıq deməzdilər.

Sarı adı, bizcə, onun yar yolu gözləyib, saralıb solması, üzündə, gözündə sarı qalması ilə əlaqədardır. Aşığın öz bayatlarına müraciət edək:

Mən aşiq, sarı qaldı,
Gün getdi, sarı qaldı.
Yollarına göz tikdim,
Gözümdə sarı qaldı.

Aşığın alqışı alqış, qarğıışı da qarğışdır. Xalq təkcə onu sevmir, hətta ona möhkəm inanır da.

Mən aşiq, gözələ yaz,
Meh əsər, gözəl ayaz.
Əlinə qurban aşiq,
Gözəli gözələ yaz.

Onun ictimai kədəri Yaşxı ilə əlaqədar deyildir.
Elinin, obasının sürgün edilməsi hələ körpə vaxtlarından
qəlbini yaralamışdır.

Mən aşığam, dağıtdı,
Duman gəldi, dağ itdi.
Biz də bir oymaq idik,
Fələk vurdu dağıtdı.

Sənətkar həm də qərib eldə təkdir, heç kəsi yoxdur:

Mən aşıq, çəkim dərdi,
Doğruyum, töküm dərdi.
Nə atam var, nə anam,
Kiminən çəkim dərdi?

Aşığın təsəlli üçün bircə Yaxşısı var. Ona isə qovuşa
bilmir. Onun Yaşxısı elə Yaxşıdır ki, ayla gün onun camalı
ilə bəhsə girməyə utanır:

Aşıq, bu gün butandı,
Güldən dəstə tutandı.
Ayla gün bəhsə girdi,
Camalından utandı.

Yaxşının üzünə baxmaqdan doymayan aşıq deyir:

Aşıq, süzgün gözlərin,
Qəmdən üzgün gözlərin.
Yaxşıdan doya bilməz,
Baxsa yüz gün gözlərin.

Sarı Aşıq Azərbaycan ədəbiyyatında öz yeri,
mövqeyi, özünəməxsus ənənələri olan bir sənətkardır.

Doğrudur, Sarı Aşığa qədər də şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ən görkəmli nümayəndələri, o cümlədən Şah İsmayıl Xətai, Dirili Qurbani, Tufarqanlı Abbas və başqaları bayatı janrına müraciət etmişlər. Lakin bu hal ara-sıra olmuş, sistem təşkil edə bilməmişdir. Sarı Aşıq isə bayatının, bu yığcam, lakonik janrın poetik imkanlarını açmış, başqalarına nümunə ola biləcək əvəzsiz sənət inciləri yaratmışdır.

Xəstə Qasım, M. V. Vidadi, M. P. Vaqif, Q. Zakir, Aşıq Həmayıl, Aşıq Pəri, Məhəmməd bəy Aşıq, Aşıq Bəsti və başqaları onun yaradıcılıq ənənələrini davam etdirərək bir-birindən qiymətli bayatı nümunələri yarada bilmişlər. Lakin onlardan heç biri Sarı Aşığın fəth etdiyi zirvəyə yüksələ bilməmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında cilalı, bitkin, bədii cəhətdən mükəmməl bayatı yaratmaq ənənəsi Sarı Aşığın adı ilə bağlıdır.

Onun özünəməxsus mürəkkəb yaradıcılıq yolunu düzgün müəyyənləşdirmək Azərbaycan folklorşünaslığının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

*"Elm və həyat" jurnalı,
№4, 1984-cü il.*

Hörmətli redaksiya

Orta məktəbin IX sinfində ədəbiyyat dərslində Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığını tədris edərkən Sarı Aşığın da adı çəkilir. Məlumdur ki, Sarı Aşığın "Yaxşı-Yaman" dastanı olmuşdur. Lakin bu haqda heç bir məlumatımız yoxdur. Xahiş edirik ki, Sarı Aşıq və onun "Yaxşı-Yaman" dastanı barədə məlumat verəsiniz.

Nazim Vəliyev
Tovuz rayonundakı Bayramlı kənd
orta məktəbinin ədəbiyyat müəllimi.

Arif Niyazov
Qazax rayonundakı Düz Qışlaq kəndindəki
orta məktəbin ədəbiyyat müəllimi.

Sarı Aşıq və "Yaxşı-Yaman" dastanı

Son axtarışlar və tədqiqatlar aydınlaşdırır ki, "Yaxşı-Yaman" dastanı Lələ adlı bayatı aşığının həyat macəraları və öz bayatıları əsasında yaradılmışdır.

Bəlkə də, Sarı Aşıq çox erkən "Lələ əfsanəsi" və Lələnin özünəməxsus bayatıları ilə tanış ola bilmiş və onları dastan şəklinə salmışdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, xalq hafizəsində bu əfsanə ilə Sarı Aşığın həyatı çulğlaşmış, onun həyat və yaradıcılığını aydınlaşdırmaqda bir dolaşlıq əmələ gətirmişdir.

"Yaxşı-Yaman" dastanının qəhrəmanı Zaman və Yaxşının yeganə övladları olan Lələ daşdan yaranmışdır. Zaman sonralar Yaxşını daşdan yaranmış Lələyə qısqanaraq Yaman adını qazanır.

Yaxşının özündən başqa Günəş və Liqa adlı iki bacısı da vardır. Əlbəttə, bunlar da özü özlüyündə əsətiri gürüşlərlə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, "Yaxşı-Yaman" dastanı əsətiri görüşlərlə zəngindir.

Füzuli rayonundakı Əhmədallar kəndində Lələnin adını daşıyan qoçdaş fiqurlu bir qəbir vardır. Yerli camaata görə Lələ öz qəbrinin yaxınlığındakı Arqalı günbəzində yaşamış, yaz-yay aylarında isə, "Lələ dağı", "Lələ yaylağı" adlanan yerdə çardaq qurub dolanmışdır.

İlyas Muşeqyan erməni əlifbası ilə yazıb 1721-ci ildə bitirdiyi əlyazmasında başqa şair və aşıqlar sırasında Lələnin də adını çəkir. Qocaman el sənətkarı Aşiq Şəmşir də bir təcnisində Lələnin tarixi şəxsiyyət olduğuna və onların arasındakı mənəvi istəyə, ülvî məhəbbətə işarə edir:

Qışda dağlar həsrət çəkir a yaza,
Nərgizi qoşadı, lələ tək açdı.
Saldı eşq əlindən sərini ayaza,
Yaxşıya dərini Lələ tək açdı.

Lələnin özünün orijinal bayatıları da onun bir bayatı yaradıcısı olduğunu söyləməyə haqq verir. Cocuq Mərçanlıdan topladığımız bir bayatıda deyilir:

Arqalı haray, Babı haray,
Lələ haray.
Yoruldu yolda qaldım,
Bir yorğa yabı haray!

Deməli, Yaxşı hər şeydən əvvəl Lələnin mənəvi anasının adıdır. Başqaları öz sevgilisini Züleyxaya, Leyliyə, Şirinə, Əsliyə bənzətdiyi kimi Sarı Aşiq də öz sevgilisini Lələnin mənəvi anası Yaxşıya, onun eşqinə qarşı çıxan qızın qardaşını Yamana oxşatmış, özünü Lələ kimi haqq aşığı adlandıraraq adları qoşalaşdırmış və bununla bir çox tədqiqatçıları çaş-baş salmışdır. Buna görə də, əsl həqiqət tülə bürünmüş, olduğu kimi görünməmişdir. Sarı Aşığın çəkdiyi adlar məcazi, yəni ikinci adlardır.

Beləliklə, Sarı Aşiq Lələni gəncliyində, ilk zamanlar sadəcə olaraq, yamsılamışdır. "Lələ yaylağı" olduğu kimi "Aşiq yaylağı" da vardır: "Lələ çardağı" kimi "Aşiq çardağı" da məşhurdur. Lələ kimi o da haqq aşığıdır.

Görünür ki, Lələnin həyat macəraları Sarı Aşıqda silinməz izlər buraxmış və ömrünün sonuna qədər o, bu təsirdən yaxa qurtara bilməmişdir.

Sarı Aşıq istedadlı sənətkar olmuşdur. Lələdən fərqli olaraq onun şəxsiyyəti, sevgisi, həyata münasibəti realdır.

Sarı Aşığı "Yaxşı-Yaman" dastanından, oradakı mücərrəd və möcüzəli hadisələrdən, əhvalatlardan, əsatir və əfsanələrdən kənar etsək, uzaqlaşdırsaq, onun büllur kimi saf yaradıcılıq çeşməsinin gözünü açmış olarıq. Yalnız bu zaman Sarı Aşığın bitib tükənməyən söz xəzinəsi ilə hərtərəfli tanış olmaq və elmi nəticələrə gəlmək mümkündür.

Birinci növbədə, Sarı Aşığın həyatı, sonra yaradıcılıq yolu aydınlaşdırılmalı və nəhayət, ədəbi irsi öyrənilməlidir. Sarı Aşığın ədəbi irsi aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirilməlidir: bayatları, cinaslı bayatları, bağlama bayatları və bayatlı-dastan yaradıcılığı heç öyrənilməmişdir.

Sarı Aşığın bayatları onun sələfi hesab etdiyimiz Lələnin bayatlarından çox kamildir. "Yaxşı-Yaman" dastanındaki bayatlarla "Aşıq və Yaxşı"¹ dastanındaki bayatları müqayisə etdikdə açıqca görürük ki, Aşığın bayatları bədii cəhətdən çox mükəmməl və güclüdür, yüksək mənaya və məzmunu malikdir.

Bayatlı dastanlarımızdan istər "Arzu-Qəmbər", istərsə də "Yaxşı-Yaman" çox qədim etiqad və dünyagörüşlərə bağlıdır. Hər iki dastanın qəhrəmanı Qəmbər və Lələ daşla əlaqədardır. Lələ daşdan yaranmışdır. Qəmbərin də adının mənası Bakı dialektinə görə daş deməkdir.

Dastanda Arzunun və Yaxşının birinci tərəfə keçməsinin özü də mədərşahlıqla bağlı əlamətdir. Açıqca

¹ «Aşıq və Yaxşı» dastanı, toplayanı Əhliman Axundov, «Ədəbiyyat və incəsənət», 8 mart 1974, № 10.

görünür ki , üçüncü bayatılı dastanda orta əsrlərin dastan yaradıcılığı ənənələrinə uyğun olaraq aşiqin adı məşuqdan qabağa keçir, "Aşiq və Yaxşı" şəklində ifadə olunur və yazılır. Dastanların zahiri əlamətləri onların dövrlərini, quruluşlarını, hətta məhəbbət və ya qəhrəmanlıq dastanı olmalarını da müəyyənləşdirməyə kömək edir.

İndiyə qədər bayatılı dastanlarımız toplanıb nəşr olunmadığı kimi, onun tədqiqi ilə də məşğul olunmamışdır. Ona görə də bayatılı-dastanların yaranma yolları, meydana gəldikləri dövrlər, hətta bu dastanların yaradıcıları müəyyənləşdirilməmişdir.

Dastanşünaslar Dədə Qorqud dastanlarının yarandığı dövrlə qoşmalı-dastanların yarandığı dövrlər arasında, yəni XI-XII əsrlərlə XV-XVI əsrlər arasında boşluq görürlər. Əgər həmin dövrlərdə yaranan folklor nümunələri toplansa, bayatılı hekayət və dastanlar tədqiq olunsaydı, bu boşluq görünməz.

Çox maraqlıdır ki, istər "Arzu-Qəmbər"dəki, istərsə də "Yaxşı-Yaman"dakı bayatılar indiyə qədər ümumi bayatı xəzinəmizə qarışmamış, bu bayatıların hər biri öz yurduna, dastanlardakı müəyyən əhvalata bağlı şəkildə öz orijinallıqlarını saxlamışlar.

Yuxarıda deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Sarı Aşığın fitri istedadı və yaratdığı gözəl bayatılar, onun özündən əvvəl və sonra bayatı yaradıcılığı ilə məşğul olan sənətkarların çoxunun adını unutturmuş və ya məşhurlaşmağa qoymamışdır. Bayatı yaradıcılığı zirvəsini Sarı Aşiq fəth etmişdir.

"Yaxşı-Yaman" dastanını ilk dəfə olaraq oxuculara təqdim edirik.

Yaxşı-Yaman (Bayatılı-dastan)

Bir kişi uzaq səfərə gedirmiş. O, xeyli yol gedəndən sonra gecələmək üçün bir kəndə dönür. Qoca tanımadığı bir qapını döyür. Ev sahibi olan ər-lə-arvad onu səmimi qarşılayır. Atına və özünə yer verirlər. Qonaq görür ki, bu gözəl insanların övladı yoxdur. Qonaq yola düşüb gedərkən deyir:

-Zaman qardaş, Yaxşı bacı, yaradandan birçə istəyim var, sizə bir övlad versin. Siz ki, belə alicənab, xoşxasiyyət insansınız.

... Aradan bir il keçir. Xəbər gəlir ki, qonaq qayıdıb geri. Yaxşı deyir:

-Ay Zaman, qonaq bizdən uşaq soruşacaq. Görəcək yoxdur, qəmgin olacaq. Deyirəm bir ürgəncək düzəldim, divək daşını uşaq kimi bələyib ora qoyum. Soruşanda göstərib deyək:

-Uşağımız oldu. Qonağımız məyus olmasın. Belə də edirlər. Qonaq ürgəncəyi görüb sevinir. O, irəli yeriyir ki, uşağın ürgəncəyinə bir hədiyyə qoysun, uşaq ağlayır. Ərlə arvad bu işə sirr qalırlar.

Yaxşı böyük məhəbbətlə uşağı böyüdür. Tək olduğu üçün uşağın adını Lələ qoyurlar.

Vaxt gəlir Lələ böyüyür həddi-buluğa çatmış bir oğlan olur. Lakin Lələ bir an belə Yaxşından ayrılmır. Yaxşı hara getsə, onunla gedir. Zaman bu qeyri-adi yaranmış bu oğlan uşağından şübhələnir, Yaxşını ona qısqanır.

Yaxşının özündən başqa iki bacısı varmış: Günəş və Liqa. Bir gün üç bacı çayda paltar yuyurmuş. Lələ də onların yanında imiş. Günəş deyir:

Ay Lələ, haqq aşığısan, de görək biz bacılardan hansımız daha gözəl!

Lələ bu münasibətlə bir bayatı deyir:

Evləri gün aşanda,
Xalları gün nişanda.

A Yaxşı, sən də yaxşı,
Sən handa, Günəş handa?

Lələ görür ki, Yaxşı bu sözdən bir az pozuldu. İkinci bayatını deyir:

Ələmin, çalma yeri,
Çal yeri, çalma yeri,
Günəşin özü gözəl,
Yaxşının çalma yeri.

Lap kiçikləri Liqa imiş. Liqanın üzündə xalları varmış. Odur ki, deyir:

Ələmin, yaxşı Liqa,
Xalları yaxşı Liqa.
A Yaxşı, sən də yaxşı,
Hamıdan yaxşı, Liqa.

Zaman qısqançlığa dözə bilmir. Belə qərara gəlir ki, Lələni öldürsün. Zaman nacağı (əl baltasını) götürüb çaya gəlir.

Deyirlər: Lələ haqq aşığı idi, bu iş ona əyan olur. Lələ pis əməllərinə görə Zamanın adını Yaman qoyubmuş. Yamanın onu öldürməyə gəldiyini Lələ Yaxşıya bir bayatı ilə belə xəbər verir:

Ələmin, dalda nacağı,
Lələnin daldanacağı.
Bax, a Yaxşı, Yaman gəlir,
Tutubdur dalda nacağı.

Lələ sıçrayıb yaxınlıqdakı ağaca çıxır, paltarını soyunub bir budağın üstündə oturur. Yaman baxıb görür k,

Lələnin bədəni gömgöy daşdı, daşın üstündə də bir dəstə gül bitib. Ona tamaşa edən Yamana Lələ deyir:

Ələmin, daşdan mən,
Kirpikdən mən, qaşdan mən.
Nə atam var, nə anam,
Yaranmışam qaşdan mən.

Lələ ağacdən düşür və deyir:
-Siz sağ, mən salamat, daha mən getdim. Yaxşı çox yalvarır ki, Lələ getmə.

Lələ görür ki, Yaxşı əl çəkməyəcək, deyir:

Ələmin, Yaman məni,
Hey incidir, Yaman məni.
Baş götürüb getməsəm,
Öldürəcək Yaman məni.

Lələ halallaşmış gedir. Yaxşı ağlaya-ağlaya bir bayatı çəkir:

Dilimdə layla qaldı,
Çalmadım layla qaldı.
Qəlbimin gizli dərdi,
Canımda Yayla qaldı.

Lələ gedir, aylar keçir, ondan bir xəbər gətirən olmur. Bir axşam Yaxşı xaşıl bişiribmiş. Deyir:

-Ay Zaman, pis iş gördün, daşdan yaranmışdı, hər nə idi, günümüzü onunla ovundururduq. O yazıq uşağı nahaq qovdun.

Zaman deyir:

-Arvad, əgər o, doğrudan da haqq aşığışa çağır gəlsin, bu xaşıldan yesin.

-Yaxşı üç dəfə kökürü qazana vurub, Lələni çağırır.
Lələ gəlib çıxır və deyir:

Ələmin, İtibeldən,
İtmişdim, İtibeldən.
Yaxşı çağırdı gəldim,
Getmişdim, İtibeldən.

Lələ bir gecə qalıb, səhər çıxıb gedir. Gedəndə də
Zamanın fikrini başa düşüb Lələ deyir:

Necə Zamanı görüm?
Özü yamanı görüm.
Nə Yaman məni görsün,
Nə mən yamanı görüm.

Lələ gedəndən sonra Zaman üzünü Yaxşıya tutub
deyir:

-Bu ola bilməz, Lələni haradasa gündüzdən
buralarda gizlədibmişsən, yoxsa, nə oldu ki, çağıran kimi
hazır oldu.

Bir gün Zamanla Yaxşıya xəbər gətirirlər ki, Lələ
insan yaşamayan yiyəsiz bir düzdə özünə bir kümə tikib
tək-tənha yaşayır.

Qışın qarlı vaxtı olur. Zaman deyir:

-A Yaxşı, dur, Lələyə qonaq gedək, əgər Lələ haqq
aşiqisə mənə qovun (yemiş) tapsın.

Razılışıb gəlirlər. Deyirlər, bu Lələyə qabaqcadan
əyan olur.

Lələ görür ki, Yaxşı ilə Zaman gəlir. Qabaqlarına
çıxıb görüşür, Zaman içəri girməyib deyir:

-Lələ, bu şərtlə evinə girərəm ki, mənə tağ üstündən
yemiş dərib verəsən.

Lələ deyir:

Ələmin, gir öyə,
Qonaq gəldin, gir öyə.
Lələ qovun tapmasa,
Başını qoyar giröyə.

Zaman içəri girəndə görür ki, tağın birindən yemiş sallanır, o biri tağ isə hələ çiçəkdir. Lələ üzünü Yaxşıya tutub deyir:

Lələ deyər: tağ ayır,
Sən zülfünü tağ ayır.
İrəli dur, a Yaxşı,
Gir bostana tağ ayır.

Lələ qəhərlənib bir bayatı da çəkir:

Bu dağlar kömürdəndi,
Keçən gün ömürdəndi.
Lələ bir qovun dərdi,
Tağları dəmirdəndi.

Zaman bundan sonra Lələnin haqq aşığı olduğuna inanır. Tutduğu işlərdən peşman olur və Lələdən üzr istəyir. Sonra da deyir:

-Lələ, gəl gedək evimizə.

Lələ razı olmur. Yaxşı ilə Zaman evlərinə qayıdırlar. Lələ tək qalıb qəhərlənir, bir bayatı çəkir:

Lələ bir kümə tikdi,
Ağzını günə tikdi.
İçinin sahibi yox,
Kim bilsin kimə tikdi.

Lələ kəsdikləri qovunun toxumunu evin dalındakı düz yerə səpir. Bostan əmələ gəlir. Bir çoban qoyun otarırmış. Bir qara qoyun gəlib, Lələnin yemiş tağından bir yarpaq yeyir.

Lələ deyir:

-Çoban evin yığılsın, məni işə saldın. Lələ həmin gündən evi-eşiyi buraxır. Çardağından ayrılarkən kədərlənir, bir bayatı çəkir:

Lələnin çardağı var,
Gümüşdən bardağı var.
Lələ gedib gəlməsə,
Bilki yolda yağı var.

Lələ o gündən həmin qoyun sürüsünə çoban olur. Lələ çoban haqqı bir ilə bircə bu qara qoyunu istəyir. Lələ gecələr başını bu qoyuna söykəyib yatır. Vaxt gəlir qoyun bir qara quzu doğur. Lələ quzunu gözəl bəsləyir.

Deyirlər ki, sürü sahibi olan şahın uşağı olmurmuş. Bir gün şahın arvadı deyir ki, könlüm quzu əti istəyir. Həmin gün Lələ harasa gedibmiş. Baxırlar ki, Lələnin quzusundan yeməlisi yoxdur. Deyirlər: nə olar, bunu yeyək, Lələyə əvəzində dörd-beş quzu verərik.

Lələ quzunun getməyini bilib deyir:

-Eviniz yığılsın. Yenə də məni işə saldınız.

Lələ doqquz ay gözləyir. Bir gün xəbər yayılır ki, şahın oğlu olub. Lələ şahın yanına gəlib deyir:

-Şah sağ olsun, uşaq mənimdir.

Şah deyir:

-Lələ çoban dəli olub, aparın boynunu vurun.

Lələ yanıqlı bayatı çəkir:

Aman, ahı, Lələnin,
Gibləgahı Lələnin.

Ya gec tutar, ya tez tutar,
Bir gün ahı Lələnin.

Dərdini sözlə də deyir:

-Şah sağ olsun, mənim boynumu həmişə vurdura bilərsən. Şərtimə qulaq as, ağlına batmasa, boynumu vur. Lələ deyir:

-Şah, uşağı adama üç dəfə çağırmaq. Sənə cavab versə, uşaq sənindir, mənə cavab versə, mənimdir. Lələ deyir:

-Mənin oğlumun adı Budaqdır.

Şah deyir:

-Mənim oğlumun adı Məhəmməddir.

Şah üç dəfə çağırır, uşaq dillənir.

Lələ Budaq deyib çağıran zaman uşaq dillənir:

-Ya rəbbiyi, Lələ.

Uşağı Lələyə verirlər. Lələ uşağı dalına şəlləyib deyir:

Lələ lələləndi,
Göz yaşı səpələndi:
Lələ şah qapısından,
Budağı şələləndi.

Lələ gözünün altından baxanda görür ki, şah ona pis nəzərlə baxır. Lələ öz-özünə deyir: gəl bu gözəl şahı başa sal ki, o, haqq aşiqidir, vaxt gələcək sən gözəl şah da onun qəbri üstünə ziyarətə gələcəksən:

Lələ haqq lələsidi,
Lələ can tələsidi.
Lələnin qəbri üstə,
Gözəl şah gələsidi.

Şah deyir:

-Lələyə bax, qəbrinə bax, mən bunun qəbrinə ziyarətə də gedəsiyəm hələ.

Lələ gedib görür ki, küməsi bomboş, nə bir axtaran var, nə soruşan var, qəlbi qəmdən qəhərlənir:

Lələyəm həyənim yox,
Al yaşıl geyənim yox.
Yüz il bir yana getsəm,
Gəlmədi dəyənim yox.

Lələ yuxuda Yaxşının öldüyünü görür. Səhər onun qəbri üstünə gəlir. Görür ki, Yaxşının qəbrinə qar yağıb. Lələ bir bayatı çəkir:

Ələmin, ya qar-qar,
Ötər bülbül, ya qar-qar.
Yaxşının gül üzünə,
Utanmazmı, yağar qar.

Lələ daha yaşamaq istəmir. Bir az aralıda Lələ öz qəbrini hazır görür.

Bir gün şah ova çıxıbmiş. Şahın qızılquşu əlindən çıxıb uzaqlara uçur. Şah gedir, quş gedir. Axırda quş gəlib bir daşın üstə qonur. Şah da quşun dalınca ora gəlir. Şaha deyirlər:

-Bu daş haqq aşığı Lələnin qəbridir.

Şah deyir:

-O vaxt Lələ deyəndə mən inanmadım. Doğrudan da Lələ haqq aşığı imiş.

Belə deyirlər ki, şah Lələnin qəbrini ziyarət edir və sonralar onun qəbri üstündə bir künbəz də tikdirir.

*"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi",
(Metodik məqalələr məcmuəsi)*

*"Azərbaycan məktəbi" jurnalına əlavə,
Bakı, №4 (88) 1975-ci il.*

Miskin Abdal

Axtarışlar, tapıntılar, mülahizələr

On altıncı əsrdə yaşayıb-yaratmış Şah İsmayıl Xətəinin müasiri və yaxın dostu olan söz sərraflarından biri də Miskin Abdaldır.

İyirmi ilə yaxın bir müddətdə apardığımız araşdırmalar, əldə edilmiş tarixi sənədlər, xalq söyləmələri, tarixi rəvayətlər, öz şerləri və bu şerlərin yurdları, adı ilə bağlı dastandan parçalar onun həyatı və yaradıcılığı haqqında müəyyən fikirlər söyləməyə imkan yaradır.

Miskin Abdal Qazağın Dağkəsəmən kəndində, məşhur «Hun arxı»nın sahilində dünyaya göz açmış, həddi buluğa çatmış və ilk qoşmalarını da burada söyləmişdir.

Onun əsl adı Hüseynidir. Miskin, Cida Miskin, Abdal ləqəblərini Şah İsmayıl Xətai ilə yaranan tarixi tanışlıqdan, dostluqdan sonra qazanmışdır.

Hüseynin öz toyu günündə kəndxuda camaatı biyara çağırır. Hüseyn nə qədər yalvarırsa, onu yola gətirə bilmir. Araya qan düşür, kəndxuda öldürülür. Miskin Abdalın atasının və özündən bir neçə əsr sonra dünyaya gələn şair nəticələrindən birinin adı Məmmədcəfər olub. Məmmədcəfər oğluna bildirir ki, o, vaxtı ilə, Şeyx Heydərlə dost olub, indi isə onun oğlu İsmayıl Səfəvi dövlətinin başında durur. Atası gənc Hüseynə müəyyən nişanə verib, Şah İsmayıl Xətəinin yanına göndərir.

Tarixi rəvayətlərə görə, Hüseyn çox möcüzəli bir adam olub. O, Şah İsmayıl Xətəinin gözətçilərinin arasından keçib, saraya daxil olur. Xətəini heyrət bürüyür, ondan soruşur ki, sən gələndə gözətçilər yatmışdımı, necə keçdin, onların xəbəri olmadı?

Hüseyn beşbəndlik qoşması ilə bildirir ki, heç kəs yatmayıb, hamı ayaq üstədir.

Səhərdən bu bağı keştinə vardım,
Bu bağı bağbanı ayaq üstədir.
Könül pərvaz eylər yarı görməyə,
Yatmayıb seyraqub ayaq üstədi.

Və yaxud:

Şahım, nə yatıbsan, dünya xarabdır,
Haqq özü yatmayıb ayaq üstədi.

Şah İsmayıl Xətai görür ki, Hüseyn çox maraqlı adamdır. Nə münasibətlə Hüseyni Bağdada, Əfqanıstana səyahətə göndərir. Nəslini isə ondan xəbərsiz indiki Gədəbəy rayonundakı Qocadağın, Koroğlu qalasının həndəvərinə köçürtdürür.

Hüseyn İranda mükəmməl dini təhsil alır. Şah İsmayıl Xətai o dövrdə Xəstə Xətai, Sultan Xətai, Miskin Xətai, Şah Xətai təxəllüsləri ilə aşiq qoşmaları tərzində şeirlər yazırdı.

Özünü Xətai məsləkinə yaxın bilən Hüseyn Miskin təxəllüsünü qəbul edir. Bir qədər sonra isə xalq arasında Xətainin və özünün şüəliyi təbliğ edən şeirlərini el-el, oba-oba gəzə-gəzə yayır. Ona görə də gəzəngi dərviş olan Hüseyn Abdal adını qazanır. Get-gedə Hüseyn adı da unudulur, Miskin Abdal adı ilə məşhurlaşır. O dövrdə abdalların yun-şal parçadan xüsusi geyimləri də olmuşdur.

Miskin Abdal bir müddət Dağıstan xanlığında qulluq edir. Burada evlənir, oğul-uşağı da olur. Bir gün xan öz dəstəsi ilə səyahətə çıxır. At çapırlar. Abdalın atı bütün atları, o cümlədən xanın da atını keçir. Xan adam göndərib, həmin atı Abdaldan istəyir. O, acıq edib xanlıqdan çıxır və

doğma elinə yola düşür. Dağıstan dağlarında Abdalın özünü və ailəsini qar-boran tutur, iki oğlu ölür. Özü, arvadı və bir oğlu salamat qalır. O deyir: «Arvad, bu uşaqlar bizim torpağa qismət deyil, bu uşağı da götür, geri qayıt». Bir tarixi rəvayətə görə Dağıstandakı Miskincə kəndi onun oğlundan törəyən nəsilidir, şair Miskincəli Miskin də onun nəvə-nəticələrindəndir.

Miskin Abdalın şah əsəri olan «Dağlar» qoşması da Dağıstan dağlarında deyilmişdir:

Məğribdən məşriqə səf çəkib durub,
Qüdrətdən çəkilməmiş baş-başa dağlar.
İtaət boynuna həmayıl vurub,
Misli-pəsənd, xotkar, xan, paşa dağlar.

Ağ çeşmənin sərinədən car eylər seli,
Yaşıl tirmə qurşar adaca beli.
Zabitə kölgəsi, Dağıstan yeli,
Sədrin səfasıdır həmişə dağlar.

Bəd illərdən satın aldın pis günü,
Çağırıb dumanı, tökdün çiskini.
Gözü yaşlı qoydun Cida Miskini,
Eylə gülə-gülə tamaşa dağlar.

Bəlkə də Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında sonrakı dövrlərdə onlarla «Dağlar» rədifli gözəl qoşmaların yaranmasına həmin şer təsir göstərmişdir. O, Dağıstanda şerlərini Cida Miskin ləqəbi ilə yazmışdır.

Miskin Dağıstandan Dağkəsəmənə gəlir və ailəsini orada tapa bilmir. Xəbər tutur ki, hələ o vaxtdan onun nəinki ailəsi, bütövlükdə nəslə Böyük Qarabulağa, Qalakəndə, Çalburuna köçürülüb, özləri də onun məşhur təxəllüsü olan «Miskinli» adı ilə tanınırlar.

O, atasını da sağ tapır. Hətta, toy edib gətirdiyi qız da o vaxtdan bunun yolunu gözləyirmiş. Miskin Abdal Böyük Qarabulaqda dəyirman tikir. Həmin qızdan Batmanqılınc, Əliqılınc və Rza adlı üç oğlu olur.

Çaldıran müharibəsi ərəfəsində Şah İsmayıl Xətai ona xəbər göndərir, onu və ona yaxın olan qohumlarını Maymaq dağının ətəyinə, Hallavar – Pəmbəyə köçməyə məcbur edir. Miskin Abdal Səfəvi qoşunu üçün naxır, qoyun sürüləri, ilxı saxlayır.

Qoşmalarından hiss olunur ki, Miskin Abdal özü də Çaldıran müharibəsində iştirak edir və döyüşdə qıçının birini itirir. O, «A yaz ayları» adlı qoşmasında buna işarə edir:

Səndə olar dağ, dərələr, göy çəmən,
Baş verər qərənfil, nərgiz, yasəmən,
Gəzəram həvəslə alsam asa mən,
Könül coşa gələr, a yaz ayları.

Miskin Abdal, ömür keçdi heyinən,
Bu mətləbi Qocadağa deyənən.
Öləndə məzarım gül-çiçəyinən,
Bəzərlər üstümü, a yaz ayları.

Miskin Abdalın harada öldüyü, dəfn olunduğu məlum deyildi. Hətta nəticələrindən biri, şair Müsəmma Miskin uzun illər İranda, Şahi-Nəcəfdə Abdalın qəbrini axtarmış və bu münasibətlə «Arzular», «Qal indi», qoşmalarını yazmışdır. Lakin Abdalın qərib məzarını tapa bilməmişdir. Oğlanlarından Batmanqılıncın və Əliqılıncın, nəvələrindən Məsimin və Məmmədخانqocanın məzarları Göyçənin Sarıyaqub qəbiristanlığındadır. Oğlu Rzanın qəbri Hallavar-Pəmbəkdəki Maymaq dağının ətəyindəki qədim qəbiristanlıqdadır. Öz məzarı isə bir məlumatla görə

Türkiyənin Dənizlisindədir. «Türk folklor araşdırmaları»ndakı bir xəbərdə deyilir ki, Dənizlidə «Təslim Abdal» adı ilə məşhur olan bir naməlum şair-aşığın məzarı var. Ehtimala görə, həmin məzar Miskin Abdalın olmalıdır.

Tarixdən məlum olduğu kimi Şah İsmayılın sağlığında və ondan sonra da abdallar Türkiyə sultanlığına qarşı mübarizə aparmışlar və axıra qədər Şah İsmayıl Xətəinin mövqeyində dayanmışlar. Miskin Abdal, Sarı Abdal (əslə Vartaşenin Xaçmazlı kəndindəndir), Eşq Abdal (Ağdamdan), Çoban Abdal (Xanlar rayonunun Çobanabdallı kəndindəndir) və başqalarının adı xalqın yaddaşında indi də qalır. Eləcə də Türkiyədə Pir Sultan Abdal, Qayğusuz Abdal, Qul Himmət və başqaları Şah İsmayıl Xətəinin qızılbaş məsləkini xalq arasında sazın, sözün gücü ilə geniş yayırdılar. Pir Sultan məsləkindən dönmədiyinə görə Xızır Paşa tərəfindən Sivasda boğazından asılmışdır. Ola bilsin ki, Şah İsmayıl Xətəinin sərkərdəsi kimi fəaliyyət göstərən, hünəri şah tərəfindən 1515-ci ildə xüsusi fərmanla qiymətləndirilən Miskin Abdal sonrakı səfərlərində əsir alınmış və ölərkən Türkiyənin Dənizlisində «Təslim Abdal» kimi dəfn olunmuşdur. Lakin bu bir həqiqətdir ki, Miskin Abdal Xətəidən sonra vəfat etmişdir. Çünki o, qoşmalarında Xətəinin ölümünü çox böyük təəssüflə xatırlayır:

İqlimin şahıydı Həzrət Süleyman,
Ədalətə pənah idi Nüşravan.

Şıx oğlu İsmayıl – o cənnət məkan,
Düşməz ələ, o bir yadigardı getdi.

Miskin Abdalın şerlərindən belə anlaşılır ki, o, Şah İsmayılın vəfatı zamanı sağ imiş.

Miskin Abdalın poeziyasında dini görüşlər keçici mahiyyətdədir. Təbiətin qucağında, dağlar qoynunda yaşayıb-yaradan sənətkarın poeziyasında insan və təbiət ünsiyyətdə verilir. «Bu mətləbi Qocadağa deyinən», «Bəzərlər üstümü, a yaz ayları» kimi misralarda Miskin Abdal təbiətə münasibətini, yaxınlığını çox aydın ifadə edə bilmişdir.

El şairi Miskin Abdalın dərin mənalı ustadnamələri də diqqəti cəlb edir:

Mərđi mənzur edib, tutma namərđi,
Unut bivəfanı, sən vəfalı tap.

Və yaxud:

Ay ilə Gün gərđiş elər, atışar,
Yey rəfiqlər bir-biriylə tapışar.
Ruzi hardasa gələr yetişər,
Həzaran ölkə gəz, hazar ölkə çap.

«Həzaran» və «hazar» ifadələrinə Şah İsmayıl Xətai poeziyasında çox rast gəlirik.

Xətai və Abdal poeziyası, xüsusilə ustadnamələri arasında bir yaxınlıq vardır. Xətai yazır:

Göhərin keçməyən yerdə,
Satma, qardaş, kərəm eylə.

Ləl daşını çay daşına,
Qatma, qardaş, kərəm eylə.

Xətai «ləl daşını çay daşına» qatmamağı tələb etdiyi kimi, Miskin Abdal da «sözünü bilməyib, deyəndən gen gəzməyi» məsləhət görür:

Həqiqət yolunda budur nəsyətim,
Sözünü bilməyib deyəndən gen gəz.
Bilməz zərin, zir-zibanın qiymətin,
Sonradan tapıban geyəndən gen gəz.

Xətainin və Miskin Abdalın elə qoşmaları vardır ki, sanki deyişmə şəklində qabaq-qabağa deyilmişdir. Məsələn, Miskin Abdalda:

Üç şey var ki, bu dünyada yaralı,
Biri aydır, biri gündür, biri nə?

Xətai:

Dörd şey vardır ildən-ilə dövr edər,
Bir aydır, bir gündür, bir qışdır, bir yaz.

Miskin Abdalın çoxsaylı qoşmaları içərisində təniz və gəraylıları azlıq təşkil etsə də, onun sənətkar qüdrəti haqqında fikir söyləməyə müəyyən imkan yaradır. Miskin Abdal aşiq poeziyasının incəliklərinə dərinədən bələd olan püxtə sənətkardır.

Onun gəraylıları da ibrətamiz, sınaqdan çıxmış müdrik sözlərlə bəzənmişdir.

Namərd ilə yoldaş olma,
Uzun ağrı çəkər başın.
Halal ilə ərsəyə çat,
Daş qalalar tikər başın.

Və yaxud:

Söz gövhərdi, Miskin Abdal,
Saxla, dürdü tökər başın.

Miskin Abdal poeziyasında dövrə, zəmanəyə etiraz
motivləri də güclüdür.

Abdal, bu sözlərin qanana söylə,
Tapsan, bir ədalət divana söylə.

Və yaxud:

Seyraqublar yar köysündən atdılar,
Ağ üzümə yaşıl bürqə gətdilər.

Abdal haqqında söylənilən rəvayətlərdə düzün-çölün maralları onun qapısına sağına gəlir. Bir gün ocağın üstündə südü qan kəsir. Bununla da Abdal araya qan düşdüyünü qabaqcadan bilir. Bizcə, bu Miskin Abdal tərəfindən yaradılmış «Ana maralla» bağlı bir dastandan yaddaşlarda qalmış parçalardan başqa bir şey deyildir. Abdalın həmin dastanından və qızılbaş görüşlərindən istifadə etməyə çalışan din xadimləri onu bir övliyyə kimi qələmə verməyə, ocaqzadə kimi tanıتماğa çalışmışlar. Miskin Abdalın dağ çeşməsi kimi duru, büllur poeziyası buna imkan verməmiş, əksinə, onu qüdrətli bir sənətkar kimi xalq arasında tanıtmışdır.

Miskin Abdal özündən sonra gələn onlarla qüdrətli sənətkara güclü təsir göstərmişdir. Bunlardan biri də böyük sənətkarımız Aşıq Ələsgərdir. Abdalın «Dağlar»ı Aşıq Ələsgərin silsilə «Dağlar» şerləri üçün bir örnək olmuşdur. Miskin Abdalın «Qüdrətdən çəkilmiş baş-başa dağlar» misrasını Aşıq Ələsgər öz qoşmasında daha qüdrətli bir tərzdə, yeni məna və məzmununda səsləndirir: «Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar».

Aşıq Ələsgər Miskin Abdalın «Dağlar» şeərindən gələn «tamaşa» ifadəsini də çox yerində, həm də özünəməxsus bir ustalılıqla, sezilməz bir şəkildə işlədə bilmişdir.

Həsəndədə, Həsənbaba qoşadı,
Xoşbulaq yaylağı xoş tamaşadı.

Aşıq Ələsgərin qardaşı oğlu Növrəs İman da bütün varlığı ilə Miskin Abdal yaradıcılığının vurğunu idi.

Yaxşı bəyənmişəm Miskin Abdalı,
Cəm imiş başında huşu-kamalı –

deyən Növrəs İman onun təsiri ilə çox şeərlər yazmışdır.

«Huşu-kamalı başında cəm olan» Miskin Abdalın şəxsiyyətini, həyat və yaradıcılığını bütün çətinliklərinə baxmayaraq, arayıb-axtarıb öyrənmək lazımdır. Miskin Abdal aşıq poeziyasında öz mövqeyi, yeri olan sənətkardır.

*«Ulduz» jurnalı,
7 iyul, 1985-ci il.*

Xəstə Qasım haqqında

Xəstə Qasım həyat və fəaliyyəti, poetik irsi az öyrənilmiş aşıqlarımızdandır. Onun şerləri görkəmli aşıqlardan Qurbani və Tufarqanlı Abbasa nisbətən az toplanmış, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durmamış və əsərləri müntəzəm toplanıb, ayrıca kitab şəklində çap edilməmişdir.

Böyük aşiq haqqında dəqiq məlumat bunlardan ibarətdir: Xəstə Qasım İran Azərbaycanının Tikmədaş qaryəsində doğulmuş, mükəmməl mədrəsə təhsili almış və bir münasibətlə Dağıstana səfər etmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar Xəstə Qasımın ara-sıra müasirləri tərəfindən "Dədə Qasım" adlandırılmasına əsaslanaraq onun yaşayıb yaratdığı dövrü xeyli qabağa çəkir və guya hətta Aşiq Qurbanidən belə əvvəl yaşadığı ehtimalını irəli sürürlər. Bu müddəanın tədqiqə ehtiyacı vardır.

Aşığın şerlərini araşdırarkən Qurbaninin iki yeni şerini və Xəstə Qasımın da bir sıra qoşma və gəraylılarını toplamışıq. Bu məqalədə həmin yeni materialların köməyi ilə Xəstə Qasımın Qurbanidən əvvəl deyil, sonra yaşadığını, həyat və fəaliyyətinin bir sıra nöqtələrini məhz aşığın şerlərindən çıxış edərək aydınlaşdırmağa təşəbbüs göstərəcəyik. Əvvəlcə dövr məsələsi.

Məlumdur ki, aşiq sənətinin inkişafı Şah İsmayıl Xətai ilə əlaqədardır.

Şah İsmayıl Xətaiyə qədər aşiq yaradıcılığı, demək olar ki, yalnız xalq arasında mövcud idi. Xətainin hökmdar olduğu dövrdə isə saz və aşiq, şah sarayına yol tapmışdır.

Şah İsmayıl Xətai klassik Şərq ənənələrini pozaraq, özü də ana dilində, aşiq şeri tərzində, heca vəznə ilə əsərlər yaratmışdır. Yazılı poeziyamızla aşiq poeziyamız da ilk dəfə məhz Xətai dövründə bir-birinə qovuşmuş, bir-birindən

faɣdalanmıŝdır. Divani aŝıq ŝeri nv Xətai qəzəllərinin sazda oxunması ilə əlaqədar olaraq yaranmıŝdır.

Bizcə, aŝıq divanisinin ilk mükəmməl formasını sazın köməyi ilə Xətainin müasiri, bəlkə də yaxın msahibi olan Qurbanı yaratmıŝdır. Hazırda Qurbaninin elm aləminə yeganə nümunə kimi məlum olan "Ola" rədifli divanisindn əlavə, daha iki "Gözəl" və "Krimdir" rədifli divanilrini də əldə edə bilmıŝik. Bu divanilrd Xətai ilə Qurbaninin yaxınlıĝını təsdiq edən iŝarlr rast gəlirik. Hətta cl bil "Krimdir" rədifli bndlik divani Çaldıran müharibəsində mĝlub olmuŝ ŝah İsmayıl Xətaiyə təsəlli v təskinlik vermək üçün yazılmıŝdır.

Bundan xeyli əvvəl mütəxəssislərimiz, xüsusilə akademik H. Araslı, professor M. H. Təhmasib v baŝqaları Dirili Qurbaninin ŝah İsmayıl Xətai ilə əlaqəsini, beləliklə də onun XVI əsrin sənətkarı olduĝunu aydınlaŝdırmıŝlar. Tdqıqatılar bu əlaqəni bir neçə tarixi ŝerin köməyi ilə myynlŝdir bilmıŝlr.

Xəstə Qasımın isə XVI əsrdə və ya ondan əvvəl yaŝayıb-yaratmasına aid hələ ki, əldə heç bir tarixi fakt v ədəbi nümunə yoxdur. Əksinə, aŝıq ŝerinin inkiŝaf xətti Qurbaninin vvl, Tufarqanlı Abbasın v Xəstə Qasımın isə onlardan sonra sənət meydanına gəldiyini təsdiq etməkdədir. Qurbaninin ədəbi irsi içərisində bayatı, gəraylı, qoŝma, divani v təcnis nümunələri olduĝu halda, cıĝalı təcnis yoxdur. Tufarqanlı Abbasda adı çəkilən ŝer formaları ilə yanaŝı, cıĝalı təcnisin də bir nümunəsi vardır. Biz Tufarqanlı Abbasın "Gözəl, gz ala" rədifli cıĝalı təcnisini nəzərdə tuturuq. Xəstə Qasım isə cıĝalı təcnisin gözəl nümunələrini yaratmıŝdır. Aŝıq poeziyasında qoŝma-mstzadın ilk nümunəsi də Xəstə Qasımın adı ilə baĝlıdır.

Xəstə Qasım ŝah İsmayıl dövründə sarayda yaŝamasa da, sənət meydanına daha sonra gəlməsinə baxmayaraq Xətaiyə baĝlı olmuŝ və onun yaradıcılıq

ənənələrinə ömrünün sonuna qədər sadıq qalmışdır. Adi bir şey kimi görünərsə də, bir məsələ ətrafında çox sorğu-sual olur ki, nə üçün Tikmədaşlı Aşıq Qasım "Xəstə" sözünü özünə təxəllüs seçib? Doğrudanmı Qasım xəstə olmuşdur? Hətta «Xəstə Qasım» dastanını danışan aşıqlar təxəllüsünə görə onu arıq, cansız, çəlimsiz bir adam kimi təsvir edirlər. Halbuki bu adın tarixi mənası vardır.

Ədəbiyyatşünaslara məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətai bir neçə təxəllüslə – Şair Xətai, Sultan Xətai, Miskin Xətai və Xəstə Xətai təxəllüsləri ilə şeirlər yazmışdır. Şah İsmayılın ideya və məqsədinin, şeirlərinin pərəstişkarları Xətainin sağlığında və sonra həmin adları özlərinə təxəllüs seçməklə, sanki eyni yolun yolçusu olduqlarını bildirmək istəmişlər. Şah İsmayıl Xətainin sağlığında Abdal Hüseyn - Miskin, Türkiyədə Abad adlı şair - Pir Sultan, sonralar isə Tikmədaşlı Qasım - Xəstə, Borçalı Aşıq Həsən "Xəstə" təxəllüslərini qəbul edərək, şeirlər yazmışlar.

Yeni toplanmış ədəbi nümunələrdən aydın olur ki, Xəstə Qasım yaradıcılığının ilk dövrlərində qəzəlxan olmuşdur:

Könül həris deyil dünya malına,
Yaşılına, tirməsinə, alına.
Qaraxan güvənsin öz mahalına,
Xəstə Qasım kimi qəzəlxanı var.

Əvvəl qəzəlxan, sonra aşıq olan Xəstə Qasımın Füzuliyə münasibəti də yeni faktdır:

Ləzgi Əhməd, mənəm Füzuli nəslə,
Bəhrlərdə mən ümmanam, sən nəsən?
Dərin kitabları mənə cülərəm,
Söz anlayan, dərd qananam, sən nəsən?

Və yaxud:

Tikmədaşlı Qasım İsgəndər nişan,
Şövkətdə, bil, Süleymanam, sən nəsen?

Füzulinin mövqeyini dərk edən və düzgün qiymətləndirən sənətkar eyni zamanda onun yaradıcılıq çeşməsindən də faydalanmışdır.

Xəstə Qasımın şerlərindən aydın olur ki, o təkcə Füzulinin deyil, böyük şairin oğlu Fəzlinin şerləri ilə də tanış imiş. Fəzlinin yaratdığı qəzəl-müstəzad nümunəsindən istifadə yolu ilə, sazın tələblərinə uyğun olaraq on bir heca ölçüsündə yeni aşiq şeri düzüb, qoşma-müstə-zadın binasını qoymuşdur:

İki dərya xoş görünür gözünə,
İki qırx dörd gəlməz ərin dizinə.
Xəstə Qasım, bu şerinə, sözünə,
Qazı, molla, müctəhidlər qaldı mat,
Tapmadı kəlmat.

Demək, Xətai, Füzuli və Fəzli yaradıcılığı ilə bağlı olan Xəstə Qasım XVI əsrdən əvvəl yaşayıb-yarada bilməzdi və o, Aşiq Qurbanidən xeyli sonra ədəbi fəaliyyətdə olmuşdur. Beləliklə, aşığın həyatını öyrənmək üçün, onun yeganə mənbə olan əsərlərinə müraciət etmək zəruridir. Bu qoşma və gəraylılardan məlum olur ki, Xəstə Qasım təkcə söz yaradıcısı, söz aşığı deyilmiş, o, həm də mahir saz aşığı imiş. Sazla yaxınlıq etməyən və ona dərindən bələd olmayan bir sənətkar şerlərini, şəkli cəhətdən zənginləşdirə bilməzdi.

"Büllur qaşlı, qızıl cildli kitabı, zərli qələmdanı", - olan Xəstə Qasım dövrünə görə yüksək mədrəsə təhsili görmüş, istedadlı şair-aşıq olmuşdur:

Xəstə Qasım, kəsilibdir, xitabım,
Qızılgültək çəkilibdir güləbim,
Büllur qaşlı, qızıl cildli kitabım,
Yoxdur zərli qələmdanım əlimdə.

Xəstə Qasımın "qızıl cildli" kitabını əldə edə bilməsək də, onun zəhinlərə, şüurlara və sinələrə yazılmış tək-tək səhifələri ilə, qızıl sözləri ilə az-çox tanış ola bilirik. Aydın olur ki, o, doğrudan da savadlı, təhsilli adam imiş. Yəni də şerlərindən anlaşılır ki, bayatılar aşığın ədəbi irsinin mühüm bir hissəsini təşkil etmişdir:

Gövhər sözlərim, xoş bayatılarım
Ləbi şirin süxəndanım necola?

Aşıq-şairin Ləzgi Əhmədlə qabaq-qabağa deyilmiş bir bayatı şəkilli deyişməsi də məlumdur.

Ləzgi Əhməd: Dədəsən, dədə Qasım,
Yandırırım oda Qasım,
Ləzgi Əhməd əlindən
Gedərsən dada, Qasım.

Xəstə Qasım: Əhməd, özün dağa ver,
Hirsinə qadağa ver!
Qurtarsan Xəstə Qasımdan,
Bir ye, beş sadağa ver!

Xəstə Qasımın mayasını bayatılardan, xalq mahnılarından alan şerləri, xüsusilə gəraylıları çox oynaq və şuxdur, bir nəğmə kimi musiqilidir:

Ay həzarat, ay camaat,
Dağa qar düşdü, qar düşdü.
Özüm düşdüm qürbət elə,
Yada yar düşdü, yar düşdü.

Vətən məhəbbəti Xəstə Qasımın yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, bir sıra qoşma və gəraylılarında məhz vətəni tərənnüm edir. Onun üçün ən ağır dərd vətəndən ayrı düşməkdir. Odur ki, "Özüm düşdüm qürbət elə" deyən sənətkarın vətən həsrətini təkcə Dağıstan səfəri ilə əlaqələndirmək düz olmaz. Çünki onun bir silsilə şeri, məhz ayrılığa, həsrətə həsr edilmişdir. Sələfi Qurbani öz şerlərində Qarabağ tərəfindən, "Xudafərin" körpüsündən "qolu bağlı" keçirilərək, Təbrizə əsir aparıldığını kədərli bir dil ilə təsvir edib təkcə özündən danışdığı halda, Xəstə Qasım obaların "səf-səf olub yüklən"məsindən, hara isə köçürülməsindən şikayətlənir. Bu, yalnız bir adamın, ailənin deyil, bəlkə də bütöv bir mahalın sürgün edilməsinə işarədir:

Obalarımız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar, qal indi.
Biz içmədik abi-kövsər suyundan,
Soyuq sular, tər bulaqlar, qal indi.

Və yaxud:

Xəstə Qasım, tamam oldu sözlərim,
Eşq ucundan kabab oldu közlərim.
Qərib yerdə, yad ölkədə gözlərim,
Vətən deyib, ağla, ağlar qal indi.

Aşığın əsərlərində onun ailə vəziyyəti ilə əlaqədar məsələlərə dair işarələr də vardır. Məsələn, "Xəstə Qasım" dastanına bələd olanlar bilirlər ki, aşıq Dağıstan səfəri zamanı çox gənc imiş, evlənməyibmiş. Nişanlısı Sənəmdən, "sona kəkliklərdən" çox çətin ayrılır. Lakin hicran dolu "Qal indi" və başqa şeirlərindən aydın olur ki, harasa köçürülərkən, bəlkə də aşığın Əhməd adlı oğlu da olmuşdur:

Bu gün dünya üstümüzə dar ola,
Biz köçərik, yurdumuzda kim qala?
Əhmədinin gül əndamı sarala,
Mənim sərvə-xuramanım necola?

Yenə də qoşmalarından birindən öyrənirik ki, nə münasibətləşə, Xəstə Qasımın Şamaxı ilə də möhkəm əlaqəsi olmuşdur. "Qalıbdı" rədifli həmin qoşmada aşıq köhnə Şamaxının faciəli bir gününü yana-yana təsvir edir:

Köhnə Şamaxının seyrin elədim,
Əl dəyməmiş təzə bağlar qalıbdı.
Elə köçüb gedib ulusu, eli,
İşlənməmiş ağ otaqlar qalıbdı.

XVII əsrin sonu və XVIII əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış şair Şakir Şirvani də "Əhvali-Şirvan" əsərində Şamaxının Nadir orduları tərəfindən darmadağın edildiyini ürək yangısı ilə qələmə almışdı:

Axdı çün seylabi-xuni-alı Şirvan əhlinin,
Düşdü yağma külfəti, ətvalı, Şirvan əhlinin,
Oldu qarət hər nə var əmvalı Şirvan əhlinin,
Sərnigün olmuş əcab iqbali Şirvan əhlinin,
Kim ola düşmüş belə bir dərdi-bipayan üçün.

Ehtimal ki, hər iki şer eyni dövrün məhsuludur. Bu faktın özü də şairin yaşadığı dövr haqqında təsəvvür yarada bilər. Beləliklə də onun XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində yetişdiyi, ədəbi fəaliyyətdə olduğu ehtimalı güclənmiş olur.

Ümumiyyətcə, Xəstə Qasımın şerləri zəngin həyat müşahidələrinin məntiqi nəticələri kimi səslənir, insanı düşündürür, ona bədii zövq verir, idrakına, şüuruna təsir edir, mənəvi aləmini saflaşdırır. Hər bir ustadnaməsində bir ümid çırağı yanır:

Alimdən dərs aldım, əlif-bey üçün,
Sürəhilər düzülübdür mey üçün,
Dəli könül, qəm çəkirsən nə üçün?
Qəmli günün şad günü var yanınca.

Onun bədii ifadə vasitələri - təşbih və bənzətmələri özünə məxsusdur, orijinallığı ilə seçilir:

Xəstə Qasım, yazlarımız yazlanır,
Qızıl güllər pardaxlanır, nazlanır.

Xəstə Qasımın yerində deyilmiş, dərin mənalı sözlərlə bəzənmiş ustadnamələrində elə misralar var ki, atalar sözü kimi səslənir:

Əvvəl yerdən çıxan əyri ağacı ,
Yüz min usta rəndələsə düz olmaz.

Və yaxud:

Bir hörgü ki, binəsindən gəc ola,
Başı ərşə dəysə, dibi düz olmaz.

Başqa bir misal:

Sən sevəsən, yarın səni sevməyə,
Olar bülbül ilə xar aşnalığı.

Xəstə Qasımın yaratdığı sənət inciləri, xüsusilə tənris, qıfılənd, ustadnamə və başqa şerləri onun aşiq yaradıcılığında ədəbi mövqeyini düzgün müəyyənləşdirməyə, istedadlı bir sənətkar olduğunu söyləməyə haqq verir. Tənrisləri, qıfıləndləri və ustadnamələri sübut edir ki, Xəstə Qasım doğrudan da ustad sənətkar olmuşdur. Onun məharətlə qoşulmuş qıfıləndləri özündən sonra sənət meydanına gələn ustad aşıqların çoxunu çətinliyə salmış, günlərlə, aylarla düşündürmüş, baş sındırmağa vadar etmişdir. Bu qıfıləndlərin bir neçəsini Aşiq Ələsgər və onun qardaşı oğlu Növrəs İman, Pərvanə Həsən açmış, bəziləri isə hələ də bağlı qalmışdır.

Xəstə Qasımın özündən sonra gələn aşıqlara təsirindən danışarkən bir məsələni də unutmamaq olmaz. Bu, aşığın Dağıstan xalq şairlərinə və aşıqlarına təsiri və poeziyamızın Dağıstan poeziyası ilə əlaqəsi məsələsidir. Bunun üçün əlimizdə yeni sənədlər vardır. Həmin ədəbi abidə və tədqiqlərə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Dağıstan poeziyasının tədqiqatçıları M. P. Vaqifin "Bax" rədifli şerinin Dağıstan şairlərinə təsirindən danışır və ədəbi əlaqənin mənşəyini məhz bunda görürlər. Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin ikinci yarısı ilə XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Xəstə Qasımın Dədə aşiq səviyyəsinə qalxdığı son illər ilə, Qazax mühitində təzə şairliyə başlamış Vaqifin gəncliyi təxminən eyni dövrə düşür.

XVIII əsrdə Vaqif yaradıcılığı, aşiq poeziyası ilə yazılı poeziyamızın - bu iki qaynağın axarını öz məcrasında

birləşdirmişdir. Vaqif qəzəl və müxəmməslərlə yanaşı, həm də aşiq şeri üslubunda qoşmalar, təcislər yazırdı. Vaqif yaradıcılığı üzərində aşiq poeziyasının aydın təsiri olduğu kimi, onun da aşiq poeziyası üzərindəki təsiri göz önündədir.

Dağıstan folklor ədəbiyyatının ən görkəmli tədqiqatçılarından biri olan Uzdiat Dalqat "Folklor i literatura narodov Daqestana" (Dağıstan xalqlarının folkloru və ədəbiyyatı) adlı elmi əsərində Azərbaycan və Cənubi Dağıstan aşiq ədəbiyyatı əlaqələri haqqında dəyərli elmi fikirlər söyləmişdir. Alimə görə, Azərbaycan şifahi xalq poeziyasından qoşma formasını ləzgi folkloruna ilk dəfə M. P. Vaqifi özünə ustad hesab edən Səid Koçkurski gətirmişdir.

Səid Koçkurski (1769-1812) ləzgilərin ilk məşhur şair-aşığıdır. Ləzgi aşıqlarından Səid Koçkurski kimi, Yetim Əmin, Mahmud, Süleyman Stalski və başqaları da ağır ehtiyac üzündən öz doğma aullarını tərk edərək, Azərbaycan torpağını dolaşmış, burada tez-tez aşıqların necə oxumalarını diqqətlə izləmişlər.

Bütün bu deyilənlər bir həqiqət olsa da, Azərbaycan və Dağıstan aşiq ədəbi əlaqələri Vaqifdən əvvələ aid hadisədir. Daha doğrusu, bu ədəbi hadisə bizcə, Tikmədaşlı Xəstə Qasımın adı ilə bağlıdır. Ləzgi Əhmədin tarixi bir şəxsiyyət olub-olmadığı, onun həqiqətən Xəstə Qasımla deyişib-deyişmədiyini hələlik müəyyənləşdirilməmişdir. Bəlkə də Ləzgi Əhməd, "Xəstə Qasım" dastanının qəhrəmanıdır. Bu belə olsa da, olmasa da, inkaredilməz bir həqiqətdir ki, Xəstə Qasım Dağıstanı gəzmiş və bu səfər ilə əlaqədar olaraq bir dastan yaranmışdır. Xəstə Qasımın Dağıstanda olmasını təsdiq edən bir ədəbi hadisə də vardır ki, indiyə qədər lazımınca qiymətləndirilməmişdir.

Dağıstanın Məhərrəm (kənd) rayonundakı Sovetski kənd sakini Əli Mücrim Tağızadə uzun illərdir ki, həvəskar

folklor toplayıcısı kimi fəaliyyət göstərir. Onun qırx beş səhifəlik əlyazmasında xeyli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi cəmlənmişdir. Burada Dağıstanın Axtı, Rutul və Doqquzpara ləzgiləri arasında Azərbaycan folklorunun, xüsusilə aşıq yaradıcılığının geniş yayılmasına aid qiymətli nümunələr vardır. Əli Mücrim Tağızadə əlyazmasının xülasə hissəsində Azərbaycan aşıqlarının təsiri ilə yazıb-yaratmış Cənubi Dağıstan ləzgi aşıq-şairlərinin yaradıcılığından bəhs edərək deyir: "Həsən Əfəndi Əlqədarinin, Hacı Əbdürrəhman Əfəndinin, istərsə Nuru Əfəndinin yazdıqları "Bax" rədifli şeirləri M. P. Vaqif həbsə düşdükdə yazdığı "Bax" şeirinə nəzirə deyilmi?".

Elə Dağıstan tədqiqatçılarını və folklorçularını çaşdıran da "Bax" rədifli şeirlərdir. Çünki onlar M. P. Vaqifin "Bax" rədifli qəzəli ilə tanış olduqları halda, Xəstə Qasımın ondan əvvəl yazılmış, bəlkə də Dağıstanın özündə yaranmış "Bax" rədifli divanisindən xəbərsizdirlər. Ona görə ki, Vaqifin qəzəli nəşr edildiyi halda, Xəstə Qasımın "Bax" rədifli divanisi hələ çap olunmamışdır, elm aləminə məlum deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Tufarqanlı Abbasın da "Bax" rədifli divanisi vardır. Lakin bunun Dağıstanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki nə Tufarqanlı Abbas Dağıstanda olmuş, nə də Dağıstan mövzusunda şeirlər yazmışdır. Xəstə Qasım yaradıcılığının, demək olar ki, böyük bir hissəsi Dağıstan həyatı və adamları ilə bağlıdır. Onun dastanını hətta sadəcə "Xəstə Qasımın Dağıstan səfəri" adlandırmaq olar.

Xəstə Qasımın "Bax" rədifli şeri divani şəklində qoşulduğu halda, Vaqifin əsəri qəzəl janrında yazılmışdır.

Beləliklə də aşıq poeziyamızın Dağıstan poeziyası ilə ədəbi əlaqələrindən bəhs edərkən bunu Vaqifdən əvvəl yazıb-yaradan Xəstə Qasımın adı ilə bağlamaq daha doğru və həqiqətə uyğun olar.

İctimai haqsızlıqların, keçirdiyi ağır, keşməkeşli həyatın güclü təsiri nəticəsində Xəstə Qasımın "Bax" şerində aşiqanə qoşma, gəraylı və təcnislərinə nisbətən bir küskünlük, nəsihətçilik özünü göstərirsə də, bunlar öteri haldır. Xəstə Qasımın əksər əsərləri təbiət məftunu, nikbin, həyatsevər aşığın yaradıcılığının məhsuludur.

Xəstə Qasım təkcə ifaçı aşıq olmamışdır. Öz dediyi kimi onun "cədvəlkeş quran"ından əlavə qırx cüt də kitabı varmış:

Cədvəlkeş quranım, qırx cüt kitabım,
Üstü zərli qələmdanım necola?

Xəstə Qasım klassik poeziyamızın gözəl ənənələrini yaxşı mənimsəmiş hünərli, mərd sənətkardır. Hərbə-zorbalarından birində Nəsimi nəfəsi, aşıq şerilə üzvi surətdə bağlanır, aşıq öz rəqibinə deyir:

Əvvəl ibtidada ilqar və iman mənəm,
Gül mənəm, bülbül mənəm, sünbülü
reyhan mənəm,
Bağ mənəm, bostan mənəm, kövsəri-
rizvan mənəm,
Yerdə insan, göydə qılman, ərşdəki
aslan mənəm.

Xəstə Qasımın şerlərindən aydın olur ki, onun dövründə təcnis yaratmaq hünər sayılmış, çox vaxt deyişmə meydanında təcnis, qıfıləndlə bərabər getmişdir:

Xəstə Qasım sözün yetdi tamama,
Gündoğan, günbatan gəlsin salama,
Nə alim işidi, nə də üləma,
Təcnis mənasının çox hünəri var.

Təcnisi belə yüksək qiymətləndirən sənətkar təcnis və cıǵalı təcnisin kamil nümunələrini yarada bilməşdir.

Xəstə Qasım novatorluğu, ustadlığı ilə aşıq poeziyasında elə bir mövqe qazanmışdır ki, ondan sonra yetişən heç bir sənətkar, böyük-kiçikliyiindən asılı olmayaraq, ustadın təsirindən kənarda qala bilməmişdir.

*"Azərbaycan" jurnalı,
11 noyabr, 1973-cü il.*

Aǵqız oǵlu Piri

Heca vəznli Azərbaycan şerinin ən az tanınmış nümayəndələrindən biri olan Aǵqız oǵlu Pirinin həyat və yaradıcılığı demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Molla Pənah Vaqifin müasiri və yaxın dostu kimi tanınan Aǵqız oǵlu ehtimalımıza görə, bəlkə də Vaqifin ya süd qardaşıdır, ya da ki, Vaqif onu qardaşlığa qəbul etmişdir.

Bu ehtimalı söyləməyə cürət verən Pirinin Aǵqız oǵlu olmasıdır, çünki Vaqifin də anasının adı Aǵqızdır.

Filologiya elmləri doktoru A. Dadaşzadə ədəbiyyatşünas Salman Mümtaza istinad edərək yazır ki, Vaqifin «anasının adı Aǵqızdır». Bu ehtimal da həqiqətə yaxın görünür ki, bəlkə də hörmət əlaməti, qardaşlıq nişanəsi olaraq Piri Molla Pənahın anası Aǵqızın adını təxəllüs seçmişdir.

Olduqca maraqlıdır ki, Vaqiflə Aǵqız oǵlu Pirinin yaxınlığına və doğmalığına dair Vidadinin şerlərində də

işarələr vardır. Vidadi Vaqiflə məşhur deyişmənin bir yerində deyir:

Ağqız oğlu Piri dünya qardaşın,
Hətəmxan ağadır sində yoldaşın,
Sarı Çobanoğlu gözəl dindaşın,
Nə çəkərsən sən dərdü-sər, ağlarsan.

Ağqız oğlunun şeirləri ayrı-ayrı vaxtlarda, ayrı-ayrı kitablarda dağınıq bir şəkildə çap olunmuş, bəzi mənbələrdə də adı çəkilməmişdir.

Adolf Berjenin 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi «Məcmuəyi – əşari – şüərayi - Azərbaycan» adlı kitabda M. P. Vaqifin əsərləri verilmişdir. Buraya Ağqız oğlu Pirinin şeirlərindən də nümunələr salınmışdır.

Salman Mümtaz Ağqız oğlunun 7 bəndlik bir cığalı müsəlləsini həmin məcmuədən götürüb 1928-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi «El şairləri» kitabına daxil etmişdir. H. Əlizadə isə Ağqız oğlunun beşbəndlik «Dağlar» gəraylısını 1938-ci ildə «Aşıqlar» kitabının ikinci hissəsində çap etdirmişdir.

Ağqız oğlunun çap olunmuş şeirləri içərisində ən əhəmiyyətli «Eylərsən» rədifli qoşmasıdır. Firidunbəy Köçərli həmin qoşmanı Vaqifə aid etmişdir. Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü Kamal Talıbzadə və axundovşünas Nadir Məmmədov «Eylərsən» rədifli qoşmanın Ağqız oğlu Pirinin olduğunu söyləmişlər. Bizim fikrimizcə, həmin qoşma hər ikisinə aiddir. 8 bəndlik bu qoşmada iki nəfəs duyulur, iki ürək çırpınır. Bunlardan biri Vaqifin, o biri Ağqız oğlunun odlu qəlbidir. «Eylərsən» rədifli şerin ilk bəndi Vaqifin, qalan yeddi bənd isə Ağqız oğlundur. Möhrbəndlərin olmaması göstərir ki, şerin həcmi böyük imiş, vaxtında yazıya alınmadığı üçün

bəndlərin xeyli hissəsi itib-batmışdır. Bu şer əslində Vaqiflə Ağqız oğlu arasında deyişmə imiş.

Bir-birinə qabaq deyilmiş bu şerlərin M. P. Vaqifin Şuşada İbrahim xanın sarayında, Ağqız oğlunun Kəlbəcərdə olduqları vaxtda yazıldığı aydın olur.

Şairin biri «üstündən, başından ənbər qoxuyan» saray qızlarından, o biri «axşam-sabah əlində çatı tutan» köçəri tərəkəmə qızlarından söz açır. Nümunələrə diqqət yetirək.

Ağqız oğlu Piri deyir:

Axşam-sabah durar əlində çatı,
Buzov bağlar, gələr tumarlar atı.
Palçığa bulanar siri-sufatı,
Eylə zada nə məhəbbət eylərsən?

Qoşmanın Vaqifə aid bildiyimiz bəndi isə belədir:

Bizim hərəmlərdir quran oxuyan,
Üstündən, başından ənbər qoxuyan.
Onlar deyil örkən, çatı toxuyan,
Kimin işin kimə nisbət eylərsən?

Buradan belə bir fikir də yaranır ki, Vaqif təkcə Vidadi ilə deyil, bir çox başqa müasirləri ilə əlaqə saxlayırmış. O öz qəlbinə yaxın bildiyi şairlərlə məktublaşmağı, qabaq-qabağa şer deməyi bir yaradıcılıq ənənəsi kimi yüksək qiymətləndirirmiş.

Vaqiflə Ağqız oğlu arasında ailəvi tanışlığın olması da hiss edilməkdədir. Belə ki, Vaqif özünün «Saxla» rədifli şerinin son bəndində deyir:

Ağqız oğlu Piri, sən məni əkmə,
Özgənin yurdunda o damı tikmə.

Qeyri gözlərdən heç fikir çəkmə,
Sən elə o gözü çərəni, saxla!

Ağqız oğlunun Qasımbəy Zakirin diqqətindən yayınmaması da maraqlıdır. Zakir özünün on iki bəndlik «Qocalıq» şeirində deyir:

Qorxuram çərx mana zülmi-mükərrər eləyə,
Ağqız oğlu Piri tək dillərə əzbər eləyə.
Qaralar Şəmmiyə hörmətdə bərabər eləyə,
Axırı Hatəm ağadan dəxi bədtər eləyə,
Çərü-çöp dərməyə də qalmaya halım, qocalıq.
Şərdən belə anlaşılır ki, Ağqız oğlu Piri Vaqıfdən sonra xeyli yaşamış, lap qoca çağlarında vəfat etmişdir.

Şerlərindən və onun haqqında az-çox deyilənlərdən belə məlum olur ki, şairin həyat və yaradıcılığı Qarabağla, Tərtərbasarla daha çox bağlı olmuşdur.

Ağqız oğlu Pirinin beşbəndlik bir qoşmasının adının və bir neçə şeirinin yaranması Kəlbəcərin Zar kəndindəki bir dağla və bu dağla bağlı bir əfsanə ilə də əlaqələndirilir. O əfsanə və qoşmalar indi də Zar və ona qonşu kəndlərdə dildən düşür.

Əfsanənin qısa məzmunu belədir:

Qədim zamanlarda yay-ox işlətməkdə mahir olan Keyti və Mehdi adlı iki qardaş var imiş. Onların atdığı ox boşa keçməzmiş. Özləri də daha çox maral ovlamağı xoşlamışlar.

Bir gün Mehdi deyir: gəl ova birlikdə getməyək. Görək kim çox ov vurur. Keyti razılaşıb. Hərəsi dağın bir tərəfinə yollanır. Keyti bir maral vurur. Sonra maralın dərisini soyub əyninə geyir və gəlib bərədə maralın yatışı vəziyyətində qalır. Ona görə belə edir ki, marallar ondan qaçmasın, asan ov etsin. Maral dərisi geymiş Keytini yuxu tutur. Marıxla gələn Mehdi tərədə «yatmış maral»ın üstə

çıxır və onu oxla vurur. Sonradan görür ki, oxla vurduğu qardaşymış. Mehdi də özünü öldürür. Elə o vaxtdan Zar kəndinin üstündəki dağa «Keyti dağı» deyirlər.

Həmin «Maral ovu» Zar kəndində olan qədim binanın divar daşında incə zövqlə işlənmiş rəsmlərdə də təsvir olunmuşdur. Ağqız oğlu Pirinin üzərində ov səhnəsi çəkilmiş daşa və qardaşını oxla vuran Mehdiyə işarə ilə dediyi aşağıdakı şer şairin bu torpağa bağlı olduğunu göstərir:

Alçaqlı, ucalı dağlar,
Xub əsər yellərin sənin.
Bəlli deyil, yazın, qışın,
Qar qucar bellərin sənin.

Yaz olanda gülün qaynar,
Ağır ellər səndə yaylar,
Bir cüt yaşılbaşlın oynar,
Bulanar göllərin sənin.

Güllərin solğun olmasın,
Süsən sünbülün solmasın.
Yad yerdən ovçun gəlməsin,
Bağlansın yolların sənin.

Piri deyər: budur yurdun,
Yaxşı yerdə məskən qurdun.
Xub gözləyib, dürüst vurdun,
Qurusun qolların sənin.

Ağqız oğlunun şer dili canlı, rəvan və oynaqdır. O, sözün qüdrəti ilə yadda qalan lövhələr yarada bilmişdir.

Ağqız oğlu Piri dövrünün görkəmli bir sənətkarı olmasaydı, şübhəsiz ki, Vaqif, Vidadi və Zakir kimi böyük sənətkarların diqqətini özünə bu qədər dərinləndən cəlb edə bilməzdi. Məhz bu səbəbdən də, bizcə, onun ədəbi irsi toplanılıb nəşr və tədqiq edilməyə layiqdir.

*«Elm və həyat» jurnalı,
№11, 1984-cü il.*

«Mirzə Səməd və Saritel» dastanı

«Mirzə Səməd və Saritel» dastanı son dövrlərdə yaranmışdır. Onun təkamülü hələ davam etməkdədir. Dastan dildə-ağızda, eldə-obada söylənə-söylənə cilalan-maqda, təzə boyalar, rənglərlə, yeni motivlərlə zənginləşməkdədir. Dastan barədə məlumatı redaksiyamıza filologiya elmləri namizədi, dosent Sədnik Paşayev təqdim etmişdir. Aşağıda həmin yazını dərc edirik.

«Mirzə Səməd və Saritel» real tarixi dastandır. Əsrimizin əvvəllərində baş vermiş uğursuz bir sevgi macərəsi əsasında yaranmışdır.

Dastanın baş qəhrəmanları olan Mirzə Səməd və Saritel Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndində doğulub boya-başa çatmış, həyat sürmüş və həmin kənddə də ömürlərini başa vurmuşlar.

Dastanın qısa məzmunu və əsas süjet xətti belədir: 1907-ci ildə gənc Mirzə Səməd həmkəndlisi Saritelə aşiq olur, qız da onu sevir. Hampa Mansır qızını Mirzə Səmədə yox, özü kimi varlı olan Nəbi oğlu Rüstəmə verir.

Mirzə Səməd el şairi kimi getdikcə şöhrətlənir, oxuyub təhsil alır. 1919-cu ildə Kommunist Partiyası sıralarına daxil olur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Mirzə Səmədi sovet işinə irəli çəkirlər. Ömrünün sonuna qədər doğma kəndlərində partiya, sovet və təsərrüfat işlərində çalışır. Mirzə Səmədin işi, güzəranı yaxşı olsa da, ömrünün sonuna qədər ilk sevgidən qəlbinə dəyən daşın ağrısını unuda bilmir. O, bir tərəfdən öz şerlərində yeni quruluşun təntənəsindən söz açır, o biri tərəfdən də Saritelin gəzdiyi dağları, su içdiyi bulaqları, çiçək yığıdığı çəmənləri həzin, lirik nəğmələrlə təsvir və tərənnüm edir. «Dağlar» gəraylısında Sariteli xatırlayır:

Əskik olmaz boran, qarın,
Qızılgülü qucdu xarın,
Hanı sənin etibarın,
Sarıtel gözəlli dağlar?

Hər dəfə Sariteli görəndə, onunla rastlaşanda köhnə dərdi təzələnir, gənclikdə gördüyü, sevdiyi gözəlliğin bir nişanəsi yada düşür, bunlar da öz növbəsində qoşma, gəraylı və müxəmməslərin yaranmasına səbəb olur. Onun «Yavaş get» gəraylısı da bu görüşlərin təsiri ilə meydana çıxıb:

Məni candan usandırma,
Gözləri xumar, yavaş get.
Ağız süddü, dodaq qaymaq,
Ağ sinəsi qar, yavaş get.

Yayın günü köç yolunda,
Baftalı kəmərlər belində,
Al-əlvan güllər əlində,
Qoynunda var nar, yavaş get.

Mirzə gördü, vəsfin yazdı,
Ətrafın ördəkdi, qazdı,
Ay qabaqlı, şəhla gözlü,
Ay Saritel, yar, yavaş get.

Bir gün Əksipara yaylağından gələndə Əhmədli Sofi ilə Mirzə Səməd Saritelə rast gəlirlər. Mirzə Səməd burada «Sarıtel» qoşmasını deyir:

Məcnunam, gözlərim Leyli yolunu,
Səhər çıxar buralara Saritel.
Təbibimsən, məlhəm eylə yarama,

Bir əl gəzdir yaralara, Saritel.

Bülbül istər güldə xarı görmüyə,
Könül istər intizarı görmüyə.
Üzü dönmüş xoryat yarı görmüyə,
Batmayasan qaralara, Saritel.

Dərya coşa gəlsə, ada dayanmaz,
Kim versə cananın yada, dayanmaz.
Yanar cismin, Mirzə, oda dayanmaz,
İlqar qoyar aralara, Saritel.

Bu eşq macərəsi təxminən altmış ildən artıq davam etmişdir.

Bir gün Saritel xəstələnir, ölüm yatağına düşür. Kənddə Quran oxuya bilənlərdən ancaq Mirzə Səməd qalmışdı. Odur ki, Saritel üstündə Quran oxutmaq bəhanəsilə Mirzə Səmədi yanına çağırtdırır. Həmin dəqiqə onun görüşünə gələn Mirzə görür ki, Saritel həqiqətən ölüm ayağındadır. Saritel əlləri əsə-əsə qoynundan bir dəstə qaymaqçıçəyi çıxarıb Mirzəyə uzadır və deyir:

-Mirzə, səni görə bilmədim. Bu qaymaqçıçəyini ilk dəfə səninlə gənclikdə görüşdüyüm tərədən yığmışdım. Xeyli vaxtdır ki, bu çiçəkləri sinəmin üstündə saxlayıram, bunları al.

Mirzə Səməd qurumuş qaymaqçıçəyi dəstəsini yaylığa büküb qoltuq cibinə qoyur.

Nəfəsi təngimiş halda Saritel deyir:

-A Mirzə, əlini əlimə ver.

Mirzə Saritelin əlindən tutur, elə o anda göz qapaqları enir və Saritel canını tapşırır.

Mirzə Səməd elə oradaca Saritelin solmuş camalına baxıb deyir:

Mən səni sevmişdim on dörd yaşında,
Dəhanında dilin bal olan vaxtı.
Hər səni görəndə ağlım çaşardı,
Ağ üzündə qoşa xal olan vaxtı.

Leyli – nahar yollarında durardım,
Gəlməsəydin, mən boynumu burardım.
Hərdən-hərdən mah camalın görərdim,
Yanaqlarda bir cüt gül olan vaxtı.

Əcəl gəldi, ala gözlər süzüldü,
Nalə çəkdi əli məndən üzüldü,
Yenə könlüm viran oldu, pozuldu,
Mirzənin göz yaşı sel olan vaxtı.

Sarıtel dəfn olunandan sonra Mirzə evə gəlir. Arvadı Mirzənin qabağına çörək qoyur Mirzə əli ilə xörək qabını yana itələyir. Arvadı deyir:

-Ay Mirzə, qurban olum, günün ah-vayla keçdi. Nə olar, birdəfəlik məni boşa, Sarıtelə al. Barı ömründə sənə bir gülən üzünü görüm.

Mirzə deyir:

-Daha Sarıtel yoxdur, o, öldü.

Elə bu vaxt Mirzənin yaxın dostu Qəhrəman kişi onlara gəlir, nə üçün kədərli olduğunu soruşur. Mirzə Səməd ona «Bildinmi» rədifli qoşması ilə cavab verir:

Başına döndüyüm Qəhrəman qardaş,
Sənəmə çəkilən dağı bildinmi?
Fələyin tədbiri təğayir olsun,
Viran etdi bağca-bağı, bildinmi?

Sarıtelin ölümündən sonra onun gözdiyi yerləri gördükcə Mirzə Səməd kədərlənmiş, qəmli gəraylılar, qoşmalar yazmışdır. Həmin şerlərdən biri də «Necoldu» gəraylısıdır:

Qızılgül tək qoxuyardı,
Açılan güllər necoldu?
Kəklik kimi oxuyardı,
O tuti dillər necoldu?

Ağdan geydin qaraları,
Bir-bir vurdun yaraları,
Viran qoydun buraları,
Ağ nazik əllər necoldu?

Mirzə çəkdi hər ayları,
Keçdi payız, qış ayları,
Boş qalıbdı sarayları,
O sarı tellər necoldu?

«Mirzə Səməd və Sarıtel» dastanı el şairinin qardaşı oğlu Aşıq Bəhramın ifaçılığında xüsusi yer tutur. Aşıq Bəhram Alı oğlu (1918-ci ildə anadan olmuşdur) Mirzə Səmədin dastanından əlavə, onun çoxlu qoşma, gəraylı və müxəmməslərini əzbər bilir.

Mirzə Səmədin həmyerlisi Əmrah oğlu Mədəd onun şerlərini yazıya almışdır. Əmrah oğlu Mədədin iki böyük əlyazması Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor arxivindədir. Orada Mirzə Səmədin qoşmaları, gəraylı və müxəmməsləri toplanmışdır.

Mirzə Səməd təxminən 1890-cı ildə anadan olmuş, 1981-ci ildə vəfat etmişdir.

Aşıq Bəhram xüsusi qeyd etdi ki, 1955-ci ildə Damcılı bulaqda xalq şairi Səməd Vurğunla daşsalahlıların

görüşü oldu. Səməd Vurğun maşın göndərrib kənddən Mirzə Səmədi gətirtirdi. Onlar qabaq-qabağa «Dağlar» rədifli gəraylılarını oxudular. Səməd Vurğun üzünü görüşə gələnlərə tutub dedi ki, əgər Vaqif, Vidadi, eləcə də Mirzə Səməd kimi el şairlərimiz olmasaydı, Səməd Vurğun da olmazdı.

Mirzə Səməd zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Onun «Mirzə Səməd və Saritel» dastanını, qoşma, gəraylı və müxəmməslərini tam toplayıb, şeirlər kitabını çapa hazırlamaq lazımdır.

*«Elm və həyat» jurnalı,
№4, 1990-cı il.*

Yetim Aydın kimdir? (Axtarışlar, mülahizələr)

Elyas Muşəğin "Nəğmələr məcmuəsi"ndə (1721) bir sıra ustad sənətkarlar haqqına qeydlər və onların şeirlərindən nümunələr verilmişdir. "Nəğmələr"də adları çəkilənlərdən hələlik bizi daha çox Yetim Aydın

maraqlandırır. Əvvələ onu deyək ki, E. Muşəğin əlyazmasında Dirili Qurbaninin adı çəkilmir. Lakin burada onun bir neçə şeri, eləcə də məşhur "Yara yüz" adlı təcnişi Yetim Aydınə aid edilmişdir.

Yetim Aydının şəxsiyyəti, kimliyi - yaradıcılığı barədəki axtarış və cəhdlərimiz bizi respublikamızın qərb zonasına gətirib çıxartdı. Burada bu sənətkarın "Dünya" və "Endi" adlı iki gəraylısını əldə edə bildik.

Aydının bir şeri də 1938-ci ildə Süleyman Rüstəm və Məmməd Rahimin tərtib etdikləri "Qoşmalar" kitabında çap olunmuşdur. Onun "Hayıf" adlı üçbəndlik qoşmasını isə bu sətirlərin müəllifi 1966-cı ildə Aşiq Nabatdan yazıya almışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Quba-Dərbənd, eləcə də Şirvan-Muğan aşıqlarının söhbətlərindən Yetim Aydın ədəbi irsinin çox zəngin olması qənaəti yaranırdı. Nəhayət, 1975-ci ildə Yetim Aydının sorağı bizi Dağıstan MSSR Tabasaran rayonunun Rukal kəndinə gətirib çıxardı. Burada aşiq Aslan Qaflan oğlunun dilindən "Yetim Aydın" adlı qısa süjetli bir dastanı yazıya aldım. Dastanda Aydın "Tapmacə deyən" kasıb bir qarının oğludur. Təsədüfən bir gecə onların evində iki aşiq qonaq qalır. Onların saz çalmaları, məlahətli oxumaları Aydını valeh edir. Aydın onlarla birlikdə getmək istədiyini bildirir. Lakin aşıqlar Aydını keçəl olduğu üçün özləri ilə aparmaq istəmirlər. Aydının göz yaşlarından, yalvar-yaxarından keçə bilməyən bu aşıqlar - Urşan və Qurşan ələcsiz qalıb keçəli özlərilə aparırlar. Yolda yolçulara bərk susuzluq üz verir. Hər yanı axtarırlarsa da, bir içim su tapa bilmirlər. Urşanla Qurşan Aydını uca bir dağa qar gətirməyə göndərirlər. Yayın qızmar istisindən əldən düşən Aydın dağa çatınca əl-üzünü və başını qarla yuyur. Az sonra burada onu yuxu tutur. Yuxuda Xızr İlyas Aydınə aşıqlıq badəsi verir. Aydın oyananda görür ki, başına tük gəlib. Yənə də boz atlı Xızr

İlyas onu Urşanla Qurşana çatdırır. Əlində də bir yaylıq qar.

Urşanla Qurşan Aydını belə sifətdə görcək heyrətə gəlirlər. Axı, onlar Aydını keçəl bir oğlan kimi görmüşdülər. Bəs, bu hikmətdir ki, keçəl, çirkin olan Aydın indi belə gözəl-göyçək, şəvə kimi qara telli bir oğlan olmuşdur?

Dastandakı hadisələrin sonrakı inkişafından bəlli olur ki, Aydın Urşan və Qurşanla birlikdə gəlib Dərbəndə çıxırlar. Burada Urşanla Qurşan ozan Dədə Gügü ilə qarşılaşıb məğlub olurlar. Bu vaxt Aydın ortaya çıxır. O, saz-söz meydanında üç qardaş ozana - Dədə Gügü, Dədə Qürbət, Dədə Heykəlliyyə qalib gəlir, Urşanla Qurşanın sazlarını geri qaytardır.

Əlbəttə, belə geniş təfəsilatda məqsədimiz "Yetim Aydın" dastanının məzmununu danışmaq deyildir. Burada maraq doğuran cəhət odur ki, dastandakı şerlərin əksəriyyəti məşhur Dirili Qurbaninin məlum qoşma və gəraylılarıdır. Doğrudur, dastanda əlavə qıfılbənd deyişmələr, qoşmalar, gəraylılar da vardır. Amma məsələ belədir ki, bunların özləri də ruh etibarilə Qurbani şerlərinə çox yaxındır.

Bütün bu deyilənlər bizdə Aydın və Qurbaninin eyni şəxsiyyət olması ehtimalını yaradır. Əgər doğrudan da, Aydın və Qurbani başqa-başqa şəxsiyyətlərdirlərsə, bəs nə üçün onların təcnis, qoşma və gəraylıları bu qədər yaxındır və eyniyyət təşkil edir? Bu şerlər həqiqətən kimə məxsusdur? Oxşatma, nəzirə deyil, deyəsən ki, kimsə kimdənsə təsirlənib. Bəlli olduğu kimi yazılı və şifahi ədəbiyyatdan məlumdur ki, eyni sənətkarın başqa adla əsərləri ola bilər. Misal üçün, "Yetim Hüseyin" dastanı Tufarqanlı Abbasın şerləri əsasında qurulmuşdur. Bəs, burada yaradıcı kimdir? Yetim Hüseyin, yoxsa Tufarqanlı Abbas? Axı, "Yetim

Hüseyn" dastanının nəzm hissəsini Tüfarqanlının şeirləri təşkil edir.

Məsələyə bu mövqedən yanaşma bizi dönə-dönə Qurbani şeirinə müraciət etməyə vadar etdi. Bu müraciətdə əsas məqsədimiz Qurbaninin özünü "Yetim" adlandırır-badlandırmamasını öyrənmək idi.

Bu şeirlərin içərisində möhürbəndi "Yetim Qurbani" olan bir nümunəyə rast gəldik.

Yetim Qurbaninin fikri, xəyalı,
Hələ deyə bilməz Pərim, handadı.

Qurbaninin topladığımız şeirlərindəki misra və beytlər "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı söylərlə də yaxından səsleşir. Bir nümunəyə müraciət edək. "Kitabi-Dədə Qorqud"da:

Ağac-ağac dersəm sənə ərlənmə ağac.
Musayi-gəlimin əsası ağac!
Böyük-böyük suların körpüsü ağac.
Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac.
Zülfüqarın qınının qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə, Hüseynin beşiyi ağac!

Qurbanidə:

Sazım, gəl, mənimlə danış,
Sənin əslin ağacdandır.
Ağac dedim, bikiyə oldun,
Xurma da ki ağacdandı.

Çağırın gəlsin aşiqi,
Aləmə salsın işığı,
Həsən- Hüseynin beşiyi,

O da ki var ağacdandır.

Ey Qurbani, batma yasa,
Uzun sözün,eylə qısa,
Musanın əlində əsa,
O da ki var ağacdandır.

"Sazım gəl, mənimlə danış" misrası ilə başlanan şer müasir Şirvan-Muğan aşığılarının yaradıcılığında yaşamaqdadır. Doğrudur, burada şerin şəkilmə pozulduğu açıq-aydın görünür. Amma bizi maraqlandıran əsas məqsəd bu şerin "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı söylərlə necə də yaxın, eyni ruhda olmasını yada salmaqdır.

Burada bir həqiqəti də qeyd etmək lazımdır ki, Qurbani adına oxunan bu gəraylı Şirvanda, Muğanda yayılmış "Təhmiraz"ın dastanında bir az fərqli şəkildə Qaracaoğlan adına da deyilir. Dastan yaradıcılığında belə hallar çox olur.

Ümumiyyətlə, xalq romanı olan dastanlar özlərinin təkamül və inkişaf dövrlərində yeni şer, macərə, süjet və hadisələrlə qovuşur, birləşir, bu hesaba bir zənginləşmə prosesi keçirir və nəticədə daha bitkin və əhatəli epik-lirik janr nümunəsinə çevrilir. Məsələn, Tufarqanlı Abbasın "Gözlər" rədifli şeri ayrı-ayrı dastanlarla qovuşaraq, "ikinci həyat" qazanmışdır. Bu şer aşiq-şairin öz adı ilə bağlı "Abbas və Gülgöz" dastanından başqa, türkmən xalq dastanı "Sayat və Həmra"da Həmranın (bax: "Türkmən söyqi dəssanları", Moskva, 1971, səh. 193-194) və "Aşiq Qərib"in Borçalı variantında Qəribin adına oxunur. Fikrimizi təsdiq və müqayisə üçün Tufarqanlı Abbasa məxsus şerin və həmin dastanlardakı şerlərin möhür bəndlərinə diqqət yetirək:

Abbasda:

Bu gün bizim dağlar qara geyibdir,
Bayqunun məskəni qara geyibdir,
Dedim: Pərim, zülfün qara geyibdir,
Dedi: sən Abbasın yasını gözlər.

Həmrada:

Bağlar nəçün bu gün qara geyibdir?
Yusif Züleyxası qara geyibdir,
Sərvim, nəçün zülfün qara geyibdir,
Məgər Həmra candır, yar səni gözlər.

Qəribdə:

Bizim dağlar bu gün qara geyibdir,
Bayqunun məskəni qara geyibdir,
Sənəm, sən zülfün qara geyibdir,
Biçarə Qəribin yasını gözlər.

Şerin bəzi bəndləri qoşma şəkildə, bəzi misra, beyt və bəndlər isə təniz şəkildə qalmışdır. Bəlkə də şerin ilkin forması təniz olmuş, dastan yaradıcılığı mərhələsində bəzi misra, beyt və bəndlər xeyli keçəndən sonra unudulmuş, lakin yaddaşların köməyi ilə uyğunlaşdırılaraq, indiki vəziyyətə salınmışdır.

Bununla belə, aşıqlar və baxşılar həmin şeri "Abbas və Gülgəz", "Sayat və Həmra", "Aşıq Qərib" dastanlarında ehtiva etməklə, üç dastanın üçündə də doğma səslənir, dastanların süjet xəttinə, məzmununa, ruhuna tam uyğun gəlir. Bax, ehtiva bu təbiətinə görə aşıq şeri, musiqisi, dastanı, bütövlükdə aşıq yaradıcılığı zaman-zaman dəyişən, yeniləşən, zənginləşən, bir qayda olaraq, təkamüldə və inkişafda olan canlı folklor nümunəsi sayılır.

Lakin burada bir məsələyə toxunmağı və xatırlatmağı daha vacib hesab edirik. İndiyə qədər biz, aşığı yaradıcılığı nümunələrini toplamaq üçün, adətən, daha çox yurdumuzun qərbi rayonlarına - Tovuz, Qazax, Şamaxor, eləcə də Göyçə və Borçalıya üz tutmuşuq. Amma, buradakı ötəri qeydlərimiz sübut edir ki, Şirvanda, Muğanda, Quba-Dərbənd zonalarında da ən qədim dastanlar, qoşmalar, gəraylılar, daha nadir şer nümunələri yaşamaqdadır. Bunları toplayıb çap və tədqiq etmək olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Belə olduqda, Qurbanı kimi ustad sənətkarların ədəbi irsi də toplanar və neçə-neçə naməlum sənətkarın şəxsiyyəti də müəyyənləşər.

*"Kommunist əməyi" qəzeti,
21 avqust, 1984-cü il.*

Aşığı Bəsti

Bəsti, saz-söz ustası aşığı Ələsgərlə, el şairi Ağdabanlı Qurbanla bir dövrdə yaşamışdır. O, həmyerlisi aşığı Qurbanla daha çox yoldaşlıq etmiş, bir yerdə çalıb oxumuş, məclislər yola salmışdır.

Bəsti hazır cavablılığı və məlahətli səsi ilə məclislərdə üstünlük qazanar, həmişə hüznü, kədərli oxuyarmış. El arasında belə bir misal da var: "Bəsti oxuyanda daşdan da göz yaşı çıxardı". Talesizlikdən şikayət, qəmginlik, küskün əhval-ruhiyyə onun qoşmalarının əsas motividir.

Bəstinin həyatı çox faciəlidir. O, bir çoban oğlanı sevir. “Xan Çoban” adlandırdığı bu oğlanın eşqi ilə qoşmalar qoşur. Lakin onun arzuları puça çıxır. Çoban kənd bəyi tərəfindən öldürülür. Elə o gündən Bəsti saz götürüb kənd-kənd, oba-oba gəzir, öz dərđini “dərđli ellərə” söyləyir. Ağlamaqdan, sızlamaqdan gözlərinə tor gəlir. Bu səbəbdən də el arasında o, “Kor Bəsti” adı ilə də məşhurdur.

Bəsti Kəlbəcər rayonunun Lev kəndindəndir. Gənlik illərini burada keçirmiş, “Xan Çobanın” ölümündən sonra indiki Daşkəsən rayonunun Qabaqtəpə kəndinə köçmüşdür. Yüz ildən artıq ömür sürmüş Bəsti yenidən Levə köçmüş və orada da vəfat etmişdir. Bəstinin qəbri Levdədir, sazı isə Kəlbəcər rayonunun Yanşaq kəndində saxlanılır.

Bəsti öz yaradıcılığında şerin yalnız qoşma və gərayılı formalarından istifadə etmişdir. Bəsti sevgi mövzusu ilə bərabər dövrün eybəcərlikləri ilə mübarizə ruhunda qoşmalar da yaratmışdır. Onun “Tapılmaz”, “A bəy”, “Zədə dəyməmiş” qoşmaları bu qəbildəndir.

Bəstinin yaşadığı dövrdə azərbaycanlı qadın üçün oba-oba gəzmək, saz tutub söz demək asan deyildi. Yerli bəylərin təzyiqindən başqa, hələ avam adamların istehzası, tənəsi, gülüşü... Bəsti özü haqqında deyilənləri “Tapılmaz” adlı qoşmasında çox gözəl ifadə etmişdir:

Üzülübdür canım el tənəsindən,
Hamı deyər, Bəsti evdə tapılmaz.
Bir sazıdı, bir sözüdü, bir özü,
Bir beləsi daha Levdə tapılmaz.

Bu qınağa vallah mənəm dözürəm,
Usanmışam, ölməyə də hazırım.
Dərdimi deməyə divan gəzirəm,

Yerdə axtarıram, göydə tapılmaz...

Bəsti dərđini deməyə divan gəzir. Yerdə tapmadığı üçün, göydə də ədalətin olmadığı qənaətinə gəlir və bununla da Allaha şübhə edir. Onun ürəkdən qopan lirik qoşmalarında dövrün zülm və quruluşundan şikayət motivi əsas yer tutur. Bəsti “A bəy” satirik qoşmasında bəylərin sitəmkarlığını, hallı-havalı gəzmələrini göstər-məklə yanaşı, onların bürcü barılarının dağılmasını, atəşə düşmələrini arzu edir. Bir sözlə, Bəstinin bəylərə qarşı nifrəti tükənməzdir.

A bəy, nə gəzirsən hallı-havalı,
Süleyman mülkünün yiyəsi kimi.
Nədəndir yaxşının başın kəsməyə
Hazırsan xəncərin tiyəsi kimi.

Güvənməynən dövlətinə, malına,
Lənət olsun qeyrətinə, arına.
Haqdan zəfər dəysin bürcü barına,
Lüt qalginən palaz iynəsi kimi.

Ağladım doyunca, gülmədim haşa,
Bir ah çəksəm, dağlar gələr baş-başa,
Bəsti deyər: səni də düş ataşa,
Yan novruz şamının piltəsi kimi.

Onun şerlərində elat həyatından alınmış, eldən gələn ifadələr daha mühüm yer tutur. Bənzətmələri, təşbeh və istiarələri kəndlə, kənd təbiəti ilə bağlıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, Bəsti bütün ömrünü kənddə, təbiət qoynunda keçirmişdir.

Ömrünü sona yetirməkdə olan Bəsti Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən ruhlanır, qız-gəlinləri

çadranı atmağa çağırır. “Ayrımın gözəlləri” adlı gəraylı Bəsti yaradıcılığında öz nikbinliyi ilə müstəsnaıq təşkil edir. Bu, onun yaradıcılığında ələmdən nəşəyə, bədbinlikdən nikbinliyə doğru inkişaf kimi qiymətlən-dirilməlidir. O, üzünü Ayrımın gözəllərinə tutub deyir:

Yaylaq yolları yoxuşlu,
Əlləri dərmə naxışlı,
Hamısı maral baxışlı,
Bu Ayrımın gözəlləri...

Bəsti deyər, alma yaşmaq,
Eyibdir kişidən qaçmaq,
Lazımdır çarşovu açmaq,
Ay, Ayrımın gözəlləri.

Aşıq Bəstinin saat haqqında qıfılbəndi, ərlə-arvadın deyişməsi, “Bəzənir”, “Dünyada” və başqa gəraylıları, ağızdan-ağıza gəzən qoşmaları çoxdur. Bu söz incilərini toplamaq və yaşatmaq lazımdır.

*«Elm və həyat» jurnalı,
№1, 1966-ci il.*

Aşiq Həmayıl

Sözü-söhbəti dillər əzbəri olan qadın aşıqlarımızdan biri də aşiq Həmayıldır.

Aşiq Həmayılın elə bir zəngin ədəbi irsi qalmamışdır. Onu bir el sənətkarı kimi yaşadan «El havası» - «Qaraçı» saz havası üstündə oxunan beş bəndlik «Ağbulağa gəlmədin» adlı qoşmasıdır. Aşıqlar bu qoşma ilə əlaqədar bir hekayət də danışirlər.

Ustad aşıqların deməsinə görə, Şəmkir mahalının Dəllər-Cırdaxan kəndində iki qardaş yaşayırmış. Bunlardan biri varlı, o biri isə kasıb olur. Varlının Hidayət adlı ağılsız, fərsiz bir oğlu, kasıb qardaşın isə gözəl qoşmalar düzüb qoşan ağıllı bir qızı varmış. Sənəsi «həm ulduza, həm aya» bənzəyən Həmayılı eşqin, məhəbbətin nə olduğunu bilməyən Hidayətə ərə verirlər.

Uzaq keçmişlərdə Şəmkir elləri yaylağa – Maymaq dağına, Sevan gölü yaxınlığındakı Çənbərə, Ağbulaq və başqa yaylaqlara köçürmüşlər. Toydan bir neçə gün sonra Hidayət də Çənbərə yaylağına köçür, alaçıq qurur, bir neçə gün Həmayılla bir yerdə qalandan sonra arana qayıdır.

Həmayıla «bir aya vədə» verən Hidayət onu tamamilə unudur. Üç ay «həsrətini çəkdiyi» ərinin yolunu gözləyən Həmayıl «yüz min cəfa» ilə Ağbulağa köçür. Bütün el-oba dağdan arana enir, Həmayılın gözü yollarda qalır. Lakin qadına «bir kəviz» nəzəri ilə baxan Hidayət gəlmir ki, gəlmir. Qəlbi vüsəl həsrəti ilə çırpınan Həmayıl əmisi oğluna aşağıdakı məzmununda mənzum bir məktub yazır:

Əmim oğlu, məndən heç utanmadın?
Üç ay keçdi, bir yaylağa gəlmədin.
Yüz min cəfa ilə köç eylədim mən,
Ordan endim Ağbulağa, gəlmədin.

Demədin: dağdadır bir sərvinazım,
Bir bəyaz sinəlim, bir ağ boğazım.
Ay qara tərənəm, mənəm şahbazım,
Şikar üçün sən ovlağa gəlmədin.

Mən səni istərdim hamıdan əziz,
Mən sənin yanında oldum bir kəniz.
Ətri-can bəslədim güllərdən təmiz,
Bülbül olub qoxlamağa gəlmədin.

Varlılar yarıyla çəkdiilər ləzzət,
Sən yada düşdükcə mən çəkdim həsrət.
Niyə belə etdin, ay gədə xilqət?
Şamama dərməyə tağa gəlmədin.

Mənəm adım Həmayıldır, həmaya,
Sinəm bənzər həm ulduza, həm aya.
Mənə vədə verdin gəlləm bir aya,
Bağlandın arana, dağa gəlmədin.

Həmayıl öz əmioğlusunu «tərlana», «şahbaza» bənzətsə də, onun gədəliyinə işarə etməyi də unutmur. «Niyə belə etdin, ay gədə xilqət?» – deyər, öz etirazını bildirir. Bu şer bir deyil, beş deyil, yüzlərlə Həmayılın uğursuz məhəbbətinin bədii ifadəsi kimi səslənir. Qoşmanı musiqi ilə bir yerdə dinləyəndə daha təsirli olur.

Bu beş bəndlik qoşma öz bədii dəyərinə görə qiymətli bir sənət incisidir. Sözsüz ki, həmin qoşma Həmayılın ilk şeri deyildir. Açıq-aydın görünür ki, o, saysız-hesabsız qoşmalar düzüb qoşmuş təcrübəli, bəlkə də ustad bir sənətkarın yaradıcılıq məhsuludur.

Ustad aşıqlar arasında «Göndər» rədifli qoşmanın da ərinin dili ilə Həmayıl tərəfindən yazıldığını söyləyənlər vardır:

Başına döndüyüm sərvə-salatın,
Yetkin yemiş, şirin bar bizə göndər.
O gözəl bağçada heyvadan, nardan,
Gilas tez yetişir, nar bizə göndər.

Seyrana çıxanda gözüm qamaşır,
Zülfün kəməndinə qəddim dolaşır.
Güldən, reyhandan bir dəstə döşür,
Zülfün arasında yar bizə göndər.

Başına döndüyüm, ay nazlı xumar,
Yaşılbaş ördəklər göllərə cumar.
Səfalı yaylaqdan bu könlüm umar,
Yaylıq arasında qar bizə göndər.

Hər iki qoşmanı yanaşı qoyduqda da aşkar görünür ki, onlar eyni ləfzlə, bir sənətkar tərəfindən yazılıb yaradılmışdır.

Aşiq Həmayılın şerlərində M.P.Vaqif və Yəhyabəy Dilqəm yaradıcılığının təsiri açıq-aydın duyulmaqdadır. Aşiq Həmayıl ya şair Dilqəmlə eyni dövrdə (XIX əsrin birinci yarısında) və yaxud da ondan sonrakı illərdə yaşamışdır. Dilqəm şerləri ilə Həmayılın qoşmaları arasında dil, ifadə yaxınlığı bu qənaətə gəlməyə haqq verir.

Yuxarıda adları çəkilən iki qoşma göstərir ki, aşiq Həmayılın yaradıcılığı bununla bitmir. Ancaq çox təəssüf ki, hələlik əldə başqa məlumat yoxdur. Gələcək tədqiqatlar yəqin ki, bu işi davam etdirəcək və ustad aşıqın bir çox şer incilərini meydana çıxaracaqdır.

*«Azərbaycan qadını» jurnalı,
1970, № 7.*

Yenə Aşıq Həmayıl haqqında

«Azərbaycan qadını» jurnalında (1970, №7) «Aşıq Həmayıl» adlı məqalə çıxandan sonra ustad aşıqların faydalı mübahisələrinin şahidi olduq. Aşıq Şəmşirə görə Aşıq Həmayıl Qarabağdandır və öz qoşmasını Kəlbəcərin Ağbulağında deyib. Ağbulaqlı Aşıq Məhərrəmə görə Aşıq Həmayıl Tovuzdandır və şerini Sevan gölü yaxınlığındakı Ağbulağın başında düzüb-qoşub. Morullu Aşıq Teymura görə isə Aşıq Həmayıl Şamxor rayonunun Dəllər-Cırdaxan kəndindədir və öz qoşmasını da Gədəbəydəki Qocadağın ətəyindəki Ağbulaqda yaradıb.

Məlumdur ki, Azərbaycanın müxtəlif guşələrində suyu «süd kimi ağ» olan ağbulaqlar çoxdur. Bizim tanıdığımız belə ağbulaqlardan biri Goranboy rayonunda, biri də Daşkəsən rayonundakı Pirsultan dağının ayağındadır.

Mübahisə onun üstündədir ki, Aşıq Həmayıl haralıdır və öz məşhur qoşmasını hansı ağbulaqda yazıb? Hələlik ustad aşıqların əksəriyyəti Aşıq Teymurun fikri ilə razılaşırlar ki, Aşıq Həmayıl Dəllər-Cırdaxandandır və öz şerini də Gədəbəyin Ağbulağında deyib. Aşıq Həmayılın şerlərinin və onun hekayətinin bu yerlərdə geniş yayılması da Aşıq Teymurun haqlı olduğunu təsdiq edir.

Aşıq Həmayıl haqqında yaranmış hekayətin ayrı-ayrı variantlarında cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, bir-birindən seçilmir, əsasən süjet birdir. Variantların birində oğlanın adı Hidayətdir, başqa birində isə Teymurdur.

Morullu Aşıq Teymura görə oğlanın adı Teymurdur. «Göndər» rədifli qoşmada oğlan xəstə olduğu üçün Həmayıldan « bir yaylıq arası qar» istəyirsə, Aşıq Xanbuta Yusifovun bizə təqdim etdiyi təcnisdə Həmayıla yalvarır,

«qarşısına bədnəzər» çıxdığını bildirir, arada xoş ünsiyyət yaratmaq üçün onu tərifləyir:

Gəlirdim qarşıma çıxdı bədnəzər,
Bir mən əlim, bir laçına bürüncə.
Gecə-gündüz həsrətini çəkməkdən,
Dərdim olub o dağların birincə.

Gözlərin süzülür Həmayıl təkin,
Qolların boynuma Həmayıl təkin.
Üç dərdin sinəmdə Həmayıl təkin,
Bir məmən, bir sinən, bir də görüncə.

Ağ buxağın ətir verir süzanə,
Şəkər ləbin qulluq eylər süzanə.
Həsrətindən saflanmışam süzanə,
İncəlmişəm dost zülfünün birincə.

Teymur deyər: xoş gəlibsən damağa,
Dəm yaşıl gey, dəm qırmızı, dəm ağa.
Şəkər ləbin ləzzət verir damağa,
Əbrülərin sanı bənzər pürüncə.

Bu tənisi Aşıq Həmayılın sənətkarlıqla yaratdığı hekayətin zehinlərdə qalmış bir incisidir.

Azərbaycan aşıq poeziyasının Nizamisi sayılan Aşıq Ələsgər özündən əvvəl və öz dövründə yaranmış sənət incilərinə dərinlən bələd olmuşdur. Şerlərindən belə anlaşılır ki, istedadlı sənətkar Aşıq Həmayılın hekayətini də gözəl bilirmiş. Aşıq Ələsgər «Dağıdan məni» adlı tənisiində deyir:

Şux gözəldə bir sinə var, bir incə,

Gördüm, dərdim oldu dağlar birincə.

Aşıq Həmayılın yaratdığı təcnisdə «Dərdim olub o dağların birincə» deyilirsə, Aşıq Ələsgərdə ona oxşar misra «Gördüm, dərdim oldu dağlar birincə» şəklində işlədilir.

Və yaxud: Aşıq Ələsgərin başqa bir təcnisində oxuyuruq:

Şahmar zülfün bədnəzərdən daldala,
Çinlə gərdənində, Həmayıl eylə!
Aç niqab altından məh camalını,
Aləmi hüsnünə həmayıl eylə!

Aşıq Ələsgər Həmayılın taleyinə acıyaraq, sevgi hüquqsuzluğuna öz etirazını bildirir:

Yaxşı yara qismət olmur yaxşı yar,
Həm sözdən mətləb qan, həm ayıl eylə!

İlk tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən şəer inciləri Aşıq Həmayılın ustad sənətkar olduğunu sübut etməkdədir. Hələ işin başlanğıcıdır. Axtarış isə davam edir.

*«Azərbaycan qadını» jurnalı, № 8, 1971-ci
«Ulduz» qəzeti, 6 fevral, 1971-ci il.*

Aşiq Pəri

Azərbaycan qadın aşıqlarından ən məşhuru maralyanlı Aşiq Pəridir. Onun həyatı, yaradıcılığı barədə müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif fikirlər deyilmişdir. Bunları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Aşiq Pəri yaradıcılığı hələ də dəqiq öyrənilməmişdir.

Aşiq Pərinin həyat və yaradıcılığı haqqında daha dürüst məlumat əldə etmək məqsədilə keçən ilin may ayında Cəbrayıl rayonundakı Maralyan kəndinə getmişdim. Kəndin qocaları ilə, Aşiq Pərinin oğul nəticəsi Nuşirəvanla görüşüb söhbət etdim.

Nuşirəvanın dediyinə görə Pəri 15-16 yaşlarından şer yazmağa başlamışdır. Onun bədahətən söylədiyi şerlər ağızdan-ağıza keçmiş, el arasında geniş yayılmışdır.

Mən aşiq, maral yana,
Telin dara, sal yana.
Necəsən bir ah çəkəm,
Dağlarda maral yana.

Yox, aşiq, dağda yanar,
Dağa arxa, dağ dayanar,
Pəriyəm mənim ahımdan,
Maral nədi, dağ da yanar.

Qocalar belə rəvayət edirlər ki, keçmişdə bu yerlər meşəlik, cəngəllik olub. Camaat burada kənd salarkən meşənin bir hissəsini yandırır. Meşədə çoxlu vəhşi heyvan məhv olub. Bu zaman orada bir maral da yanıb. Meşəyə od vuran qoca çox məyus olub, marala heyfi gələrək deyib: «Bilmədim maral yana». Kəndin adı da o qocanın sözündən götürülüb: Maralyan!

Pəri də öz bayatısında həmin hadisəni yada salır.

Kəndin yaşlı adamları danışirlar ki, biz ata-babadan Pərinin cavanlıqda kənddən çıxıb, bir də qırx yaşında, kamil bir aşiq kimi ora qayıtdığını eşitmişik. Pəri deyilənlərə görə o vaxtlar Dərbənddə, Şuşada və Tiflisdə olmuşdur.

Pəri qırx yaşında kəndə qayıtdıqdan sonra öz əmisi oğlu Məmmədlə ailə qurur. Bir oğlu, bir qızı olur. İndi kənddə bir nəsil onun oğlu Sadatqulunun adını daşıyır.

90 yaşlı Cəfərqulu Rəhim oğlu Quliyev aşiq-şairin Dərbəndə gedərkən dediyi bir qoşmanın son üç misrasını və bir bayatısını yaddaşında saxlamışdır.

Mən Pəriyəm, Maralyandı elimiz,
Uçdu qazı, viran qaldı gölümüz.
Yenə Dağıstana düşüb yolumuz.

Yox, aşiq, Dağıstana,
Pəri gedir Dağıstana.
Qoxuram göz yaşımndan,
Gül sola, dağ istana.

Maralyandan qayıtdıqdan sonra Aşiq Pərinin həmyerlisi, H.Zərdabi adına Kirovabad Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dosenti, pedaqoji elmlər namizədi Cəbrayıl Xələfovla görüşüb Aşiq Pəri haqqında ondan dəyərli məlumatlar və şerlər aldım. O,dedi:

- Atam Firidun 75 yaşında 1946-cı ildə vəfat etdi. Onun Aşiq Pərinin yaradıcılığına xüsusi məhəbbəti var idi. O, Pəridən heç yerdə çap olunmamış bir dəftər şer toplamışdı. Atam deyirdi ki, Pəri 17-18 yaşlarında Şuşaya oxumağa gedib. Pəri ilk zamanlar ancaq bədahətən bayatılar düzüb qoşarmış, Şuşada olanda fars sözləri ilə dolu qoşma yazarmış. Şuşadan Maralyana gələndən sonra isə təmiz ana dilində bayatı və qoşmalar söyləmiş. Bu vaxt o, saz da çala bilirmiş.

Pəri Mirzəcanla və başqa bir çox Qarabağ şairləri ilə şerləşirmiş.

Cəfərqulu xan Nəva və Qasım bəy Zakir müstəsna olmaqla, bütün müasirləri Aşıq Pərini səmimi və ehtiramla qarşılamışlar.

Mirzəcan Mədədov, Əsəd bəy, Mirzə Həsən və başqa Qarabağ şairləri məhəbbət dolu, ən ehtirashlı şerlərini Aşıq Pəriyə həsr etmiş və onunla yazışmışlar. İndi də el arasında bir məsəl yaşamaqdadır: «Aşıq Pəri kimi mənə qabaq-qabağa durub söz deyişdirmə».

XVIII əsrin ikinci yarısında Molla Pənah Vaqif Qarabağda yaşadığı dövrdə Molla Vəli Vidadi, Ağqızıoğlu Piri və başqaları ilə müntəzəm olaraq şerləşdiyi kimi, XIX əsrin birinci yarısında da Aşıq Pəri bu tarixi vəzifəni yerinə yetirərək, öz müasirləri ilə şerləşmiş, deyişmiş və öz ədəbi əlaqəsini kəsməmişdir. Bu isə yeni-yeni əsərlərin meydana gəlməsinə kömək etmişdir.

Aşıq Pərinin bu tarixi xidmətini hələ 1903-cü ildə Firidun bəy Köçərli yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

«... Aşıq Pəri o zamankı savadlı və təhsil görmüş ədəbi simaların diqqət mərkəzində dayanırdı. Onun üstünə hər tərəfdən mənzum və mənşur məktublar axışb gəlirdi. Şairə də öz növbəsində ona hörmət göstərənləri özünün doğruluq, ədalət, insana hörmət, təmiz məhəbbət və səmimi dostluq hisslərini dərinləndən ifadə edən ahəngdar şerlərilə ruhlandırır».

Mirzəcan Mədədova sonsuz məhəbbət bəsləməsinin səbəbini də, bircə, Aşıq Pəri özü onun ölümü münasibətilə yazdığı «Neylədin» rədifli qoşmasında aydın bildirir:

Sinəsindən şer, kitab bağlayan,
Sahibi-huş, gövhərganı neylədin?

Deməli, Aşıq Pərinin Mirzəcanla olan məhəbbəti şəxsi hissdən çox, ictimai məna daşıyır, bu məhəbbət bir şer-sənət fədaisinə, daha doğrusu, «sinəsindən şer, kitab bağlayan», «sahibi-huş» Mirzəcana olan məhəbbətdir.

Aşıq Pərinin tərcümeyi-halını və yaradıcılığını dərindən öyrənmək üçün onun doğulduğu Maralyan kəndinə, yaşadığı və yazıb yaratdığı Şuşaya, Qarabağın sazlı-sözlü, toylu-mağarlı kəndlərinə dönə-dönə səfərlər etməli və axtarışlar aparmalıyıq. Birinci növbədə onun itib batmaqda olan ədəbi irsini toplamaq lazımdır.

*«Elm və həyat» jurnalı,
11 noyabr 1974-cü il.*

Ustadlar ustadı

Aşıq sənətinin səyyarlığı XIX əsrdə Aşıq Ələsgərin timsalında ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Qafqaz elini qarış-qarış gəzmək, onun dilbər guşələrini görmək Aşıq Ələsgərin dünyagörüşünü zənginləşdirməklə yanaşı, ona saysız-hesabsız mövzular vermişdir. Bu yol ilə gedən Aşıq Ələsgər eyni zamanda öz yaradıcılığının ən qızqın təbliğatçısı olmuşdur. Aşıq Ələsgərin bu qədər məşhurlaşmasının və şerlərinin geniş yayılmasının bir sirri məhz budur.

Ustad-şagird ənənəsi də o dövrdə çox faydalı olmuşdur. Hansı yaradıcı el sənətkarı şagird saxlamışsa, onun irsi geniş yayılmış, mahal-mahal gəzmiş, sözləri ağızlara, dillərə düşmüş, ürəklərə, zehinlərə həkk olunmuş, nəsildən-nəslə keçib yaşamışdır.

Ustad-şagird ənənəsinin ilk izlərinə hələ "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlirik. "Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı, söy söylədi... Məndən sonra alp ozanlar söyləsin..."

"Oğuzun tamam bilicisi" olan Dədə Qorqud da vaxtı ilə düzüb qoşduğu oğuznamənin gələcək nəsillərə alp ozanlar tərəfindən çatdırılacağına böyük ümid bəsləmişdir.

XIX əsrdə Şəmkir və Göyçə aşıqları ustad-şagird ənənəsinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Göyçədə ilk ustad-sənətkar Ağ Aşıq (Allahverdi), Şəmkində isə Məcnun təxəllüsü ilə şerlər yazan Kəblə Bağır olmuşdur.

Göyçədə Ağ Aşıq Aşiq Alının, Alı isə Aşiq Ələsgərin ustadı olmuşdur. Şəmkirli Aşiq Hüseyn isə aşıqlığı şair Kəblə Bağırdan öyrənmişdir.

Göyçədə aşıq sənəti Aşiq Ələsgərin, Şəmkində isə Aşiq Hüseynin adı ilə daha böyük şöhrət qazanmışdır. Aşiq Hüseynlə Aşiq Ələsgər bir-birilə öz dövründə əlaqə

saxlayır, bir-birinə qonaq gedir, bir yerdə qoşmalar qoşurdular.

XIX əsrin sonuna yaxın Göycədə və Şəmkirdə ustad-şagird ənənəsi ilə yanaşı, ata-oğul ənənəsi də meydana çıxır. Şəmkirli Aşıq Hüseyn aşıqlıq peşəsini oğlu Çobana, Aşıq Ələsgər oğlu Talıba, Aşıq Ələsgərin davamçısı Ağdabanlı Qurban isə oğlu Şəmşirə öyrədirlər.

Ustad-şagird ənənəsi yaradıcı aşıqların şerlərinin yayılmasına kömək etdiyi kimi, ata-oğul ənənəsi də onların ədəbi irsini itib-batmağa qoymamış, mühafizə olunub bütöv şəkildə saxlanılmasına şərait yaratmışdır.

Sələflərindən və müasirlərindən fərqli olaraq Aşıq Ələsgər aşıq sənətini yaşadan ənənələri daha da zənginləşdirmişdir. Xüsusilə Aşıq Ələsgər ustad-şagird ənənəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. O, öz şagirdləri ilə açıq-aşkar öyünmüşdür. O, dönə-dönə həcvləşdiyi şair Nağıya yazdığı bir şerində deyir:

Adım Ələsgərdi, mərdi-mərdanə,
On iki şeyirdim işlər hər yana.

Aşıq Ələsgərin şagirdlərindən Göycədə – Daşkənddən Aşıq Nəcəf, Qızılvəngdən Aşıq Mustafa və Aşıq Yusif, Nərimanlıdan Aşıq Mikayıl, Aşıq İsa, Zoddan Aşıq Qasım və Aşıq Ağayar, Böyük Qaraqoyunludan Aşıq Əsəd, Böyük Məzrədən Aşıq Qiyas, Zərzibildən Aşıq Nağı və Aşıq Sayad, Ağkilsədən Aşıq Qurban və başqalarının adları qeydə alınmışdır. Əsl mənada qardaş oğlanlarından Növrəs İman və Aşıq Musa da onun istedadlı şagirdlərindən idilər.

Aşıq Ələsgər şagirdlərini təkcə səsinə və saz çalmaq qabiliyyətinə görə deyil, həm də öz əqidəsinə uyğun olaraq əxlaqi keyfiyyətlərinə görə qəbul edərmiş. Bunu sübut edən faktlar çoxdur.

Bir gün Aşıq Ələsgər yeni şagirdi ilə səfərə çıxır. Onlar Kəlbəcərin Söyüdlü yaylağına çatanda acırlar. Bir alaçığa gönlürlər. Bir gəlin qabağa çıxır və deyir:

-Xoş gəlmisən, ay Ələsgər əmi!

Gəlin yemək hazırlayır.

Sonra qabda su gətirir ki, qonaqlar əllərini yusunlar. Əvvəl Aşıq Ələsgər əlini yuyur, sonra növbə şagirdə çatır. Şagird saymazıyana gəlinin ağ biləyindən tutur. Gəlin üstünü vurmur. Qonaqlar çörək yeyib dururlar. Onlar çıxıb getmək istəyərkən gəlin deyir:

-Ələsgər əmi, bu mahalla bir adın var, el-obaya çıxanda elə adamlarla çıx ki, sənin adını batırmasın.

Arif Ələsgər hər şeyi başa düşür, sazı köynəkdən çıxarıb bədahətən aşığdakı şerini deyir:

Yaxşı hörmətinən, təmiz adınan,
Mən dolandım bütün Qafqaz elini.
Pirə ata dedim, cavana qardaş,
Ana, bacı bildim qızı, gəlini.

Bu adi ustadnamə deyil, bəlkə də şair-aşığın öz şagirdləri üçün bir əxlaq kodeksidir.

"Əskik sözü hərgiz etmərəm qəbul" deyən Aşıq Ələsgər elə oradan şagirdini Göyçəyə geri qaytarır, onu şagirdlikdən kənar edir.

Aşıq Ələsgər öz timsalında hamını inandırmışdır ki, "aşığı el anasıdır".

"Hər sözü dillərdə bir dəftər" olan bu ustad sənətkar həm özünə, həm də şagirdlərinə qarşı çox tələbkar olmuşdur.

Aşıq Ələsgər aşıqlıq sənətinin bütün sirlərinə bələd idi. O, aşıqlıq sənətində savadsız deyildi. Aşıq Ələsgər müəyyən bir məktəbdə təhsil almasa da, yazı-pozu bilməsə də, dövrünün, mühitinin alimi idi. O, Aşıq Alı kimi kamil

bir ustaddan dərs almıř, k hn likl  yeniliyin mübarizə apardığı, oyanmıř G y  mühitində yetiřmiřdi. Əgər belə demək olarsa Ařıq Ələsgər xalq akademiyası bitirmiř xüsusi istedadada malik bir d ha idi.

*"Sovet Ermənistanı" qəzeti,
20 iyun, 1972-ci il.*

Heç demirsən: "Ələsgərim hardadı?"

Aşıq Ələsgərin "Güləndam" rədifli qoşmasında belə bir misra var: "Heç demirsən: "Ələsgərim hardadı?". Vaxtı ilə başqa məqsədlə deyilmiş bu misra, indi zamanın sualı kimi, dərdi, kədəri kimi səslənir.

Ələsgər qəlbimizdə, şüurumuzda, zehnimizdə, yaddaşımızda, sazımızda, sözü müzdədir.

"Aşıq Ələsgərin 175 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı yaddaşımızı oyatdı, ürəklərə istilik gətirdi, nikbinlik yaratdı, qəlblərdə ümid çırağı, sənət şamı yandırdı, tariximizi təzədən vərəqləməyə çağırdı.

Ələsgər dedikdə, Göyçə, Göyçə gölü, Çalmalı dağı, Miskin Abdal ocağı, Aşıq Ələsgərin ustadı Aşıq Alı, daşkəndli Məmmədhüseyn, daşkəndli Aşıq Nəcəf, Aşıq Musa, alıncalı Məhərrəm, şişqayalı Aydın, zodlu Sənətkar Abdulla, Növrəs İman, ağkilsəli şair Nəcəf, ağbulaqlı Aşıq Kazım, ağbulaqlı şair Aqil, neçə-neçə saz-söz sərrafı göz önünə gəlir.

O taylı, bu taylı çoxəsrlik aşıq poeziyasını əlçatmaz, əzəmətli bir dağa bənzətsək, bu dağa hansı səmtdən baxırsan bax, bu dağın zirvəsində sənət qartalı olan Aşıq Ələsgər görünür.

Aşıq Ələsgər bu ucalığı təkcə sənətkarlıqla yaratdığı gözəl qoşma və gəraylılarına, tənris və dodaqdəyməz tənrislərinə, divani və müxəmməslərinə görə deyil, o, bu zirvəni həm də öz yüksək insani keyfiyyətləri ilə qazanmışdır. Öz yurdunu sevə-sevə gözən, ona hərərətli nəğmələr qoşan sənətkar ömrü boyu həm öyrətmiş, həm də xalqdan öyrənmişdir. Öz elini, obasını, yurdunu, bütövlükdə "Qafqaz elini" necə dolandığını Aşıq Ələsgər öyünə-öyünə qoşmalarında belə ifadə edir:

Yaxşı hörmətinən, təmiz adınan,
Mən dolandım bütün Qafqaz elini.
Pirə "ata" dedim, cavana "qardaş",
Ana, bacı bildim qızı, gəlini.

Bu böyük sənətkar öz sağlığında da köçkünlyüyü, qaçqınlığı görmüş, erməni daşnaklarının törətdikləri ağrıları duymuş, acıları dadmışdı. 1918-ci ildə daşnakların törətdikləri milli qırğın zamanı Aşıq Ələsgər nəslə doğma Ağkilsəni buraxıb, Kəlbəcərin Qalaboynunda Lev qalasına yaxın ərazidə - Lev çayının üstündə dəyirman qurur. Nəslin bütün məişət ağrıları o dövrdə Aşıq Ələsgərin üzərinə düşür: "Arsız aşıq əlsiz niyə yaşadı?" - deyən sənətkar Qalaboynu dərəsində kiçik bir dəyirmanla sığmırdı, dərdisəri başından aşırırdı. Biz bunu aşığın ictimai kədərinin ifadəsi olan "Çəkirsən" qoşmasında daha aydın görürük:

Ələsgər qəlbinə saldın işığı,
Məclislər zinəti, el yaraşığı.
Əzizliklə saxladığın aşığı,
Zəlilliklə imtahana çəkirsən.

Bu ağır məqamlarda Aşıq Şəmşirin atası, istedadlı aşıq-şair Ağdabanlı Qurban tez-tez Aşıq Ələsgərin yanına, dəyirmanla gəlir, dərdləşir və bəzən də zəmanədən gileyli qabaq-qabağa qoşmalar söylərdilər. "Dolansın" rədifli qoşma-deyişmə də məhz o günlərin yadigarı olaraq qalır:

Aşıq Ələsgər:

Dad sənənin əlindən çərxi-kəcmədar,
Ürəyimdə min sağalmaz yaram var.

Aşıq dəyirmançı, ağa çarvadar,
Sərraf gəlsin, bu bazara, dolansın.

Ağdabanlı Qurban:

Yükümüz möhnətdi, dağlardan ağır,
Ayaq altda qalıb füqəra, fağır.
Haqdan, ədalətdən bir kömək çağır,
Məzlum ellər tapsın çara, dolansın.

"Naləm istər bu dünyanı dağıtsın", "Ya baxt yatıb, ya zamana dönübdür", "Əridi, qalmaqda yağ ürəyimdə", "Qırıldı, dünyada insan qalmaqda", "Kimi üryan gəzir qarın içində" - deyən sənətkar dünyanın hər üzünü, gülər-gülməz sifətini görmüş, duymuş, mövzu olaraq alıb poeziyasına gətirmişdir. Elə toy məclisi, aşıq yığıncağı olmaz ki, orada Aşıq Ələsgər şerləri oxunmasın.

Aşıq Ələsgərin istedadına, sənətkarlığına bu gün deyil, yaşadığı dövrdə də çox yüksək qiymət verilmişdir. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı yazırdı:

Xəstə Qasım, Məmmədsöyün, Ələsgər,
Seçmək olmaz imtahana gələndə.

Aşıq Ələsgərin təbirincə desək, "beş dilinən" savadı olan zodlu Mirzə Bəylər Aşıq Ələsgəri Hafizlə yanaşı tuturdu:

Aşıqəm mən sənənin ixtilatına,
Nəzminə, fərdinə, xoş əbyatına,
Afərin, afərin əsl zatına,
Sənsən, bil, Hafizi-sanı, Ələsgər.

Aşığı poeziyasının incəliklərinə dərinlən bələd olan Aşığı Ələsgərin qardaşı oğlu Növrəs İman onun şerlərindən aldığı təsiri, sənətkarın mövqeyini belə mənalandırırdı:

Oyur cigərimi möhnət alması,
Viranə könlümün açılmaz pası,
Ələsgərlə Qasım, Şikəstə Abbasi,
Qalan şair hamı üz gəlib gedib.

Aşığı Ələsgərin, o böyük söz dahisinin ölümü hamıdan çox zodlu Sənətkar Abdullanı kədərləndirmişdi:

Dağlar qan ağlayır, düşüb borana,
Daha bundan sonra çətin yarana.
Göyçə qana batsın, qaldı virana,
Daha Ələsgər tək ad alan varmı?

Mənim üçün nə ata var, nə ana,
Arif gərək bu mətləbi tez qana.
Minək qəm atına, çıxacaq cahana,
Görək, bu dünyada şad olan varmı?

Göyçə bu gün qana batıb, ustad, bu gün şad olan da yoxdu. Hamını Vətən dərdi, torpaq dərdi içindən oyur...O ki qaldı: Heç demirsən: "Ələsgərim hardadı?" sualına, sən elə bir dühasan ki, nəinki səni bu əsrdə, gələcək minilliklərdə də unudan olmayacaqdır. Sən zaman-zaman yaşayacaqsan, nəğmələrin əsrdən-əsrə keçəcək, nəşildən-nəslə ərmağan aparılacaq, sənin kimi sənətkarı kim unudar, ölməz Ələsgərim mənim!

*"Aşığı Ələsgər - 175" yubiley toplusu,
Bakı, 1998-ci il.*

Aşığı Ələsgər poeziyasında dağların tərənnümü

Dağları sevə-sevə tərənnüm edən aşiq və şairlərin çoxu dağların ana qoynunda dünyaya gəlmiş, ağuşunda böyümüş, kamala çatmış, hələ lap körpəliyindən bütün varlığı ilə ecazkar dağlara bağlanmışdır. Məhz, bütün varlığı ilə dağlara vurulan, onu sevə-sevə tərənnüm edən sənətkarlarımızdan biri də Aşiq Ələsgər olmuşdur. Aşiq Ələsgər təkcə "Dağlar" rədifli qoşma və gəraylılarında deyil, başqa qoşmalarında da dağlarımızın gözəlliklərini sevə-sevə təsvir və tərənnüm etmişdir.

Bəzən belə deyirlər ki, Aşiq Ələsgərin bir "Dağlar" şeri var. Yox, Aşiq Ələsgərin iki "Dağlar" rədifli şeri var. Onun dağlar, yaylaqlar, bulaqlar, çəmənlər haqqında şerləri çox-çoxdur. Yalnız məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda biz görürük ki, Aşiq Ələsgər və dağlar mövzusu xüsusi təhlilə möhtacdır.

Aşiq Ələsgər dağları özünəməxsus bir tərzdə təsvir və tərənnüm edir. "Süsənli, sünbüllü, lələli dağlar" aşiqin ilham mənbəyidir. Aşiq Ələsgər bu dağları ona görə varlığı ilə sevir ki, o dağlar yoxsulla varlıya, şahla gədəyə fərq qoymur, iqtisadi bərabərsizliyə əhəmiyyət vermir, hamısını eyni səmimiyyətlə qəbul edir, qoynunda yer verir.

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, lələli dağlar.
Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı,
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.

Dağlar ürək açandı, aşiqin özünün dediyi kimi "məhnəti, məlalı" dağıdandır. "Xəstə üçün təpəsində qar" saxlayan bu dağlar, "hər cür çiçək açır, lələzar olur", qəlbləri oxşayır.

Xəstə üçün təpəsində qar olur,
Hər cür çiçək açır, lələzar olur.

Çeşməsindən abı-həyat çar olur,
Dağıdır möhnəti, mələli dağlar.

Hələ dağların barı-bəhəri, "axtarma motalı, yağı, qaymağı", zənburun-arının çiçəklərdən aldığı bal:

Yazın bir ayıdır çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşməndən gözəl yığnağın.
Axtarma motalın, yağın, qaymağın,
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar.

"Axtarma motal" ifadəsinin də izaha ehtiyacı vardır. Axtarma pendir başqa pendirlərdən öz yağlılığı ilə seçilir. Ona görə axtarma pendir, axtarma motal deyilir ki, avqust ayında qoyun soğulan zaman, yəni süddən kəsilən vaxt çoban sağmal sürünü gəzir, südü olan qoyunu axtarıb tapır, həmin süddən hazırlanan pendirə axtarma pendir, həmin pendirdən tutulan, hazırlanan motala isə axtarma motal deyilir. Belə incəlikləri kənd həyatına, onun məişətinə, heyvandarlıq məsələlərinə Aşıq Ələsgər kimi dərinləndirən bələd olan bir sənətkar bilə bilərdi.

Dağların belə gözəllikləri ilə yanaşı, onun çətin çağları da vardır. Onun "üstündən cəlalıni dağıdan" günləri də olur.

Yayın əvvəlində dönürsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana,

Payızın zəhməri qoyur virana,
Dağıdır üstündən cəlalı, dağlar.

Bununla belə, qış aylarında da "sərdara söz" deməyən, "şaha baş əyməz" dağların vüqarı, əzəməti qalır, öz əyilməzliyini və gözəlliyini yaşadır.

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

"Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar"ın "şaha baş" əyməyən vüqarı Aşıq Ələsgəri vəcdə gətirirdi, dağlar haqqında daha gözəl sözlər düzüb qoşmağa ruhlandırırdı.

Ona görə də aşiq ikinci "Dağlar"ında Azərbaycan təbiətini, onun çalxanan deryalarını, çığırışan qazlarını, zümzüməli göllərini şairdən çox, rəssam kimi təsvir və tərənnüm edir.

Bir ay yarım növbahardan keçəndə,
Çar olur göysündən sellərin, dağlar.
Çalxanır deryalar, çığırışır qazlar,
Zəmzəm zümzüməli göllərin, dağlar.

Təbiət nə qədər gözəl olsa da, şair onu ilhamla təsvir etməyə çalışsa da, bir niskil, kədər onu rahat buraxmır, kədər onun şerlərinə can atır. Dünya müharibəsinin dağlara gətirdiyi faciələr, aclıq elləri yaylağa çıxmağa qoymamış, dağlarda qoyun sürüsü mələşmir, at ilxısı kişnəmir. Ona görə də aşiq kimi dağlar da pərişandır.

Hanı mən gördüyüm qurğu busatlar?
Dərdiməndlər görsə, tez bağı çatlar.
Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,
Niyə pərişandır halların, dağlar?

Yaylayan ellər yaylağa gəlməmiş, türfə gözəllər dağların köysündə gəzib onu seyr etmir, gülləri dərib buxaqlarına sancmırlar. Bunlarsız dağların nə gözəlliyi?

Dağ o zaman gözəl olur ki, onun sinəsində el yaylayır, qızlar, gəlinlər gülünü-çiçəyini dərir, bulaqlarından su doldurur. Şair-aşığın bədii sualları da bu haqdadır.

Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?
Görəndə gözümdən çar oldu sellər,
Seyr etmir göysündə türfə gözəllər,
Sancılmır buxağa güllərin, dağlar.

Elin, obanın bu çətin günündə dağlarda qan ağlayır, dağlar yayın ortasında qar yağdırır.

Kəpəz, Muroy, Muşoy - bir neçə dağ var,
Üstünə nur yağsın, ay dəli Qoşqar,
Yayın ortasında yağdırırsan qar,
Səf çəkmir üstündən sərdarın, dağlar.

Elin bu ağır vəziyyətini görən aşiq yaşamaq belə istəmir:

Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xoşbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşiq, elsiz niyə yaşadı?
Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar.

Professor M. H. Təhmasib Aşiq Ələsgərin "Dağlar" qoşmaları haqqında yazır: "Lakin bütün bunların heç birisi ancaq bir dağ kimi, bir çeşmə kimi, bir çəmənzar kimi təsvir edilmir. Hamısı insanla, insanın həyatı, gündəlik məişəti, arzu və istəkləri, sevinc və kədərləri ilə bağlıdır. Aşığın heç elə bir təbiət təsvirinə rast gəlmək mümkün deyil ki, orada insan əsas olmasın. Ələsgərə görə dünyada nə varsa, ancaq insanla bağlı olduğu üçün gözəldir".

Aşıq Ələsgərin "Yaylaq" rədifli gəraylısı da "Dağlar" şerləri silsiləsinə daxildir.

Gözəllər seyrəngahısan,
Görüm səni var ol, yaylaq.
Açılsın gülün, nərgizin,
Təzə murğuzar ol, yaylaq.

"Bu dağlar mənim" rədifli qoşmasında Aşıq Ələsgər hər misrada, hər beytdə, hər bənddə yaddaqalan bədii bir lövhə yaradır.

Yayda yaylağım, qışda oylağım,
Yazda seyrəngahım bu dağlar mənim,
Köçürür elləri payız ayları,
Gözüm görüb, könlüm budu ağlar mənim.

İkinci misranın "bu dağlar mənim" rədifi dağların seyrəngahını nişan verdiyi halda, dördüncü misranın rədifində "budu ağlar mənim" şəklində gözü görür, könlü isə budu - hazırda ağladığını bildirir.

Aşıq poeziyasında qoşmanın ilk haçabeytində cinasdan istifadə etmək ənənəsi Tufarqanlı Abbasdan yadigar qalmışdır.

Aşıq Ələsgər niyə dağlara bağlıdır, ondan niyə ayrılmaz? Bunun səbəbini aşıq-şair qoşmanın ikinci bəndində daha poetik bir dillə söyləməkdədir.

Bir yaqut yanaqlı, yasəmən xallım,
Dahanı kövsərlim, ləbləri ballım,
İlə ilqar verib Leyli misallım,
Onçun məskənimdi bu dağlar mənim.

Aşıq Ələsgərin "Görüm" qoşması da dağla bağlıdır. Aşıq, ovçu və maral hadisəsinə də dağda rast gəlmişdir. Onun təsiri ilə mənzum bir hekayə yaratmışdır.

Aşıq Ələsgərin dağlara həsr edilmiş şeirlərindən biri də "Şah dağı" mütəəmməsidir. Aşığın özünün dediyi kimi Şah dağının adı "aləmdə dastan olub"dur.

Aşıq arzu edir ki, nərgizli, bənövşəli, abi-kövsər çeşmələri, gözəl çağrı olan Şah dağında mütəəmmətlər yayılsın, onun damağını, əhvalını pozmasın. Aşığa görə Şah dağını "haqq cənnət yaradıb".

Sözsüz ki, Aşıq Ələsgər yaradıcılığında dağların tərənnümü bu deyilənlərlə də tamamlanmır. Aşıq Ələsgər və dağlar mövzusu çoxcəhətlidir, genişdir.

*"Kommunist əməyi" qəzeti,
11 may, 1989-cu il.*

Məlikballı Qurban

Keçən ilin sonlarına yaxın yeni folklor nümunələri toplamaq üçün Ucar rayonunun Məlikballı və Yuxarı Şilyan kəndlərində oldum. Məlikballıda aşıq-şair Qurbanın həyat və yaradıcılığına aid maraqlı məlumatlar, ədəbi nümunələr, Yuxarı Şilyanda isə gözəl lətifələr və təmsillər topladım. Bu məktubda Məlikballı Qurban haqqında

bildiklərimi, eşitdiklərimi və yeni öyrəndiklərimi oxucu-lara çatdırmaq fikrindəyəm.

Məlikballı Qurban orta məktəb proqramına daxil edilmiş və IX-cu sinfin ədəbiyyat dərslərində onun həyat və yaradıcılığına aid qısa məlumat verilmişdir.

Dərslərdəki məlumat o qədər də qaneedici deyildir. Şair-aşıq haqqında olan məlumatlardan ən gərəklisi aşağıda deyilənlərdir. "Əlyazması şəklində bizə gəlib çıxan şeirlər içərisində üç təcni, bir dodaqdəyməzi, hərf üstə təcni, altı cinas qafiyəli bayatısı vardır".

Məlikballı Qurbanın tədqiqatçısı F. Qasımzadə "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1966) əsərində yazır: "Məlikballı Qurbanın bir cümdə 22 şeirinə təsadüf edirik ki, bunların çoxu "El şairləri"ndə çap olunmuşdur. S. Mümtaz "El şairləri" kitabının (1935) II hissəsində Məlikballı Qurbanın iki müxəmməsini, bir qəzəlini və iki qoşmasını vermişdir.

Mən deyərdim ki, Məlikballı Qurbanın ədəbi irsi daha çox 1983-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan aşıqları və el şairləri" kitabının I hissəsində toplanmışdır. Buraya şair-aşığın yeddi qoşması, üç təcni, iki divani-müxəmməsi, bir zəncirləməsi, on altı bəndlik vücut-naməsi, iki qəzəli və dörd bayatısı daxil edilmişdir. Deməli, F. Qasımzadənin vaxtı ilə əlyazmasında gördüyü Məlikballı Qurbanın 22 şeiri məhz "Azərbaycan aşıqları və el şairləri" kitabında verilmişdir. Sözsüz ki, vücutnaməsi və qoşmaları bu gün də aşıqların repertuarından kənar qalmayan Məlikballı Qurbanın şeir yaradıcılığı təkcə bu qeyd edilənlərdən ibarət olmamışdır.

Hər bir sənətkarı daha yaxından və dərinlən tanımaq üçün onun doğulduğu coğrafi ərazini, yaşayıb-yaratdığı ədəbi mühiti, nəsil şəcərəsini öyrənib bilmək də ən vacib şərtlərdəndir. Yuxarıda dediyim kimi elə bu məqsədlə biz Ucar rayonunun Məlikballı kəndinə səfər etdik. Kəndin

qocaları, ziyalıları və saz-söz həvəskarları ilə görüşüb söhbət elədik. Atalar havayı deməyib ki, axtaran tapar.

Məlikballı Qurban Ağ koxalı nəslindəndir. Kənd qocalarının və ziyalıların dediyinə görə o, təxminən XIX əsrdə (1810-1875) yaşayıb-yaratmışdır. O, əvvəl Tutu adlı bir qıza aşiq olmuş, lakin ona qovuşa bilməmişdir. Sonralar Türfə ilə ailə qurmuşdur. Qurban gəncliyində İrani, Tiflisi gəzmiş, oxumuş, ərəb-fars dillərini öyrənmiş-dir.

1910-cu ildə anadan olmuş Nəsir Süleymanov, ədəbiyyat müəllimi, 1929-cu ildə anadan olmuş Həsən Həsənov, 1937-ci ildə anadan olmuş Ramazan Vahabov və başqaları Məlikballı Qurbanın həyatına aid maraqlı məlumatlar verdilər, kitaba düşməyən şerlərindən nümunələr yazdırdılar. Bildirdilər ki, Məlikballı Qurban öz müasirlərindən Mücrüm Kərimlə deyişmişdir. Bizim üçün ən maraqlı şer nümunələrini ədəbiyyat müəllimi Aybəniz Sədiyeva təqdim etdi.

"Qurbanı da qoşma qoşan gördülər" adlı satirik səpkidə yazılmış şer beş bənddən ibarətdir. "Qumlaqlılar", "Gəlin" gəraylıları sübut edir ki, Məlikballı Qurban həm də satirik şerlər yazmışdır.

Q. Məlikballının oynaq bir gəraylısının ilk hecabeyti unudulmamışdır.

Qasid, söylə, ərzi halım,
Tuti bilirmi, bilirmi?
Qəmli keçən əhvalımı,
Tuti bilirmi, bilirmi?

Məlikballı qoşa qanadlı sənətkardır, bir yox, iki qaynaqdan, yazılı və şifahi ədəbiyyat çeşməsindən su içibdir. O, bir tərəfdən Tufarqanlı Abbas yaradıcılığını təqdir edirsə, o biri tərəfdən də Vaqif sənətinə vurğun bir sənətkardır.

Q. Məlikballının "Sorağını gör" tənisi dərhal Tufarqanlı Abbasın "Varsağını gör" adlı məşhur tənisini yada salır. Eləcə də "Bilirmi" qoşmasında dərhal Abbasın:

Könül, Məcnun kimi yayın dağlara,
Əyil, bu lalənin yanağından öp-

şerinin ruhu duyulur. Əlbəttə, Vaqif yaradıcılığına meyl daha güclüdür.

Bayatı yaradıcılığında da Tufarqanlı Abbasın yolu ilə gedərək, hər bayatıda öz adını bildirmişdir.

Abbas:

Mən aşıqəm, Gülgəzə,
Gül axtara, gül gəzə.
Abbas bir gül göndərdi,
Nişanlısı Gülgəzə.

Qurban:

Qurban, mənzil ox alı,
Döşənibdi o xalı.
Zülfün əcəb xaindi,
Gizləyibdi o xalı.

Təşbeh və bənzətmələrində isə daha çox Sarı Aşığa yaxınlaşır.

Əlbəttə, bizim üçün də, oxucular üçün də ən maraqlısı Məlikballı Qurbanın çap olunmamış, yaddaşlarda qorunub saxlanmış şerləridir.

Şair-aşığın aşağıdakı çap olunmamış bayatılarını bizə ədəbiyyat müəllimi Aybəniz Sədiyeva təqdim etdi.

Aşıq, Məlikballıdır,

Üzdə xalı bəllidir.
Gördüm gözəl çöhrəsin,
Bildim Məlikballıdır.

Mən aşiq, Məlikballı,
Gözümdü Məlikballı.
Gözəl bir yar sevmişəm,
Özü də Məlikballı.

Mən aşiqəm, qan olar,
Ağlasa, göz, qan olar.
Tuti yar yada getsə,
Məlikballı, qan olar.

Bayatılar sənətkarlıq baxımından, bədii cəhətdən o qədər də yüksək səviyyədə qurulmasa da, zamana görə, Qurbanın öz elinə, obasına bağlılığını ifadə etməsinə görə bir ədəbi nümunə kimi çox qiymətlidir. Kim bilir, bəlkə də, bayatıların ilk variantları daha mükəmməl imiş, unudularaq yaddaşlarda bu şəkildə qalmışdır. Bizim üçün maraqlısı odur ki, bayatı janrına Qurban təsadüfdən-təsadüf müraciət etməmişdir, bəlkə də bayatı onun yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil etmişdir.

Qurbanı təkcə doğulduğu Məlikballıda deyil, Ucarın başqa kəndlərində də yaxşı tanıyırlar. Məsələn, Yuxarı Şilyan kəndində lətifə, təmsil toplayarkən, burada Məlikballı Qurbanla da maraqlandıq. Məşhur Soltan oğlu Aşiq Fərhad, folklorumuzun gözəl bilicisi, 1915-ci ildə Ucarın Yuxarı Şilyan kəndində anadan olmuş, Lətif Xəlilov, gözəl lətifələr bilən Rüstəm Rüstəmov Məlikballı Qurbanın eşq macərası, şerlərinin yurdu haqqında gözəl əhvalatlar danışdılar.

Mən deyərdim ki, səfər zamanı tapılan nümunələrdən ən qiymətli Məlikballı Qurbanın bir

qoşması oldu. Bu vətənpərvərlik duyğuları ilə bəzənmiş, Şah İsmayıl Xətəinin "Bahariyyə"sini xatırladan "Yur-dum" şeridir.

Doğrudur, Lətif İsmayıl oğlu da, Aşıq Fərhad da adsız yaşayan qoşmanın Məlikballı Qurbanın olduğunu qətiyyətlə demədilər. Ancaq onu bildirdilər ki, bu şəri məclislərdə deyəndə, qocalar şerin Məlikballı Qurbana, bəzən də Müstəcəbə məxsus olduğunu söyləmişlər. Bizcə, Müstəcəb adını ona görə çəkirlər ki, şerin son möhürbəndində belə bir misra var: "Onların duası müstəcəb olub". Qoşmanın Məlikballı Qurbanın olması həqiqətə daha yaxın görünür. Həm də şerdən onun yaylaq zamanı, Məlikballıdan uzaqlarda yazıldığı da anlaşılır. Hər şeydən əvvəl, "Yurdum" qoşması əvəzsiz sənət incisidir.

Çəmənli, çiçəkli, soyuq bulaqlı,
Dərəli, təpəli, obalı yurdum,
Qoyunlu, quzulu, güllü yaylaqlı,
Cahanda birinci səfəli yurdum.

Arandan köçəndə bura düşərlər,
Pendiri, süd, yağı sağın edərlər,
Qız-gəlinlər həm oynayıb gülərlər,
Həmişə əlləri xınalı yurdum.

Kəsərlər erkəkdən edərlər kabab,
Qoşarlar sulara Gülnaz, Afitab,
İçərlər sulardan onlar bihesab,
İşvəli, qəmzəli, ədalı yurdum.

Çaylar şırıldayar, axar irmaqlar,
Erkək at hörükdə yeri dırnaqlar.
Bir-birinə gedib-gələ qonaqlar,
Qonaqlı-qaralı vəfəli yurdum.

Yağışlı-yağmurlu, gözəl otaqlı,
Dəvəli, qatırlı, qoyunlu, atlı.
Atlanıb düşəndə duman yataqlı,
Marallı, ceyranlı, sonalı yurdum.

Arandan köçənin buradır yolu,
Ağalar nökərdən haqq-hesab alı,
Onların duası müstəcəb olu,
Hayıf ki, düşmüşəm aralı yurdum.

Bir məsələni də aydınlaşdırmaq lazımdır ki, Məlikballı Qurban saza bağlı sənəkdir. Hansı şeri sazla bağlı, sazın kök və pərdələrinin tələblərinə uyğun yaradılıbsa, həmin şerin dili də aydın və axıcıdır. Belə olmasaydı, o, aşırıq yaradıcılığına bu qədər möhkəm daxil ola bilməzdi. Məlikballı Qurban axtarımağa, öyrənilməyə layiq sənətkardır.

*"Kirovabad kommunisti" qəzeti,
24 fevral, 1987-ci il.*

Aşıq Dilqəm

Azəri aşıq poeziyasının və musiqisinin inkişafı məsələlərindən bəhs edərkən, Dirili Qurbani və Aşıq Ələsgərlə yanaşı, həm də Ürfani, Mənsur, Dilqəm və Şəmkirli Hüseyn kimi yaradıcı sənətkarlardan da danışmaq lazımdır.

Dilqəmin qoşmaları yeni bir «Dilqəmi» saz havası yaratmaqla bərabər, sazda Dilqəm kökü də əmələ gətirmişdir. İşlək (danışan) pərdələrə bağlı müstəqil saz köklərindən biri məhz Dilqəm kökü adlanır. Bu, o deməkdir ki, Dilqəmin aşıq qoşmaları azəri aşıq poeziyasına yeni motiv gətirmişdir.

Dilqəmin şerlərini «Dilqəmi» saz havası ilə dinlədikdə, onun dərin lirizmi, şairin keçirdiyi iztirabları, kədəri daha aydın duyulur.

O qızılgülləri dərməyən Dilqəm.
Dərib, dosta pünhan verməyən Dilqəm.
Bu dünyada yarı görməyən Dilqəm,
Yarəb, o dünyada görüşərmə?

Yəhya bəy Dilqəm Şamxor rayonunun Dəllər-Cırdaxan kəndində doğulmuşdur. Köhnə kənd yerində Dilqəmin bir çox nişanələri qalmışdır. Dilqəmin evinin yeri, evin qabağında çinarların kötüyü durur. Evə yaxın yerdə «Dilqəm bulağı» vardır. İndiyə qədər bizə təkəcə Ağdabanlı qurbanın adı ilə bağlı «Qurban bulağı» məlum idi. «Dilqəm bulağı» bir daha sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq el sənətkarlarının adı ilə bağlı bulaqlar yaranmışdır. O dövrün sənətkarlarının yaradıcılıq məclisləri də məhz bu bulaqların başında keçmişdir.

Dilqəmin atasının adı Böyükağa imiş. İndi də onların nəvə-nəticəsi Böyükağa nəslə adını daşıyır. Böyükağanın iki oğlu (Dilqəm və Əhmədağa), bir qızı (Hüsniyyə) var imiş. Dilqəmin övladı olmamış, Əhmədağanın isə Cəfərbəy adlı oğlu var imiş. Hazırda Cəfərbəyin 60 yaşlı oğlu Hacı Rəhim və 85 yaşlı qızı Fatmaxanım Dəllər-Cırdaxan kəndində yaşayırlar.

Dilqəmin qohumları, həmkəndliləri onun həyat və yaradıcılığı haqqında, sevgi macərası barədə çox maraqlı şeylər bilirlər.

Yəhya bəy gənc yaşlarından ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. O, tez-tez Xınna dərəsi yanında yerləşən Güvəndik kəndinə dostu şair Əhmədin görüşünə gedirmiş. Yəhya bəy Güvəndikdə Nəsib bəyin qızı Telliyə vurulur və onunla evlənir. Bəzi aşuqlar Yəhya bəyin sevgilisinin adının Dostuxanım olduğunu da söyləyirlər; lakin Yəhya bəy Dilqəmin «O burca» rədifli qoşmasının son bəndi onun sevgilisinin adının Telli xanım olduğunu bir daha təsdiq edir:

Mən Dilqəməm Böyükağanın balası,
Yerdə qalmaz mən fəqirin nalası.
Telli xanım Nəsib bəyin balası,
Əlif qəddim dal yazılıb o burca.

Dilqəmin şeirlərini dərindən araşdırdıqda onun yaşayıb-yaratdığı illər haqqında da məlumat əldə etmək olur.

Dilqəmin şeirlərindəki zəriflik hələ də öz təravətini itirməmişdir:

Belin nazik, qəddin uca, üzün gül,
Mələhəti sən cananda görmüşəm.
Nə Gülüstani- Rəmdə, nə şahpəridə,

Nə mələkdə, nə insanda görmüşəm.

Az bilirsən camalının qədrini,
Görsə mat eyləyər ayın bədrini.
Necə deyim, o zülflərin ətrini,
Nə sünbüldə, nə reyhanda görmüşəm.

Dilqəm qəlb şairidir. Onun gözəl haqqında dediyi
şerləri bir-birindən qəşəngdir.

Gülüstani- Rəmdən gəlmiş ay pəri,
Ay-gün camalına olub müştəri.
Gör necə dolanır şahmar zülfləri,
Mənim gözüm o şahmara düşübdür.

Təbiət əzəldən gözəllik mənbəyidir. Dilqəm bu
gözəlliyə biganə qalmamışdır. Onun «Dağlar» rədifli
qoşması özündən əvvəl və sonra dağlar haqqında deyilmiş
şerlərdən fərqlənir.

Ziynəti nərgizdən, tər bənövşədən,
Al-yaşıl geyinib şad olan dağlar.
Gülab kimi axar zülali sular,
Dəhanlar ləzzəti, dad olan dağlar.

Aşıqların dilində onun qəmli-kədərli sevgi macərası
yaşamaqdadır. Günlər keçdikcə bu sevgi macərası
zənginləşir, ona yeni əhvalatlar (qollar) əlavə edilir və
yavaş-yavaş el şairi haqqında məhəbbət dastanı yaranır.

Təkcə Yəhya bəy Dilqəmin deyil, ümumiyyətlə azəri
aşıq poeziyasının böyük bir qolu olan Şəmkir aşıqlarının –
Kəblə Bağrın, Şəmkirli Hüseynin, Aşıq Çobanın, Seyfəli
Pənahnın, Aşıq Qasımın və başqalarının həyat və yaradıcılığı
hələ dərdindən tədqiq olunub öyrənilməmişdir. Hərgah

Şəmkir aşıqlarının ədəbi irsi öyrənilərsə, o zaman azəri aşıq poeziyasının görkəmli ustadları yetişən bu torpağın gözəl sənətkarları ilə xalqımız daha yaxından tanış olar.

*«Elm və həyat» jurnalı,
№12, 1969-cu il.*

Uğurluoğlu Cəfər

Şəmkir aşiq məktəbi ədəbiyyat və incəsənət tariximizə neçə-neçə yaradıcı ustad aşiq, peşəkar ifaçı aşiq və el şairi bəxş etmişdir. Göyçə və Borçalı aşiq məktəbləri ilə yanaşı duran bu məktəbin ilk nümayəndəsi kimi "Məcnun" təxəllüsü ilə şeirlər yazan dəmirçi Kərbəlayi Bağırın adı çəkilsə də, Şəmkir aşiq məktəbi özünün varlığını XIX əsrdə şair-bəstəkar və gözəl dastançı aşiq olan Hüseynin təmsalında təsdiq etmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Dəmirçi Kərbəlayi Bağır və qoşmalarını sazın və çəkiclə zindanın yaratdığı ritmik səslərin ahənginə uyğun düzüb qoşmuşdur. Hüseyn Şəmkirli isə özünə qədər mövcud olan aşiq poeziyasının bütün forma və şəkillərindən istifadə etmiş, əlavə olaraq "üç başlı tənris"in ilkin nümunəsini, "Aşiq Hüseyni", "Şəmkir Gözəlləməsi", "Sarayı" kimi orijinal saz havalarını yaratmışdır. Şəmkir aşiq məktəbinin eyni zamanda Yəhya bəy Dilqəm, Aşiq Həmayıl, Qaracəmirli Aşiq Qasım, Seyfəli Aşiq Pənah, müasirlərimizdən morullu Aşiq Teymur və Pərvanə Həsən kimi tanınmış nümayəndələri vardır. Bunlardan biri də morullu Uğurluoğlu Cəfərdir.

Uğurluoğlu Cəfər XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmışdır. Əsli Şamaxor rayonunun Morul kəndindəndir. Bağ-bostanla, əkinçiliklə məşğul olan Uğurluoğlu Cəfər və qardaşı Abbas Bəbir bəyin qəzəbinə düşər olurlar. Məlumdur ki, çar hakimiyyəti dövründə Rusiyanın ucqarlarında hərc-mərclik hökm sürürdü, yerlərdə bəylər hökmü-fərman idilər. Belə bəylərdən biri də Bəbir bəy idi.

Bir gün Cəfərin qardaşı Abbas Sarıtəpə yerindəki əkinlərini, taxıl zəmilərini suvarmaq üçün bəyin sahəsinə axan Morul arxının suyunu öz tərəflərinə açır. Bəbir bəy

suyun kəsildiyini görüb, arx yuxarı gedir və gəlib görür ki, Uğurluoğlu Abbas suyu öz əkinlərinə tərəf bağlayıb. Bəbir bəy özbaşnalıq etdiyi üçün Abbası xəncərlə dorğrayır. Uğurluoğlu Cəfər qardaşının öldürülməsi ilə əlaqədar çox yerə şikayət edir, lakin ona qulaq asan olmur.

Cəfər and içir ki, bu haqsızlığı belə qoymayacaq, bəydən intiqam alacaqdır. Cəfər andını ifadə edən bir qoşmasında deyir:

Cəfər deyər: boz bulanlıq çay mənəm,
Mərd meydanda mən düşməni saymaram,
Bu qisası qiyamətə qoymaram,
Əgər ki, ortamdan yaralar məni.

Çıxış yolu tapa bilməyən Cəfər Bəbir bəyin xəncər tutan sağ qolunu dibindən kəsir. Dərhal Cəfəri həbs edirlər. Cəfər qazamatda olarkən, dövrdən, zəmanədən şikayət dolu qoşmalar yazmışdır. Nəyə görəsə, Cəfər məhkəmə nümayəndələrinə "Yaranellər" deyə üz tutur, müraciət edir və yeddibəndlik qoşmasında onları ədalətlə işə baxmağa çağırır. Şerin birəcə bəndinə diqqət yetirmək kifayətdir:

Bəy vurub öldürdü, şahım-şahbazım,
Getdim divanlara, tutmadı sözüm,
Qəzəbim güc gəldi, qalmaqal dözüüm,
Mən də kəsmişəm bir qol yaranellər.

Bütün bunlara baxmayaraq Cəfərə dövlət nümayəndələri nəinki rəhm edirlər, əksinə, özünün dediyi kimi "qəzəblə üzünə baxırlar". Cəfərsə özünü sındırmadan deyir: "Əlindən qələmin sal yanarellər", "Vurulub padşaha tel yaranellər". Lakin padşaha vurulan telin-teleqramın da xeyri olmur, ona iş kəsirlər. Çar məhkəmələrində

ədalətsizlik görəən Cəfər deyir: "Uçar imarətin, dağlar taxtın...".

Cəfər cəzasını çəkib qayıdır. Lakin onu sonralar da dalbadal üç dəfə həbs edirlər. Beləliklə gəncliyi həbsxanalarda keçir. Bir dəfə belə bir hadisə baş verir. Qızılquş bir bülbülü təntidib həbsxananın gözlüyündən içəri salır. Bülbül çıxa bilmir, ora-bura çırpır. Cəfəri qonşu kameradan çağırıb deyirlər ki, bir günahsız müqəssir də gətiriblər, gəl gör onun dərdi nədir? Cəfər bülbülü görəən kimi bağ-bağçaları, el-obaları yadına düşür. Görək bülbüldən nə soruşur:

Canım bülbül, gözüm bülbül,
De görüm, nə xəbərin var?
Sənə qurban özüm, bülbül,
De görüm, nə xəbərin var?

Səni kim saldı buraya,
Qoy onu düşsün bəlaya.
Qondunmu Sarıtalaya,
De görüm, nə xəbərin var?

...Cəfərəm, dəli-divana,
Yar da yox, dərdimi qana,
Sənsən bir gülüzlü sona,
De görüm, nə xəbərin var?

Gəfər bülübülü tutub həbsxananın gözlüyündən çölə buraxır, özü də həsrətlə arxasınca baxır. Onun da şair qəlbi azadlıq istəyir, o da vətən torpağında bülbül kimi ötmək hissi keçirir.

Həbsxananın yaxınlığında bir bulaq vardı. Gəlinlər, qızlar bu bulaqdan su götürərdilər. Cəfər hərdən yanıqlı-yanıqlı avazla oxuyar, hərdən də təzə düzüb qoşduğu

şerlərini əzbərdən söyləyərdi. Bir qız bu səsə, avaza ayaq saxlayıb qulaq asardı, amma üzünü göstərməzdi. Qızla Cəfər bircə dəfə ötəri bir-birinə baxa bilmişdi. Bundan sonra qız yenə də bulağa gələndə Cəfər ona qoşduğu "Olarımı" qoşmasını avazla, qarşıdakının eşidə biləcəyi bir səslə oxuyur:

Bulaq üstə duran gözəl,
Bəri baxsan qan olarımı?
Düşmüşəm dərmanatsız dərdə,
Dərdimə dərman olarımı?

Nə hürüdü, nə pəridi,
Baxanda cismim əridi,
Behişt gözəlinin biridi,
Belə də insan olarımı?

Cəfər, keçər cavan çağlar,
Dörd yanda qəmli dustaqlar,
Səni görüb qəlbim ağlar,
Görüşə güman olarımı?

Dəfələrlə həbsə alınmasına baxmayaraq, bəylər Cəfərdən əl götürmürdülər. Cəfər bulaq üstə sevdiyi gözələ də qovuşa bilmir. Çox gec evlənir və doğma kəndi Morulu tərki edib, Muxtariyyə kəndinə köçür, öləndə də orada dəfn olunur. Cəfərin qohum-əqrabasının bir qismi Morulda, bir qismi də Muxtariyyədə yaşayır.

Vaxtında toplanmadığı üçün Uğurluoğlu Cəfərin ədəbi irsindən çox az nümunələr qalmışdır. Lakin bununla belə, o, az nümunələr içərisində o dövrün ictimai həyatını dolğun şəkildə işıqlandırılan bədii parçalar Uğurluoğlu Cəfərin mübariz bir şəxsiyyət, döyüşkən el şairi olduğunu təsdiq edir.

*"Kirovabad kommunisti" qəzeti,
18 iyul, 1987-ci il.*

